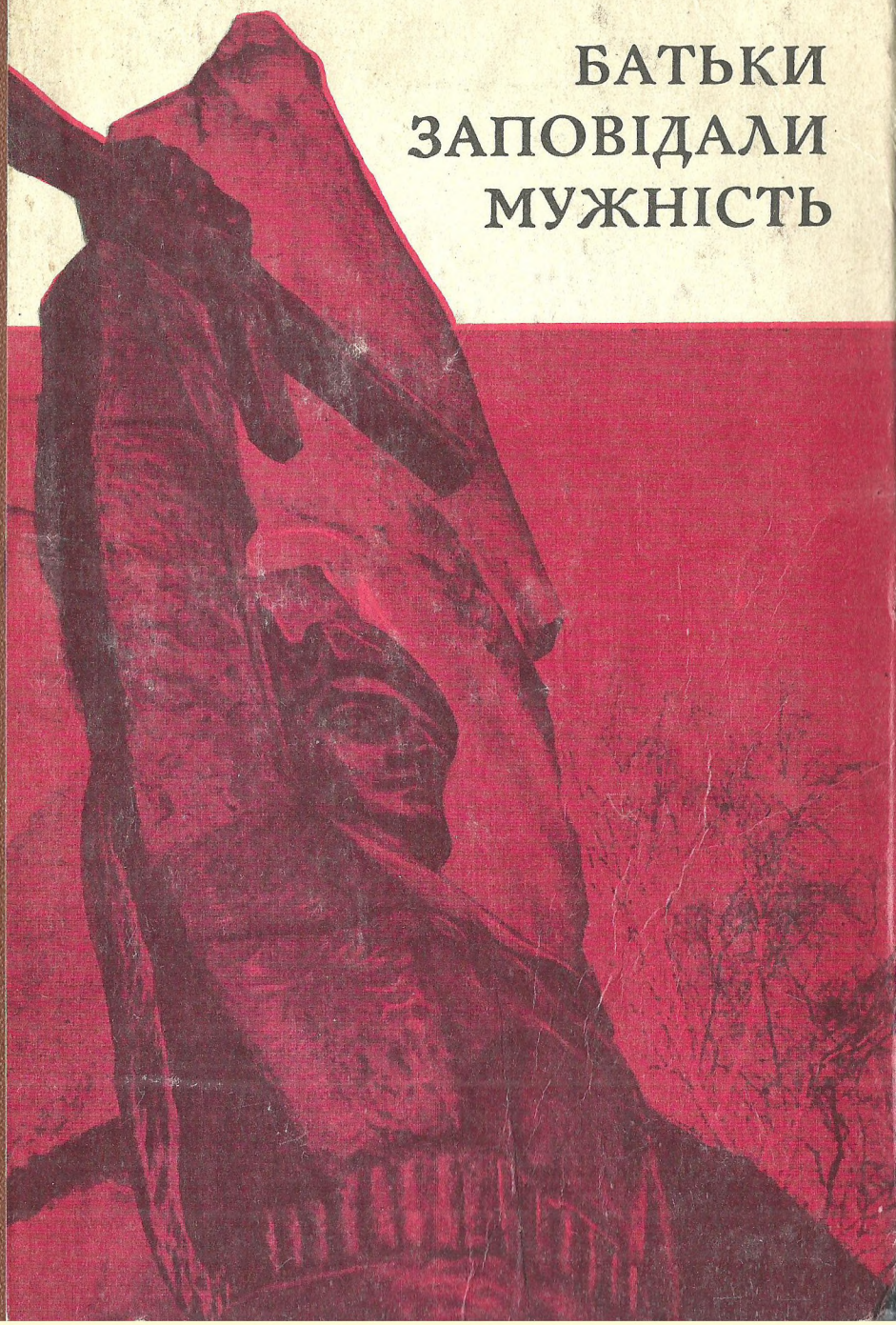

42.
під

ХР

Олексій Палажченко

БАТЬКИ
ЗАПОВІДАЛИ
МУЖНІСТЬ

Олексій Палажченко

БАТЬКИ
ЗАПОВІДАЛИ
МУЖНІСТЬ

Художні оповіді

РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК
КИЇВ — 1974

Нова книга Олексія Палажченка «Батьки заповідали мужність» — хвилююча розповідь про мужність і героїзм радянських патріотів — підпільників Києва, Хотина, Потіївки в роки Великої Вітчизняної війни. З її сторінок постають образи ушавлених народних героїв: Ковпака, Руднева, Вершигори, а також партизанського поета й журналіста Пилипа Рудя, кінооператора Бориса Вакара, юних месників Володі Шишова, Порфира Шкурата, Марії Євєнко та інших бійців народного опору гітлерівським загарбникам.

008559

П 70303-088
М223(04)-74 БЗ-8-32-74

© Издательство «Радянський письменник», 1974 г.

ОДЕСЬКА КНИЖКОВА ФАБРИКА

— Ходімо! — гукнув Данко й кинувся вперед на своє місце, високо піднявши палаюче серце й освітлюючи ним шлях людям.

Максим Горький

Чудовий літній ранок. Над оточеною смарагдовими пасмами гір вузькою долиною запала така тиша, що навіть чути, як у настоящому на духмяних травах повітрі тонко бринить обважніла від квіткового пилу невтомна бджола. Такий же хвилюючий спокій витає і ген там, над синім громаддям гір, куди я йду, як у дивно-збаблиту таємничу казку.

Неподалік праворуч, тісно притискаючись до гір, пробігає залізнична колія. Ліворуч, вирвавшись з гірських ущелин, радісно іскрить хвилями стрімкий невгамовний Прут. Попереду крізь пишну зелень дерев біліють розкидані по крутосхилах, попід скелями чепурні оселі гуцулів, санаторії, будинки відпочинку і піонерські табори гірського містечка Яремче. І чим ближче я підходжу до його зелених околиць, тим сильніше хвилююся.

Ось уже й перші будиночки. Перед вікнами — розквітли троянди, мальви, рясніють вогники квасолевого цвіту на тичинах. Біля будинків — обважнілі від плодів сади. Їх так багато, що все містечко здається суцільним садом.

— День добрий! — несподівано вибігли мені назустріч з бічної вулички хлопчик і дівчинка в червоних піонерських галстуках, з букетами квітів у руках.

— Добрий день! — радісно відповідаю на їх привітання. — Скажіть, будь ласка, звідси далеко до партизанської могили?

— Ні, вже близьенько, — відповідає білявий хлопчина. — Ми саме туди.

— То підемо разом.

По дорозі знайомлюсь ближче з піонерами. Тоненька і жвава, як гірська кізочка, Ганнуся Білусяк живе в Яремчі, закінчила шостий клас. А її двоюрідний братик Івась

Ковальчик мешкає в Ділятині і теж навчається в шостому. Цього літа вони разом відпочивають у піонерському таборі «Прикарпатський Артек».

— А ви хіба вперше в наших краях?— раптом по-дорослому запитує серйозна і, видно, до всього цікава Ганнуса, з чорними тугими кісками за плечима.

— Майже вперше,— зізнаюсь, зворушений дитячою безпосередністю.— Правда, під час війни бував на цих ось верхах,— показую на високі шпилі праворуч,— а в Яремчі—ні.

— То ви, мабуть, разом з комісаром Рудневим воювали?— в один голос запитують хлопчик і дівчинка.

— Так, з Рудневим.

— Ой, як добре, що ми вас зустріли!— засяяли оченята Ганнусі.— За годину біля партизанської могили вся наша піонерська дружина імені Руднева збирається, і ви розкажете нам про героїв-партизанів і про славетного комісара.

— Розкажу, неодмінно розкажу...

— У нас у Ділятині іменем комісара Руднева нещодавно назвали новий Будинок культури!— гордовито сповіщає Івась.

— Йо-о-ой!— не збирається поступатись йому Ганнуса.— В Яремчі міський кінотеатр вже давно носить ім'я Руднева. А минулої осені партизанський музей відкрили, а на братській могилі — пам'ятник. На Ділку, під Білими Ославами, Парк партизанської слави посадили. І мій дубочок там росте... Колись там був бій партизанів з фашистами. Торік ми туди всією школою на екскурсію ходили, під Раховецькою горою, за потічком, з криниці Руднева воду пили. Вода в ній — студена й чиста, як вранішня роса!

— Я теж пив з тої криниці!— озвався Івась.— А знаєте, чому її так назвали? Наш сусіда вуйко Гуцуляк, який проводив партизанів з Ділятина на Білі Ослави, розповідав, що з давніх-давен та криниця Кодубом звалась. Колись з неї пив сам Олекса Довбуш зі своїми легіями, тому й дужий був та невловимий, бо вода в тій криниці живлюща! А перед Ділятинським боєм під'їхав до Кодуба брат Довбуша — комісар Руднев, зіскочив з вороного: «Поп'ємо, друзі!»— мовив до своїх побратимів і першим припав до цілющого джерела. А втамувавши спрагу, витер чорні вуса, окинув, як орел, зірким поглядом Карпати й вигукнув: «Ну й добра ж водиця! Де тільки не бував, а такої ще не пив. Напивайтесь досхочу, друзі!»

Партизани пили ту воду, і втому важку з них мов рукою знімало, а натомість дужої сили набиралися. А герой-комісар виїхав на дорогу. «Вперед, товариші!»— заклично махнув рукою і повів своїх славних вояків у нові бої, до перемоги...

З того часу й стали люди джерело Кодуб криницею Руднева називати.

— А я знаю, де камінь Руднева лежить,— як гірське джерельце, звучить чистий голос Ганнусі.

— Можливо, камінь Довбуша?— перепитує здивовано.

— Е-е-е, ні!— посміхається дівчинка.— То камінь Довбуша, а є ще й камінь Руднева... На горі Вовкотруб фашисти залізним кільцем оточили партизанів. Кінчалися боєприпаси. І здавалося, що вже у всьому світі нема такої сили, яка б вивела славних вояків з оточення, і їх усіх чекає загибель. Тоді став на камені Руднев і сказав слово. І таким вогнем, такою відвагою сповнилися серця партизанів, що всі вони як один кинулись у бій за улюбленим комісаром, геть розірвали вороже оточення...

І вже нова легенда в бентежно-радісній стумі стискає серце. І мені хочеться міцно-міцно обняти й притиснути до грудей і Ганнусю, і Івася, і всіх горян, які створили й свято беруть та передають нащадкам чудові сказання про комісара-героя.

— А ось і партизанська могила!— сповіщає Івась.

Повертаємо до обсадженого високими грабами й розлогими кленами скверу. І я вже не можу відвести погляду від священного місця, де вічним сном спочивають мої бойові побратими.

На могилі паленіють свіжі квіти Карпат. А навколо, оберігаючи спокій героїв, як безіменні вартові, задумливо стоять суворо-величаві смереки і лагідно-ніжні берізки.

Разом з Івасем і Ганнусею кладу на могилу квіти і читаю вирізьблені на граніті дорогі імена Героя Радянського Союзу генерал-майора Семена Васильовича Руднева, його сина Радія, Галі Борисенко, Олексія Деркача, Мухтара Імуратова, Олександра Прилуцького, Петра Скрильника... Всього понад сімдесят...

Як багато кожне з них говорить моєму серцю! Вірні, незабутні друзі. Наш улюблений комісар — душа й совість партизанських загонів, комісар моєї юності!

А тим часом до скверу підходить колона піонерів. Неподалік зупиняється автобус. З нього виходять у святковому

вбранні люди й прямують до партизанської могили. Це колгоспники з підгірського села Старуні приїхали вклонитись пам'яті комісара Руднева, чие ім'я ось уже стільки літ носить їх колгосп. За ними прибула група воїнів Радянської Армії, що йдуть слідами Карпатського рейду.

«Низький уклін вам, герої. Доземний уклін і вічна слава тобі, безсмертний комісарє — наш партизанський Данко з вогнем Прометея у серці», — шепочуть мої вуста, а в пам'яті, ніби кадри хвилюючого фільму, оживають картини його щедрого на подвиги життя...

І я починаю розповідати людям про полум'яного комісара.

* * *

...Тяжка осінь 1941 року. За скаламученим Сеймом гримить бій. Під натиском фашистських полчищ радянські воїни залишають рідну землю, відходять на схід. Та не падають на коліна перед гітлерівськими поневолювачами радянські люди.

— Боротьба буде нещадна, не на життя, а на смерть. І в цій боротьбі ми переможемо! — клятвою звучить голос комісара Руднева перед шеренгою партизанів, яких він привів у Спадщанський ліс і об'єднав у один загін разом із загonom Ковпака. — Але це вогненне горнило, важке випробування витримують тільки сильні духом, непохитні волею і чисті совістю. Тому, якщо в когось із вас похитнулося сумління чи хтось відчуває душевну кволість, не приховуйте й чесно признайтесь зараз, бо потім буде пізно...

Слабкодухих серед партизанів не знайшлося, і Руднев, довірливо окинувши всіх задоволеним поглядом, вів далі:

— Сюди ми прийшли не за славою і не за чинами, а за велінням совісті. Привела нас у ліс безмежна відданість своєму народові, ленінській партії, Батьківщині. Зараз нас мало. Ми погано озброєні. Але з нами народ, і наші лави невпинно зростатимуть. А зброю ми здобудемо в бою у ворога. Мине небагато часу, і ми розпалимо таке полум'я боротьби, що земля всюди горітиме під ногами окупантів. Наш край між Сеймом і Десною, а потім Лівобережжя і вся Україна стануть партизанським краєм.

Поволі тане, розвіюється туман у долині. На сірому, низько навислому небі з'являється заспане сонце й крізь поріділі дерева кидає кволі промені на партизанський табір.

— Ви розумієте, товариші, що означає знищити такий міст, який ми висадили вночі на Сеймі?— стомлено посміхається комісар до своїх бійців, задоволений вдало здійсненою операцією.— Та ще й у прифронтовій смузі! Це означає, що сотні фашистських танків, гармат і машин з піхотою та боеприпасами вчасно не дійдуть до фронту. Це рівнозначно виграному бою!

Партизани теж радіють з своєї удачі. А Руднев, умившись джерельною водою, звичним рухом військового розправив гімнастерку з орденом Червоної Зірки на грудях і поспішив до хати лісника, де має відбутися нарада з командирами сусідніх загонів. Треба домовитись про спільні дії. У нього визріла ідея, якою він хоче поділитися на нараді з товаришами: не лише підтримувати тісний взаємозв'язок між невеликими партизанськими групами, але й об'єднати їх з оперативним підпорядкуванням одному штабові. Цю його думку схвалив Сидір Артемович Ковпак. Він розповів про це командирам загонів. Руднева підтримали.

Але саме тоді, коли нарада була в розпалі, тихий Спідшанський ліс наповнився гуркотом моторів, тріскотнею кулеметів, вибухами снарядів.

— Танки! Німці наступають!— почувся голос вартового. Командири побігли у свої загани. Біля будинку лісника, де відбувалась нарада, залишилось дванадцять партизанів. Весь загін знаходився на заставах, в дозорах і розвідці.

Несподівано, ввірвавшись у розташування партизан з боку Путивля, два танки підпалили хату лісника і, безладно стріляючи, помчали далі в глиб лісу.

Поблизу було мало людей. Але Руднев розумів: будь-що цей бій треба виграти.

— За мною! Не пропустимо ворога до землянок!— вигукнув, і дванадцять чоловік, захоплені хоробрістю комісара, сміливо кинулись переслідувати фашистські машини.

А за півгодини нерівного поєдинку, заманивши ворога в низовину, сміливці здобули перемогу. На передньому танку, що безпомічно захряс у болоті, злетіла гусениця. А коли відчинився люк і з нього обережно висунувся спостерігач,

влучна куля комісара присадила його донизу. Цей танк цілісіньким, майже з повним боєкомплектom дістався партизанам.

Ще безпораднішим виявився у партизанському лісі другий ворожий танк, що на ньому гітлерівці і зрадник, який привів їх сюди, хотіли втекти від заслуженої кари. Ця машина незабаром підірвалася край лісу на мінах, поставлених хлопцями за наказом Ковпака.

— Виявляється, не такий уже страшний чорт, як його малюють,— раділи після важкого поєдинку партизани.

Не досяг своєї мети й другий загін карателів, який хотів наступного дня взяти реванш за втрачені танки.

Перші сутички з ворогом, що стали бойовим хрещенням Путивльського об'єднаного загону, показали слабкі сторони ворога, ніби заново поставили на ноги партизанів, вселили віру в свої сили. В загоні помітно зміцнювалась дисципліна, виріс авторитет народних месників серед місцевого населення.

Глибоко повірили партизани в комісара Руднева, який у цих боях виявив неабиякі військові й організаторські здібності, виключну сміливість і витримку, винахідливість і вміння за будь-яких обставин керувати людьми. Його вплив на особовий склад загону зростав з кожним днем, і він майже щоночі водив бійців на завдання. У другій половині жовтня та на початку листопада під командуванням і за участю комісара було висаджено чотири стратегічно важливі мости на ріках Сеймі і Клевені, на шляху Путивль — Рильськ, по якому безперервно рухались ворожі війська, знищено кілька німецьких танків і автомашин.

Наприкінці жовтня недалеко від Путивля на партизанській міні підірвався тягач, який віз на платформі пошкоджений танк. Того ж дня під вечір Руднев з двадцятьма бійцями рушив до місця аварії. Машини на дорозі не охоронялись. З танка партизани зняли кілька десятків снарядів, багато патронів, кулемет і... піонерський прапор! Всі були здивовані: навіщо німці возили з собою знамено?

— Як навіщо?— спитав Руднев.— Зухвалі гітлерівські головорізи пограбували в якомусь селі школу і червоний прапор забрали як бойовий трофей.

— Вояки!— презирливо кинув хтось з партизанів.— Їм тільки з жінками й дітьми воювати, ночі злякались і в Путивль дременули.

— Товариші,— звернувся до бійців Руднев. Голос його

звучав урочисто, схвильовано.— Не було в нас раніше свого партизанського прапора, тепер ми його маємо. Ось воно, наше бойове знамено! Під ним ми будемо громити німецько-фашистських загарбників і здобудемо перемогу!— Комісар розгорнув полотнище, став на коліно й поцілував.

...Опівночі партизанські підводи, навантажені багатими трофеями, рушили в напрямку Спадщанського лісу.

— Підірвати й спалити фашистську техніку!— наказав комісар.

На шляху залунали вибухи, загготіло полум'я...

Через кілька днів на прохання комісара партизанські медсестри Галя Борисенко і Мотя Бобіна вишили білими нитками на червоному полотні: «Путивльський об'єднаний партизанський загін». Так у путивляни з'явився свій бойовий прапор, який вони визволили з фашистської неволі і берегли потім, як свою честь, святиню, найдорожчу реліквію. Під цим прапором партизани Ковпака й Руднева пройшли з боями десятки тисяч кілометрів по тилах ворога, звершили багато героїчних подвигів.

* * *

Більшом на оці став для фашистських окупантів невеликий Спадщанський ліс. Шаленіючи від люті, вони кидали на нього загони поліції й охоронні підрозділи, посилали шпигунів і лазутчиків, але партизанська база в межириччі Сейму і Клевені продовжувала стояти грізною неприступною фортецею.

Та ось морози, що рано почалися тієї осені, скували кригою заплави й болотисті низини, які надійно прикривали підступи до лісу. Цим скористалися окупанти і їх найманці. Зібравши великі сили й оточивши ліс, вони вранці першого грудня повели навальний наступ на партизанів. Весь день мужньо захищались народні месники. Ковпак, Руднев, начальник штабу Базима добре керували боем. Тут велику роль відіграв раніше захоплений у гітлерівців і відремонтований танк. Поставлений на пагорбі, з якого можна було стріляти в будь-якому напрямі, він вчасно підтримував своїм вогнем кожен оперативну групу. Точно по ланках наступаючих клав свої міни єдиний у загоні міномет.

І все ж партизанам було дуже сутужно. Незважаючи на чималі втрати, гітлерівці настирливо лізли вперед. Особливо загрозливе становище склалося під кінець дня, на ділянці.

де обороною керував Г. Я. Базима. В критичний момент на допомогу начальникові штабу підоспів Семен Васильович Руднев. Він щойно відбив атаку на своїй ділянці. Помітивши комісара, що біг на фашистів з автоматом у руках, першими кинулися за ним з вигуками «ура!» бійці оперативної групи сержанта Карпенка. Командир відділення Васильєв вирвався вперед і захистив собою Семена Васильовича. Сотні озброєних, вимуштруваних гітлерівців, які сподівались на легкий успіх, не витримали контратаки жменьки героїв і кинулися навітіки.

Починало сутеніти. Залишивши вбитими на засніженому полі понад сто п'ятдесят солдатів і офіцерів, машину з семидесятип'ятиміліметровою гарматою, фашисти відступили.

Недарма говорять, що ніч — вірна і надійна супутниця партизанів. Своєчасно надійшла вона й зараз. Ще б одна атака фашистів — і партизани не витримали б. Стріляти було майже нічим.

Десь далеко ще ляскали постріли, а Ковпак і Руднев зібрали в штабній землянці командирів і політкерівників оперативних груп.

— Ситуація склалась надзвичайно важка, — розпочав нараду Ковпак. — У нерівнім бою ми досягли успіху. Але карателі далеко не відійшли. Як доповіла розвідка, вони зупинились у навколишніх селах і хуторах, щоб завтра знову наступати. У нас майже повністю вийшли набої і гранати, не лишилось жодного снаряда і поповнити їх нема ніякої можливості. Тому необхідно вирішити: як бути далі?

— Я вважаю, — стомлено підвівся Руднев, — краще вирватись звідси цієї ж ночі і продовжувати боротьбу, ніж залишатись тут.

Всі погодилися з думкою комісара.

— Я теж так гадаю, — підсумував нараду Ковпак. — І виходитимемо зараз. Пиши, Базимо, наказа про виступ. Підемо на північ, у Брянські ліси.

Так путівляни зробили початок рейдовій маневреній війні у ворожому тилу, про яку Руднев уже не раз нагадував Ковпакові.

Збирались швидко, злагоджено. В рюкзаки й похідні мішки брали тільки необхідне. Все, чого не можна було взяти в дорогу, закопували в землю й робили прикмети. Захеплені у гітлерівців машину, гармату і танк, який так добре послужив партизанам, підірвали. Три лункі вибухи прогри-

міли салютом на честь чотирьох товаришів, що полягли смертю хоробрих на полі бою.

Їх поховали недалеко від штабної землянки, під розлогою сосною.

Коли опівночі вишикувана в похід колона порівнялась зі свіжою братською могилою, всі зупинилися і зняли шапки.

— Поклоняємся, товариші! — сколихнув морозну тишу дзвінкий схвильований голос комісара, і сім десятків стомлених виснажливим боєм патріотів поклялись пам'яттю загиблих не випускати з рук зброї, доки хоч один гітлерівець топтатиме радянську землю. — Прощавайте, дорогі бойові друзі! Пам'ять про вас назавжди залишиться в наших серцях... Прощай, наш рідний дім — Спадщанський ліс. Ми ще повернемось до тебе! — Руднев кинув останній погляд на могилу, землянку і швидко пішов на своє місце в голові колони.

* * *

Через тиждень путивльські партизани зупинилися в Хімельському лісі на межі Сумської, Курської й Орловської областей. Розташувались у садибі лісництва в тридцять п'ятому квадраті, де були всі умови, щоб після стоп'ятидесятикілометрового переходу люди змогли перепочити і помитися.

...Тихий морозний вечір. В маленькій, добре натопленій хатині — двоє: командир і комісар.

— Гарними людьми поповнюється наш загін, — ділиться з Ковпаком своїми спостереженнями Руднев. — В оперативних групах новачки з допомогою ветеранів зразу ж включаються в навчання й бойові операції.

— Тепер, Семенс Васильовичу, зростатимемо й надалі, — припалюючи цигарку, відпозідає Ковпак. — Бачиш, як народ розворушився.

— Це безумовно. Поповнення прибуватиме до нас щоденно. Попереду — нові бої, походи. Тому, Сидоре Артемовичу, вважаю, що настав час всім загonom прийняти присягу.

— Вірно, комісаре! Це ще більше підніме дух наших бійців і командирів, підвищить авторитет загону в очах населення, — пожвавився Ковпак. — Ось тільки заковика — де її взяти?

— Вирішимо й цю проблему,— посміхнувся комісар і подав аркуш паперу.— Подивись, командире, я тут накидав дещо по пам'яті. Хай прочитає весь актив, підправить...

Не гаючи часу, скликали членів партбюро, начальника штабу Базиму, його помічника Курса. Текст присяги читали вголос, зважуючи і обмірковуючи кожне слово, фразу.

— Та що там говорити, товариші, наш комісар знає, як писати,— першим схвально сказав Ковпак і, кинувши погляд в бік начальника штабу, розпорядився:— Готуй, Григорію Яковичу, наказ про приведення до присяги всіх бійців і командирів загону.

12 грудня біля приміщення штабу встановили стіл, застелений червоною скатертиною, рівними рядками вишикувались партизанські підрозділи. Люди підтягнуті, акуратні, обличчя в усіх урочисті. Неподалік на подвір'ї лісництва зібралися іще люди — місцеві партизани і жителі селища.

Рівно о дванадцятій дня пролунала команда начальника штабу Базими:

— Загін, струнко! Рівняння на прапор!

Прапороносці, карбуючи крок, пронесли бойове знамено загону і зупинилися біля столу.

Першим виступив Сидір Артемович Ковпак. Коротко зупинившись на підсумках тримісячної боротьби у ворожому тилу, він сказав:

— Коли ми йшли в партизани, кожен із нас у душі поклявся битися з окупантами до остаточної перемоги. Сьогодні ж ми всі разом повинні дати клятву перед своїми товаришами, перед розгорнутим прапором на вірність матері Вітчизні, на вірність справі ленінської партії, — й, урочисто, виразно вимовляючи кожне слово, прочитав текст присяги:

«Я, громадянин великого Радянського Союзу, вірний син свого героїчного народу, вступаючи в ряди партизанського загону, клянусь, що не випущу з рук зброї, доки останній фашистський окупант на нашій землі не буде знищений. З зобов'язуюсь беззаперечно виконувати накази своїх командирів і начальників, суворо дотримуватися військової дисципліни.

За спалені міста і села, за смерть жінок і дітей наших, за катування, насильство і знущання з мого народу я клянусь мстити ворогові жорстоко, нещадно й непохитно.

— Кров — за кров! Смерть — за смерть!

Я клянуся всіма засобами допомагати Червоній Армії знищувати скажених гітлерівських псів, не шкодуючи своєї крові і свого життя.

Я клянуся, що скоріше умру в жорстокім бою з ворогом, ніж віддам свою землю і весь радянський народ у рабство кривавому фашизмові.

Якщо ж через свою слабість, боягузливість або злий умисел я порушу цю свою присягу і зраджу інтересам народу, хай умру я ганебною смертю від руки своїх товаришів».

Потім коротку промову виголосив комісар:

— Товариші! Брати! Сьогодні ми приймаємо партизанську присягу перед червоним прапором, відвойованим у фашистів. Під цим знаменом наша славна молодь — комсомольці й піонери — клялися свято виконувати заповіді великого Леніна, бути гідними своїх батьків, любити й берегти, як рідну матір, нашу радянську землю. У грізний час цей прапор став знаменом Путивльського партизанського загону. Поклянемося ж, товариші, що під цим знаменом ми до останньої краплі крові будемо боротися проти німецько-фашистських загарбників!

Грізне партизанське «Клянемося!» сколихнуло морозну тишу, озвалося луною в засніжених хащах Хінельського лісу.

Слідом за Руднєвим присягнули всі командири і бійці загону.

Наприкінці грудня, почувши по радіо про розгром фашистів під Москвою, Ковпак і Руднєв вирішили негайно виступити в похід, щоб новими диверсіями й ударами по ворогові підтримати наступ Червоної Армії. Несподівано з'являючись то в одному, то в іншому районі, вони громили поліцію, райуправи та гарнізони ворога, продовольчі бази, висаджували в повітря мости, пускали під укіс поїзди, зривали різні заходи окупантів, розповідали людям про розгром фашистів під Москвою, подавали велику допомогу місцевим партизанським загонам та групам.

Ось як про це згадує колишній комісар Червоного партизанського загону Михайло Трохимович Лукашов: «Останньою спільною операцією Путивльського і Червоного загонів був розгром карателів у районному центрі Червоне. Вона ще більше зблизила командування та бійців обох загонів. Ми ділились набутим бойовим досвідом, методами політичної роботи серед бійців і населення.

Я весь час придивлявся до Руднева, аналізував його дії і все більше переконувався в тому, що комісар був душою загону. Я розумів, що в Путивльському загоні нема іншої людини, яка володіла б таким досвідом політичної роботи серед бійців, як Руднев. Ось чому я намагався якомога більше запозичити в комісара путивлян. Тут і робота партійної та комсомольської організації, і встановлення правильних взаємовідносин між командиром і комісаром, між бійцями та командирами.

Семен Васильович навчив мене, як потрібно правильно налагодити політичну роботу в партизанських умовах та серед населення, навчив орієнтуватись у будь-яких бойових умовах, не піддаватись паніці, реально оцінювати обстановку».

Під час рейду деякі невеликі групи приєднувались до путивлян і потім виростали в окремі бойові одиниці з підпорядкуванням одному партизанському штабові. Так були створені Конотопський і Кролевецький партизанські заго-ни. А на початку 1942 року до путивлян приєдналися Глухівський і Шалигінський заго-ни. Таким способом було організовано з'єднання партизанських загонів Сумщини на чолі з С. А. Ковпаком і С. В. Рудневим.

Велике значення для консолідації партизанських сил мав парад, проведений народними месниками за ініціати-вою комісара Руднева в селі Дубовичі Глухівського району 23 лютого 1942 року на честь 24-ї річниці Червоної Армії. Він став справжньою демонстрацією сил народних месни-ків, їх волі до боротьби, тісних зв'язків з місцевим насе-ленням. І люди скрізь допомагали партизанам, посиляли у їх лави своїх синів і дочок.

Стривожені наростанням всенародної партизанської бо-ротьби, окупанти кинули взимку 1942 року проти загонів Ковпака—Руднева дивізію регулярних військ. Зосередив-шись у Конотопі, Кролевці, Путівлі і Глухові, карателі по-чали переслідувати партизанів. Після кількох сутичок Руд-нев і Ковпак вирішили провчити ворога і для майбутнього бою вибрали вигідну позицію у селі Веселе. Ворог був зму-шений наступати по відкритій, занесеній глибоким снігом рівнині. Коли вранці 28 лютого на підступах до села з'яви-лись гітлерівські колони, Руднев, обходячи партизанські по-зиції, говорив бійцям:

— Ну, товариші, потрібно битись так, щоб про Веселів-ський бій потім пісні в народі співали!

І партизани бились як ніколи. Економлячи боеприпаси, вони підпускали ворога на близьку відстань і клали його наповал прицільним кулеметно-рушничним вогнем.

Приклад стійкості й мужності показував Руднев. З'являючись в найзагрозливіших місцях оборони, він коригував вогонь кулеметників, своєчасно перегруповував підрозділи, теплим задушевним словом підбадьорював бійців. І вони стояли на смерть, відбиваючи шалені атаки ворога.

Бій тривав цілий день і закінчився великою поразкою наступаючих. Біля шестисот ворожих трупів валялось на снігу навколо Веселого. Але зазнали втрат і партизани. У них майже повністю вийшли боеприпаси. Було важко поранено комісара С. В. Руднева.

Користуючись темрявою, партизани глибокою балкою вислизнули вночі з оточеного села і рушили в напрямку Брянського лісу.

Зробивши кілька переходів, вони зупинились у селі Стара Гута Середино-Будського району.

Ворожа куля навиліт пробила горло С. В. Рудневу, але не вивела його із строю. Терплячи неймовірні болі, він постійно вникав у життя з'єднання, своїми порадами подавав допомогу командуванню і партійній організації.

Через кілька тижнів, дякуючи доброму доглядові партизанських медиків і турботам усіх партизанів, комісар видужав. Особливо велику роль у цьому відіграла його дружина Домнікія Данилівна, яку після Веселівського бою партизани привезли в загін разом з шестирічним сином Юрієм. Старший син Рудневих — Радій — був разом з батьком з перших днів організації загону.

До цього дружина комісара таємно жила в родичів на пугивльських хуторах, підтримуючи постійний зв'язок з партизанами і виконуючи їх окремі доручення. Своєю ласкою, увагою і турботою, материнським ставленням до поранених і всіх партизанів вона швидко заслужила пошану і глибоке довір'я всього з'єднання.

У Брянських лісах ковпаківці підлікували поранених, поповнилися боеприпасами, разом з брянськими і орловськими партизанами провели чимало бойових операцій. Тут же з допомогою штабу Брянського фронту з'єднання поповнилось радисткою і радіостанцією. Налагодився постійний зв'язок з Великою землею, з Москвою. А коли розтали сніги й добре підсохли дороги, з'єднання знову виступило в рейд на південь.

На заході за темно-синьою смугою далекого лісу червоно догоряє травневий день. Партизанські загони готуються до чергової операції. А комісар стоїть на Вишневих горах і задумливо вдивляється в принишклу тишу.

Внизу, в оповитій прозорим серпанком долині, звивається, петляє Клевень. За нею на широкій рівнині розкинулись села й хутори, далеко на обрії маячить стародавній Путивль. А ген праворуч у голубому надвечір'ї синіє Спадщанській ліс, до якого цієї ночі будь-що треба привести з'єднання і, там отаборившись, широко розгорнути дії на дорогах, що вели на Харків. Та на шляху з'єднання в селах по Клевені, що з півночі прикриває підходи до Спадщанського лісу, ворог виставив посилені гарнізони, які пильно охороняють переправи.

Дехто з командирів пропонував розгромити якийсь один гарнізон, форсувати ріку й до світанку проскочити у Спадщанський ліс. Але Руднєв категорично заперечив:

— Якщо ми завдамо удару лише по одному гарнізону, на завтра п'ять інших нав'яжуть нам бої, а це на шкоду нашому основному завданню — диверсіям на залізниці та шосейних шляхах. Отже, треба громити всі гарнізони разом, водночас. І хоч ворог майже втричі перевищує нас кількісно, все ж він не знає наших сил, не зможе передбачити напрям нашого удару. А тому наступ партизанів по всьому тридцятикілометровому фронту буде для фашистів цілковито несподіванкою, у них створиться враження, що з півночі на них сунуть величезні сили...

Після уважного вивчення й детального обговорення на раді командирів і політпрацівників з'єднання цей план було схвалено. Відповідно до нього добре вивчено розташування гарнізонів, систему й засоби оборони ворога. Підготовлено ударні групи. Кожний з них визначено завдання, розроблено маршрути.

Фіолетово-сині сутінки поволі огортають заклевенські далі. Духмяна травнева ніч опускається на землю. На командний пункт на Вишневі гори в супроводі зв'язкових прибули командир з'єднання Ковпак, начальник штабу Базима та його помічники.

— На дощ збирається, — підійшовши до Руднєва, говорить командир.

— Тим краще, Сидоре Артемовичу, для наших хлоп-

ців!— бадьоро відповідає комісар, і вони вдивляються в густу темряву, в якій розтанули бойові підрозділи.

Попереду не видно жодного вогника, не чути найменшого звуку. Повільно тягнуться хвилини напруженого чекання. Та ось праворуч почувся приглушений стукіт копит, і з темряви виринув хвацький вершник.

— Товаришу командир з'єднання,— скочив з коня і вишкочився перед Ковпаком п'ятнадцятирічний зв'язківець Мишко Семенистий.— Дуже важлива радіограма з Великої землі! Наша радіостанція прийняла, — простягнув паке-
та.

Ковпак попорпався у кишенях піджака і, не знайшовши окулярів, передав конверт комісарові. Руднев швидко розпечатав пакет, присвітив кишеньковим ліхтариком і, пробігши по білому аркушику очима, весь зрадів:

— Сидоре Артемовичу... Дорогий!— схопив командира в обійми.— Тобі Героя присвоїли... Указом Президії Верховної Ради!

Всі кинулись вітати Ковпака з високою нагородою.

— Друзі, та ви розумієте, що це означає?— вигукнув комісар.— Незабаром самі пересвідчитесь, яку величезну роль відіграє в сьогоднішній операції ця звістка!— І тут же наказав розмножити від руки радіограму й з допомогою зв'язкових негайно доставити її в підрозділи, що вирушили на завдання.

За годину всі партизанські підрозділи на марші наздогнала радісна звістка з Великої землі.

— Якщо нашому командирові дали Героя, то тепер про нас вся країна знає!— раділи партизани.— Сам Калінін Указ підписав...

А коли над Вишневими горами знялися три червоні ракети, принишкла темрява сколихнулась від клекоту кулеметів і автоматів. То партизани пішли в наступ на ворога.

На ранок залишки розгромлених ворожих гарнізонів, охоплені панікою, тікали до Путивля, а звідти — за Сейм, у напрямку станції Ворожба. Переслідуючи гітлерівців, у місто спершу заскочила кінна розвідка, а потім увійшли партизанські роти.

— Вітаю вас, Сидоре Артемовичу, з великою перемогою!— зустрів Ковпака біля в'їзду в старовинний Путивль комісар Руднев.— Це вам,— широким жестом показав на місто,— наш бойовий партизанський подарунок у день вашого народження.

— А я й забув, що сьогодні іменинник,— хитрувато посміхнувся Ковпак і простягнув комісарові руку:

— Спасибі, Семене! Усім вам спасибі, бойові друзі...

* * *

— Товаришу політрук, скажіть, будь ласка, це правда, що в лісі, де щойно розташувався наш обоз, комісар Руднев минулої осені організував Путивльський партизанський загін?— запитав на привалі сімнадцятирічний партизан Володя Янченко.

— Майже правда, Володю,— відповів політрук Покровський, мружачись проти сонця.

— А я чув, ніби Руднев до партизанів з оточення прийшов, як і всі ми, військові,— обізвався сибіряк Віктор Бабичев.— Він же не з цивільних, а полковий комісар!

— За такі слова комісар Руднев не похвалив би тебе, товаришу Бабичев,— зауважив Покровський.— Для того, хто хоче боротись з ворогом, не має значення, ким він був до війни. І ділити в даній обстановці партизанів на цивільних і військових зовсім нерозумно. Командир Глухівського загону Кульбака цивільний, а командує не гірше за військових. Або візьмемо Шалигінський загін — один з кращих за своїми бойовими якостями у з'єднанні. А командують ним кооператор Саганюк і голова колгоспу Матющенко.

— Та й Павло Степанович П'ятишкін — командир нашої роти — до війни був директором школи в Путивлі, як і начальник штабу Григорій Якович Базима,— розсудливо додав кулеметник Старожилов.— А взяти наймолодшого серед нас Володю,— всміхнувся до Янченка,— учень восьмого класу, лише два тижні, як прийшов у загін, а в бою уже показав себе справжнім воїном.

— Так, той, у кого чисте сумління, а в серці кипить свята ненависть до гітлерівських поневолювачів, за будь-яких обставин знайде шлях до боротьби,— зауважив Покровський.— Комісар наш у партизани прийшов не з оточення, а за власним бажанням, за велінням совісті. Прослуживши понад двадцять років в армії, Семен Васильович у жовтні тридцять дев'ятого вийшов у запас і разом з родиною приїхав у Путивль на постійне місце проживання. Але й тут він не сидів склавши руки. Спершу допоміг налагодити військово-спортивне виховання у першій середній школі, де у восьмому класі вчився його син Радій. Незабаром позна-

Йомився з директором другої школи Базимою й теж порадив, як цікавіше організувати роботу спортивних гуртків. А коли в райкомі йому запропонували очолити районну раду Тсоавіахіму — з радістю погодився.

— Учасник революції, полковий комісар, а взявся якимись тсоавіахімівцями командувати? — здивувався Бабичев.

— А ти гадаєш, що по-справжньому налагодити роботу спортивного товариства — легка справа? — запитав Старожилів.

— Сила комуніста — не в посаді, а в його організаторських здібностях, тісному зв'язку з масами, — повів далі розповідь політрук. — Тож не минуло й двох місяців, як Руднев приступив до роботи, і на тихих путивльських вулицях залунали бадьорі похідні пісні, в яру на околиці міста змагалися ворошиловські стрільці, а на узліссі за Сеймом забіліли намети допризовників. На підприємствах, в установах та учбових закладах міста, в колгоспах і школах району пожвавішала робота низових організацій товариства, створювались нові спортивно-оборонні гуртки. В одному з двоповерхових приміщень у центрі міста за ініціативою Семена Васильовича було відкрито Будинок оборони, який став своєрідним штабом військово-фізкультурної підготовки трудящих. В Будинку працювали чудово обладнані навчальними посібниками військові кабінети, неподалік було побудовано тир.

Члени спортивного товариства, особливо комсомольці й молодь, вивчали протигаз, гвинтівку, вчилися стріляти з кулемета, подавати першу допомогу пораненим, брали найактивнішу участь у військово-спортивних іграх.

Запальний у роботі, вимогливий до себе й до інших, Руднев, здавалось, ніколи не знав втоми. Після трудового дня щовечора довго просиджував над книгами й топографічними картами. Він часто виїздив на села, допомагав організовувати на місцях спортивні гуртки й команди ворошиловських стрільців, по-батьківському проводжав молодь на службу в армію.

Навесні сорок першого року за ініціативою Руднева члени товариства зібрали кошти, на які придбали три учбові літаки У-2. На них тренувались юні авіатори, які вчилися на курсах пілотів, організованих при районному Будинкові оборони. І не лише по Сумщині, а й по всій республіці з кожним днем ширилась добра слава про діла путивльських тсоавіахімівців.

— Ось тобі, Вікторе, й Тсоавіахім,— докірливо глянув Старожилов на Бабичева.

— У нас теж траплялись тоді люди, які тсоавіахімівську роботу вважали кумедною забавою,— всміхнувся Покровський.— Але з цієї «забавки» вийшла велика справа.

Коли закінчились весняно-польові роботи, Семен Васильович відвідав навколишні села й дав команду своїм вихованцям готуватись до «великого бою». А потім поїхав у Глухів до шефів, поділився з ними своїми планами. Командування військової танкової частини пообіцяло йому всебічну підтримку й допомогу.

До тактичних навчань членів добровільного товариства, в яких мали брати участь літаки й танки, всі готувались з величезним ентузіазмом. У ніч з двадцять першого на двадцять друге червня до Путивля, де тримали оборону «сині», потягнулись батальйони й роти тсоавіахімівців. З Глухова повинен був підійти танковий підрозділ, щоб разом наступати на Путивль. О другій годині ночі над містом мали з'явитись учбові літаки й скинути освітлювальні ракети. Це повинно було стати сигналом до початку загального штурму.

Але о першій годині вдарив грім, як з відра линула злива, яка тривала до світанку. Літаки, що базувались на аеродромі під Конотопом, так і не піднялися в повітря. Не прибули й танки з Глухова. А на ранок над країною загуркотіла справжня воєнна гроза. Із заходу посунули зловісні фашистські полчища.

З перших же днів війни при путивльському Будинку оборони було створено з тсоавіахімівців та членів районного партійного активу винищувальний батальйон. Командиром батальйону призначили Руднева, начальником штабу — його заступника по тсоавіахімівській роботі Григорія Яковича Базиму.

Досвідчений політпрацівник і командир Червоної Армії, Руднев ще енергійніше взявся за військову підготовку трудящих. Він фактично став душею батальйону і весь свій запал, знання, досвід та енергію віддавав оборонно-масовій роботі. За містом майже щодня проводились стрільби, тактичні заняття. Доброю підготовкою для бійців батальйону були багатокілометрові переходи й нічні марші. Руднев готував людей і сам готувався до важких випробувань.

Чим ближче підступав до Путивля фронт, тим більше ускладнювалась робота винищувального батальйону. Ми регулярно несли патрульну службу, охороняли мости на річках

Сеймі та Клевені, виловлювали ворожих парашутистів і лазутчиків. А коли до міста стала долимати артилерійська канонада, весь батальйон перейшов на казармене становище, розташувався в Будинку оборони. Тут же ремонтувалась зброя, виготовлялись саморобні пляшки з запалювальною рідиною.

В цей час на випадок ворожої окупації в райкомі партії підбирались і затверджувались підпільні організації, явочні квартири, закладались бази для партизанів. З членів партійно-радянського активу було створено кілька партизанських невеликих загонів, бійцями яких здебільшого були тсоавіахімівці. Партизанський загін на чолі з Ковпаком мав завдання вийти в Спадщанський ліс. Командиром другого загону затвердили Руднева. Цей загін повинен був отаборитись у східній частині району в Новослобідському, або, як його називають в народі, Монастирському лісі, ось тут, де ми з вами зараз відпочиваємо.

— Он воно як було! — задумливо обізвався Янченко.

— Так мало бути, але сталося трохи інакше, — зауважив Покровський. — В останніх числах серпня фронт зупинився за п'ятнадцять-двадцять кілометрів північніше Путивля по річці Клевені. У місті розташувались найближчі тили армії, яка тримала оборону. Браві й веселі на вигляд червоноармійці в розмовах з путивлянами запевняли, що вони не здадуть міста ворогові. Серед мешканців уляглася паніка, викликана швидким просуванням фашистів. Життя в місті трохи стабілізувалось, і всім стало здаватись, що ворога зупинено надовго, а можливо, й назавжди.

Шостого вересня за розпорядженням обкому партії двадцять п'ять бійців винищувального батальйону на чолі з Рудневим виїхали в Суми на короткотермінові курси мінерів-підричників. Двадцять шостим був сімнадцятирічний син комісара Радик. В число курсантів потрапили також я, П'ятишкін, Базима, секретар партбюро з'єднання Панін та інші товариші. Наш від'їзд на всяк випадок інсценувався як проводи в Червону Армію.

Та не встигли ми закінчити курсів, як фашисти захопили Путивль. У свій район нам довелося повертатись уже через лінію фронту, яка на певний час пролягла по річці Сейм.

Але повертались ми вже не тсоавіахімівцями, а бійцями Путивльського партизанського загону, створеного за рішенням Сумського обкому партії. Командиром було затверджено

комісара Руднева, начальником штабу — Базиму. Ось у тому напрямку, де височить димар тьоткінської цукроварні, переходили Сейм,— показав політрук у синю далечінь, де срібною стрічкою виблискувала проти сонця ріка.— Нам допомагали радянські бійці, котрі тримали там оборону. Табором розташувались неподалік монастиря в гушавині лісу.

Але нашому загону одразу ж не пощастило. Уранці ми, на превеликий жаль, дізнались, що залишилися без продуктів харчування. Закладена тут раніше база була виказана зрадником і пограбована. А навкруги всі села й дороги кишили гітлерівцями.

— Звичайно, найкращими ліками для наших бійців зараз були б активні дії проти ворога,— поділився командир своїми міркуваннями на зборах.— В даній обстановці пертисся на рожен безглуздо,— сказав Руднев.— Ми поки що повинні вжити всіх заходів конспірації, аби зберегти людей і загін як бойову одиницю для дальшої боротьби.

Спершу ми діяли навпомацки, майже наосліп, а потім — все сміливіше й сміливіше. Наші розвідники добували відомості про кількість і розташування фашистських військ і передавали все це за Сейм, у штаб військової частини генерала Чеснова, з яким наш загін підтримував постійний зв'язок. А коли в середині жовтня дізнались, що в північно-західній частині району діє загін Ковпака, ми негайно ж вирушили в дорогу.

18 жовтня у Спадщанському лісі ми зустрілися з ковпаківцями і об'єдналися в один загін. Командиром Путивльського загону став Сидір Артемович Ковпак, комісаром — Семен Васильович Руднев. Ось вам і вся історія.

— Ну, тепер зрозуміло, товариші, хто такий у нас комісар? — ніби підсумовуючи розповідь Покровського, озвався Старожилів.

* * *

За час весняно-літнього рейду ковпаківці розгромили десятки гарнізонів ворога, паралізували рух на залізничних магістралях Конотоп — Ворожба, Конотоп — Хутір-Михайлівський та багатьох ґрунтових і шосейних дорогах. На величезній території було дезорганізовано роботу німецького тилу. Під час весняного наступу Червоної Армії на Харківському напрямі Сумське з'єднання відтягнуло на себе з фронту великі сили ворога.

У другій половині липня партизанські загони, ведучи жорстокі бої з регулярними частинами гітлерівців, що мали на озброєнні танки, скорострільні гармати й літаки, почали відходити на північ.

...Ковпаківці, з самого початку боротьби обравши основною формою партизанської війни походи і рейди по тилах ворога, завжди були в дії, в русі. Той короткий час, коли з'єднання зупинялось для підготовки до наступного рейду, називався перепочином, але насправді відпочинок партизанів був відносним. Бойові операції, диверсії, сутички з ворогом, як і під час походів, не припинялися ні на один день.

В розповні літа під Старою Гутотою Сумське з'єднання разом з багатьма партизанськими загонами і з'єднаннями Брянської, Орловської, Чернігівської областей провело багато крупних боїв та операцій, вжило заходів для зміцнення південної лінії оборони Брянського партизанського краю. Майже щодня відбувалися вилазки окремих партизанських підрозділів у розташування ворога і сутички на заставах. А на Сумщину з кожного загону щодня відправлялись групи підричників і розвідників. Таким чином партизани підтримували безперервний зв'язок зі своїми рідними місцями.

Перепочинок у Брянському лісі комісар Руднев використав для партійно-масової і виховної роботи серед партизанів та їх бойового навчання. Дотримуючись правила: щоб добре воювати, треба як слід розбиратись у причинах не тільки успіхів, але й невдач, комісар запровадив обов'язкові детальні розбори кожної бойової операції. На них були присутніми і рядові бійці.

Як правило, розбір операції починав Ковпак. Він давав загальну характеристику проведеному бою, зупинявся на його результатах, розповідав про інші можливі варіанти вирішення поставленого завдання, відзначав успіхи окремих підрозділів, критикував помилки, вказував на їх причини. Потім виступали командири й політкерівники підрозділів, працівники штабу. Наприкінці, підводячи підсумки, говорив Руднев. Він особливу увагу звертав на уроки, які кожен повинен був зробити для себе з цих зборів, і тут же ставив конкретні завдання з бойової і політичної підготовки.

Ці розбори багато давали командирам і політпрацівникам, а також усім партизанам. На них Ковпак і Руднев навчали військової майстерності, проявляти в бою ініціативу й винахідливість, воювати не кількістю, а вмінням.

Будучи зв'язковим від Шалигінського загону при штабі з'єднання, я мав можливість кілька разів бути на таких командирських нарадах. Найбільше мені запам'ятався розбір дуже тяжкої операції, проведеної в селі Лукашенкове, де ковпаківці розгромили штаб ворожого батальйону, але й самі зазнали чималих втрат.

...Партизани розташувались під величезною сосною, на стовбурі якої штабісти прикріпили виготовлену карту-схему. Руднев стояв біля карти з указкою в руках і за всіма військовими правилами до найменших подробиць аналізував хід бою, відзначав успіхи, з гіркотою в голосі говорив про помилки, різко, але не ображаючи, критикував дії окремих командирів. Своєю ерудицією й пристрасністю, гостротою постановки питання, темпераментом, умінням просто й дохідливо висловлювати, доносити до присутніх складні військові істини Семен Васильович справляв величезне враження.

Коли комісар перейшов до аналізу й критики дій командира другої роти Івана Замули, який не зміг здійснити несподіваного нападу, зазнав великих втрат і сам загинув у бою, присутні почули репліку Базими: «Мертві сорому не мають». «Ні, Григорію Яковичу, ми і мертвим не даруємо помилок!» — різко відпарирував Руднев і з попередньою принципіальністю продовжував розбір бою.

Знаючи, з якою повагою ставився комісар до кадрового командира капітана Замули, як високо цінував його бойові якості і потім уболівав з приводу його загибелі, я був здивований цією несподіваною для мене фразою і після зборів розповів про це своєму політруку Гнату Павловичу Хоменку.

— А що ж у цьому дивного? — відповів політрук. — Ти ж чув, як зразу ж, слідом за Рудневим, Ковпак додав: «Щоб живі не помилялись!» Саме в цьому, постійній турботі за долю кожного з нас і всього з'єднання в цілому, і є смисл фрази Руднева. Можливо, і жорстокувато, як воно здалося, однак справедливо. Такий він уже є, наш комісар Руднев: завжди ніжно-турботливий й нещадно-вимогливий, прямий і відвертий, справедливий і непримиренний до недоліків, світлий, як сонячний ранок, і чистий, як гірський потік.

Бурхає вітрами, коловоротиться хурделицями друга воєнна зима. Але відгомін переможної битви на Волзі радісно бентежить серця партизанів, наснажує їх новою силою.

У цю велику перемогу разом з Радянською Армією, з усіма народами нашої Батьківщини зробили свій внесок і українські партизани. Скільки зірвано мостів, розгромлено залізничних станцій і складів, знищено ворожої техніки, солдатів та офіцерів, пущено під укіс поїздів! Скільки врятовано радянських людей від фашистської неволі! А скільки душ, заблуклих у темряві фашистської окупації, зцілили партизани своїм щирим правдивим словом!

Позаду більше семисот кілометрів бойового шляху по тилах ворога, позначених переправами через Сейм, Десну, Дніпро, Прип'ять, Горинь, Случ, «Партизанськими Каннами» в Лельчицях, знаменитим «Сарненським хрестом» та багатьма іншими не менш важливими операціями й боями. І там, де пройшли партизани Ковпака й Руднева, виникають нові загони й цілі з'єднання. Вогнище партизанської народної війни з Лівобережжя перекинулось на правий берег Дніпра. Вже не байраками та гаями Сумщини, а просторами Ровенщини й Житомирщини йдуть ковпаківці, громлячи на своєму шляху ненависних фашистів.

...На світанку п'ятикілометрова колона вийшла з негустого чагарника в чисте поле. Третя рота шалигінців, що включена сьогодні до складу головної похідної застави, тримаючи зброю напохваті, йде першою, готова в будь-яку хвилину розгорнутись до зустрічного бою.

Та ось, коли вже було пройдено майже половину відкритого шляху, з низького сірого неба повалив лапатий сніг, а потім знялась така хуртовина, що за три кроки попереду годі було щось розгледіти в розвихреній сніговій круговерті. Незабаром густа заметіль перетворилась у справжню бурю.

— Вперед, хлопці, не зупиняйтесь, — вже не наказує, а просить політрук Гнат Хоменко, — бо самі ж добре знаєте: ні в якому разі не можна допустити, щоб спинилась колона...

А поривчастий вітер з усієї сили б'є в обличчя, заліплює очі снігом, намагається звалити з ніг. Партизани беруться за руки. Та поступово тануть сили, важким свищем наливаються ноги...

І тоді, коли всім здавалося, що просуватись далі вже нема сили, поруч з нами виросла засніжена висока постать.

— Що, товариші, важко йти? — почувся крізь дике завивання вітру голос Руднева.

— А хіба партизанам було легко? — глухо обізвався мій друг Приходько.

— Та-а-ак! — посміхнувся у вуса комісар. — Погода тільки для партизанів...

І я відчуваю, як від усмішки Руднева, його слів по тілу розливається живлюще тепло, прибувають сили. І хай завиває, лютує хурделиця, я йтиму поруч з тобою, комісаре, наперекір усім вітрам і бурям, і ніщо мене й моїх товаришів не зупинить.

* * *

Тиха березнева ніч. Стою під високою сосною на варті й прислухаюся до розмови двох людей, котрі вийшли з штабної хати подихати свіжим повітрям.

— Семене Васильовичу, — розтягуючи слова, тихим голосом говорить начальник розвідки Петро Вершигора. — Ось уже скоро півроку, як я у з'єднанні, але все ще дивуюсь нашим партизанам.

— Що ж дивного ви бачите в них? — зупиняється струнка постать комісара проти присадкуватого Вершигори.

— Мене дивує, як дружно й весело живуть за будь-яких обставин наші люди, легко переносять неймовірні труднощі, ходять в атаки і помирають у боях, як справжні герої.

— Кожну роботу, Петровичу, треба виконувати з нахненням, — піднесено зазвучав голос комісара. — Боротьба — це теж своєрідна і, я сказав би, найтяжча праця, яка вимагає не лише фізичної енергії, напруження мозку і нервів, але й крові. Наші бійці й командири знають, що борються вони не лише за визволення своєї Батьківщини, а й за свободу всіх поневолених фашизмом народів.

— Розумію, — каже Вершигора. — І все ж одного не можу збагнути.

— Чого? — жваво запитує комісар.

— Я переконаний, що у світі нема такої людини, яка б нічого не боялась...

— Цікаво, цікаво, товаришу підполковник, — перервав його Руднев. — Бачу, ви не лише кінорежисер, добрий солдат і чудовий розвідник, а й філософ. Що ж, це чудово! Продовжуйте, я вас слухаю.

— Отож для мене,— ніяково зазвучав голос борода-
ня,— і на сьогодні залишається загадкою: чого ж все-таки
бояться наші партизани?

— А ви довго думали над цим питанням?— знову зупинився комісар проти співбесідника.

— Довго.

— Знаєте, Петровичу,— правиця Руднева по-батьків-
ськи лагідно лягла на широке плече Вершигори.— Не люблю гучних фраз, але іноді без них не обійдешся. І скажу прямо: наші партизани — герої. А герої бояться тільки забуття!— задзвенів комісарів голос. Отже, запам'ятайте це і якнайбільше занотовуйте до своїх записних книжок. А після перемоги зробіть усе можливе, щоб вони, наші богатирі, залишилися не забутими.

* * *

Талановитий вихователь людських душ і характерів, Руднев був не лише досвідченим організатором, а й здібним воєначальником. Жодна велика чи мала операція, які здійснювало з'єднання під час походів по глибоких тилах ворога, не відбувалась без найактивнішої участі комісара. Часто найвідповідальніші бої здійснювались під його особистим керівництвом. Та найяскравіше свої військові здібності Руднев виявив у так званій операції «Мокрий мішок».

У перших числах травня партизанські розвідники дізналися, що гітлерівці стягують у межириччі Дніпра і Прип'яті величезні сили, щоб оточити й знищити партизанів. Цю операцію гітлерівські генерали закодували під назвою «Мокрий мішок». Але вони не знали, що їхнім навіженим планам, крім живої сили й бойової техніки, протистоять також партизанська хитрість і кмітливість Ковпака.

Тверезо оцінивши обстановку, партизанське командування дійшло висновку, що за даних умов треба непомітно вивести загони з-під удару набагато переважаючих сил ворога і, вислизнувши з «Мокрого мішка», відірватись від них, або, як любив висловлюватись Руднев, вийти на оперативний простір. Було вирішено прориватись на північний захід через залізницю Гомель — Калинковичі, вісім кілометрів західніше станції Нахів. Але цей шлях для з'єднання виявився вже міцно закритим. Фашисти встигли добре укріпити підступи до залізниці, а по рейках пустили бронепоезди. Прорватись у цьому місці партизанам не пощастило. Гузир «Мокрого мішка» виявився туго зав'язаним.

Зволікати не можна було й хвилини. І Руднєв з Ковпаком вирішили повернути загони назад до Прип'яті й прориватись з оточення через ріку. Завжди у критичні моменти вони порівну ділили тягар, що лягав на їхні плечі, й очолювали найвідповідальніші ділянки, де вирішувалась доля всього з'єднання. Так сталося й тепер. Ковпак узяв на себе завдання побудувати наплавний міст через Прип'ять, а Руднєв — організувати оборону й розгромити ворога, що, перейшовши у наступ, переслідував партизанів.

Прикривати відхід з'єднання було доручено другій роті автоматників під командуванням комсомольця Андрія Цимбала та політрука Пшеницина.

Озброєні до зубів фашисти, впевнені у перемозі, настирливо лізли вперед, щоб не відірватись од партизанів. Але бійці Цимбала, мінуючи лісові дороги, організовуючи несподівані засідки, знищували техніку й живу силу ворога.

А тим часом, вивчивши добре місцевість, Руднєв розробив план розгрому ворожих підрозділів і надвечір разом з командирами батальйонів прибув на піщані пагорби неподалік Прип'яті.

— Поки не смеркло, товариші, уважно придивляйтесь до місцевості, запам'ятовуйте кожен крок, кожную купину, — мовив Семен Васильович. — Завтра тут вирішуватиметься доля всього з'єднання. — І, чітко визначивши завдання кожному батальйонові, розподілив ділянки оборони, наказав вириги окопи повного профілю.

...Змовк пташиний щебет у лісах над Прип'яттю, стихли рушничні постріли та кулеметні черги на заставах, що прикривають підходи до річки. Голубі сутінки непомітно змінились густою темрявою. З луку потягло приємною прохолодою, яка освіжає спітнілі обличчя й розгарячілі тіла бійців, котрі старанно риють окопи й ходи сполучення, встановлюють кулемети й бронебійки, маскують лінію оборони.

Від підрозділу до підрозділу ходить Руднєв, як дбайливий господар, оглядає оборону, гомонить з людьми, надихає їх вірою в завтрашню перемогу. Ось він, непомітно наближаючись до бійців другого батальйону, зупинився в ході сполучення й прислухався до розмови. По голосу впізнав командира роти Коровченка, котрий радив кулеметникам добре вивчити сектор обстрілу, краще замаскуватись і організувати спостереження за ворогом.

— Робіть, товариші, все зараз, бо завтра ніколи буде, — повчав лейтенант Коровченко.

— Командир правильно говорить,— як з-під землі виріс біля кулеметників Руднев.— Ви ж оборонятиметесь на головному напрямку, і завтра будь-що треба втримати ці позиції.— Уважно оглянувши ділянку ротної оборони, Семен Васильович похвалив бійців за їхнє старання, розпитав про самопочуття, підбадьорив.

— Нехай тільки сунуться фашисти,— відповів за всіх кулеметник Черкашин,— вони зможуть пройти тільки через наші трупи!

— Завтра слід битись так, щоб і фашистів не пропустити, і якнайменше зазнати втрат,— зауважив Руднев і, побажавши бійцям удачі в бою, пішов на ділянку третього батальйону.

Назавтра вранці близько двох дивізій гітлерівців при підтримці артилерії і танків посунули на основну оборону партизанів. Удар наносився з двох напрямків: по обороні другого й третього батальйонів з боку Тульговичів і на четвертий батальйон, що прикривав позиції з боку Хойників. Партизани на близьку відстань підпустили танки й піхоту ворога і дружним кулеметно-рушничним та артилерійським вогнем відбили атаку. За короткий час на полі бою горіли три танки, кілька бронемашин, валялись трупи фашистів. Але бій не вщухав. Особливо важко доводилось оборонятись партизанам другого й третього батальйонів. На їхніх ділянках ворожі атаки повторювались одна за одною.

З командного пункту шестикілометровий фронт оборони було видно як на долоні. Руднев, спостерігаючи за ворогом, швидко приймав рішення і своєчасно подавав підтримку найбільш загрозливим ділянкам оборони.

Важко було бійцям третьої роти, що обороняли шосейну дорогу на основному напрямку наступу ворога. В критичний момент, коли вони відбивали чергову атаку фашистів, з командного пункту на позицію з запискою в зубах приповз зв'язковий Коля Тищенко.

«Командування з'єднання вносить подяку командному й рядовому складу вашої роти за стійкість і мужність,— писав Руднев.— Ви б'єтесь, як справжні сини нашої Радянської Батьківщини. Знищуйте танки й живу силу ворога! Бийте фашистських гадів!

Слава й честь вам, герої! Батьківщина вас ніколи не забуде!»— прочитав на повний голос політрук Хоменко.

Це ще більше підняло настрій бійців.

Вибравши влучний момент і залишивши на командному пункті помічника начальника штабу Войцеховича, Руднев кинувся на лінію вогню. Запорошений, ввалився в окопи бійців лейтенанта Коровченка. Гаряче потискуючи руки партизанам, поцікавився обстановкою на ділянці оборони, спитав, чи є вбиті й поранені та яких заходів вжито для подання їм допомоги й евакуації з передньої лінії вогню. В числі пораних Коровченко назвав кулеметника Черкашина.

— Що з ним, де він?— швидко запитав Руднев.

— Черкашина поранено в руку, але залишити свій окоп він відмовився і продовжує вести вогонь з кулемета,— відповів політрук Вислий.

Комісар швидко пішов ходом сполучення до окопу відважного кулеметника.

— А ти, Черкашин, сьогодні герой!— по-батьківськи обняв і поцілував кулеметника.— Так їх і треба бити, гадів!— І, скориставшись тимчасовим затишшям, що настало після відбиття чергової атаки, пішов уздовж окопів батальйону.— Треба, хлоп'ята, будь-що протриматись до ночі,— ласкаво говорив партизанам.— А завтра вже будемо на тому березі. Тоді відпочинете, наберетесь сил — і знову в похід. Доки гітлерівські поневолювачі топчуть нашу землю, не буде їм пощади ні вдень ні вночі.

Ворог знову посилив гарматний і мінометний вогонь. «Перегрупувавши сили, противник готується до нової атаки»,— здогадався Руднев і, швидко повернувшись на командний пункт, поблизу якого вибухали снаряди, схилився над картою.

— Семене Васильовичу, по дорозі з Тульговичів з'явилися танки, а за ними суне піхота,— відірвав від очей бінокль високий, трохи сутулий чоловік у сірому напіввійськового крою костюмі з депутатським значком і орденом Леніна на грудях.

— Нічого, Дем'яне Сергійовичу, там обороняється третя рота Шалигінського загону, а це такі люди, якими можна захоплюватись,— і впився поглядом у задимлену далечинь...

— Молодці хлоп'ята! Ви тільки погляньте, що вони роблять!— обернувся за кілька хвилин до Коротченка. Піхоту відіскали кулеметним вогнем, а танки підпускають зовсім близько до позицій. Ось дивиться, дивиться,— перша машина зліва вже димить, зупинилась і друга... Та це, Дем'яне Сергійовичу, не люди, а справжні чудо-богатири, як говорив Суворов!

Коли забахкали бронейки й гармати з лівого флангу, на обороні глухівчан, перед Рудневим і Коротченком виступився запорошений Коля Тищенко.

— Товаришу генерал, вам донесення від комбата Матющенка

— Ну, як там ваші шалигінці?— простягнув руку за пакетом Руднев.

— Тримаються, товаришу генерал. здавати позицій не думають. Сидимо в окопі, а танки наближаються й наближаються. «Стріляй, Сирицин!— кричить політрук Хоменко бронейникам.— Заснув ти там, чи що?»—«Зовсім не заснув,— озивається Сирицин.— Нехай підповзає ближче, щоб коли стріляти, то без промаху». А танк от-от вже на окопи насуне. «Стріляй! Я тобі наказую!»— закричав поранений у ногу політрук. Тоді Микола добре прицілився та як бабахне! Танк зразу ж і запалав. А ми по люках з автоматів різонули, жодного танкіста не випустили. Другу машину з «сорокап'ятки» підбили. Горять, як сірникові коробки!

— Молодці!— обізвався Руднев.— Але передайте хлопцям, щоб без потреби не ризикували,— і розгорнув записку.— Що за ребуси завжди пише цей Матющенко!— сказав незадоволено і ще раз, уже повільніше, прочитав донесення: «Прошу надіслати допомогу, бо мені тут вже нема чого робити».— Та ви прочитайте, Дем'яне Сергійовичу!— збавнувши зміст, засміявся Руднев.— Справжні тобі запорожці. Сидять у самому пеклі й навіть у найкритичніші моменти не втрачають почуття гумору, сміються з ворога.

Партизани, як і обіцяли Рудневу, протримались.

П'ять навальних атак фашистів протягом довгого травневого дня відбили вони. На полі бою догоряли шість ворожих танків, чотири бронемашини, кілька автомашин. Півтисячі гітлерівців безславно загинули на підступах до Прип'яті. І коли надвечір бій зтих на всіх ділянках оборони, а остаточно знесилений ворог відкотився на висхідні позиції, Коротченко гаряче потиснув Рудневу руку:

— Поздоровляю вас, товаришу комісар! Із завданням сьогоднішнього дня ви впорались блискуче.

За кілька хвилин Коротченко в супроводі кінних розвідників поїхав на переправу.

Коли на землю спустився вечір, Руднев зняв два батальйони й послав їх на допомогу путівлянам, які будували міст. Щоб створити видимість активної підготовки до

оборони, він залишив на позиції двадцять кіннотників, наказавши їм рухатись цілу ніч уздовж покинутих окопів і стріляти в небо ракетами. Маневр удався. Гітлерівці до самого ранку не посміли наблизитись до партизанської оборони.

А на п'ятнадцять кілометрів нижче по Прип'яті кипіла напружена робота. Партизани шостої й дев'ятої роти розбирали приміщення сінопресувального пункту, зв'язували в бережних лозняках плоти й монтували їх на протягнутих через бурхливу ріку металевих тросах. Їм допомагали бійці місцевого Чорнобильського загону імені Чапаєва.

— Давай, давай, генацвале, — стоячи по груди в холодній воді, підганяв будівельників командир дев'ятої роти Давид Бакрадзе.

Високий і цибатий, схожий у мокрій білизні на казкового водяника, він легко підхоплював з рук партизанів колоди, які подавали йому з берега, і передавав далі.

— Товариші, знаю, що стомилися за день, та хіба ж коли дев'ята рота підводила з'єднання? — бадьоро лунав його могутній голос. — Он уже сам товариш Дем'ян прибув нам на допомогу! — вигукнув Давид, побачивши у вечірніх сутінках Коротченка, що ніс на плечі величезну колоду до берега.

Ця звістка ніби додала бійцям сили. Напівголодні, стомлені протягом довгого дня, люди стали жвавіше рухатись. Опівночі підійшли батальйони на чолі з Рудневим і зразу ж приступили до роботи. Швидка течія розривала переправу, не одному довелося викупатись у крижаній купелі. Але партизани, що боролися з розбурханою стихією, як з ворогом, вийшли переможцями. На ранок «чортів міст», як вони його прозвали, перетнув Прип'ять, і по ньому на протилежний берег помчала кінна розвідка, а потім пішли ударні групи, щоб забезпечити переправу всього з'єднання.

Доки переправлялись обози, партизани громили ворожі заслони й гарнізони на правому березі. Ціною неймовірних зусиль усіх бійців і командирів, ціною крові багатьох своїх кращих товаришів партизанське військо вирвалось з «морого мішка», на який гітлерівські генерали покладали такі великі надії.

— А врятувала нас, товариші, позиція, яку вибрав для оборони Руднев, — розповідав Федот Матюшенко бійцям першого батальйону, що не брали участі в бою під Тульговичами. — От командир, я вам скажу. Справжній генерал Радянської Армії. Йому не лише партизанськими батальйонами, цілими дивізіями командувати!

У тимчасовому таборі неподалік від Прип'яті чути збуджений гомін переможців. Щойно закінчився останній сьогоднішній бій у селі В'яжище, де розгромлено батальйон власовців та сотню «козачків», які намагалися заступити шлях з'єднанню на захід. У лісі, за яким ховається стомлене сонце, бахкають поодинокі постріли. «Ну й день же сьогодні випав!»— кажуть, повертаючись до табору, партизани. Вони ведуть полонених, несуть трофеї, захоплену у ворога зброю.

Через широку галявину, на якій шикують у колону полонених бійці комендантського взводу на чолі з Петром Скрильником, швидко йде збуджений, розгарячений у бою Руднев. Похмурі люди в чужих мундирах боязко кидають спідлоба короткі погляди на ставного партизанського генерала і зразу ж відводять очі вбік, щоб не зустрітись з його допитливим поглядом, що пропікає наскрізь.

— Поручик Лихоманов?!— раптом зупинився комісар, вражений несподіванкою, проти високого, років сорока п'яти чоловіка з великим навскісним шрамом на лобі.— От неждана-негадана зустріч, та ще й через чверть століття!

Полонений, у новому німецькому мундирі з обірваними погонами, без кашкета, здригнувся, боязко зіщулювся й підвів лисувату біляву голову. Їхні погляди схрестились, як дві крицеві шаблі.

— Що, не впізнаєте? Запрошую в гості!— іронічно посміхнувся Руднев.

— Не лише не впізнаю, але взагалі не пригадую, щоб ми з вами десь зустрічались,— блиснули холодною ненавистю безбарвно-водянисті очі Лихоманова.

— Ну, ну!— посварився пальцем Руднев.— Раніше у вас була набагато краща пам'ять.— І, помітивши, як зацікавлено дослухаються до їхньої розмови полонені й партизани, підвищив голос:— А ніч у Зимовому палаці проти двадцять шостого жовтня сімнадцятого року, коли я з ваших плечей зривав юнкерські погони, теж не пригадуєте?

— А сьогодні під В'яжищем ось я позривав,— простягнув Черкашин комісарові окантовані сріблом, схожі на слизьких гадюк, вузькі погони.— Двох наших бійців, паразит, у рукопашній убив!

— Я завжди, і тоді й тепер, стояв за російський народ!— наливаючись люттю, мовив пихато Лихоманов.

— Брешете, — з обуренням обірвав його Руднев. — Російський народ ви зрадили в перші ж дні революції. Знову ж таки пригадайте ніч у Зимовому палаці, вже захопленому червоногвардійцями. Пам'ятаєте, як під дулом моєї гвинтівки викладали з кишень свого мундира награбовані коштовності й слізно запевняли, що більше ніколи не візьмете в руки зброї проти народу? Присягалися не воювати проти революції, а другого ж дня, чекаючи на війська Краснова, підняли повстання! Потім перекинулись до Каледіна, Денікіна, а тепер натягли на свої плечі оці гітлерівські ганчірки, за тридцять сребренників продались німецьким фашистам!

— Смію вас завірити, що всі роки я разом з найкращими представниками нації рятував Росію, — поморщившись, відвернув зле, брезкле обличчя Лихоманов.

— Безсовісний брехун! Від кого ви її рятували? Чи не від гітлерівців, чий мундир натягнули на свої плечі, й тепер допомагаєте їм плундрувати землю, на якій народились і вирости. Подивіться ось на цих хлопців, — показав комісар на партизанів. — Фашисти при допомозі таких спідручних, як ви, спалили їхні хати, винищили сім'ї, але вони не стали на коліна... А ви? Скажете, помилились? Ні, такі, як ви, не помиляються! Всіх підряд полонених ми не знищуємо. Тому, хто помилково заблукав в хитро розставлених тенетах фашистів, але не заподіяв радянським людям лиха і, зрозумівши свою помилку, бажає її чесно виправити, ми даємо можливість спокутувати провину, показати себе в бою проти фашистів. Але чи зрозуміли ви тепер, що програли ще в сімнадцятому році? Ваша вина — не випадкова помилка, а свідомо зрада...

— Товаришу комісар! — раптово перервав цю розмову зв'язковий Ковпака Михайлик Семенистий. — Вас просить до себе командир з'єднання.

...За півгодини довжелезна валка людей і підвід рушила лісовою дорогою через В'яжище на південний захід у напрямку Олевська.

* * *

Після важких боїв і виснажливих переходів з'єднання зупинилось над невеличкою річкою Убортю поблизу села Милашевичі. Тут, як і раніше у Брянському лісі, а потім на Червоному озері та під Кожушками, до партизанів прилітали літаки з Москви, привозили їм листи й свіжі газети,

боєприпаси та спорядження, забирали на лікування поранених.

Увечері партизани, закінчивши приготування до нового походу, збиралися на лісових галявинах, — над зачарованою Убортю майже до світанку лунали пісні. Як правило, вечори художньої самодіяльності починались виступами партизанських акробатів під керівництвом Гришки-циркача. Так у загоні називали відважного партизана Григорія Дорофєєва, який був великим любителем спорту й художньої гімнастики. Потім надавали слово докламаторам та оповідачам. Після них під часті перебори гармонії змагались партизанські танцюристи, а під кінець заводили пісні.

Найчастіше в підрозділах співали улюблену пісню Руднева « В чистім полі, в полі під вербою », яку він приніс ще з фронтів громадянської війни.

...Я сама героя проводжала
В дальню путь на славії діла,—

тихо, не поспішаючи, заспівували дівчата.

Е-е-ех, бойовую шаблю подавала,
Вороного коника вела,—

дружно підхоплювали десятки голосів.

Мчав звияжець уперед невпинно,—
І в нерівнім лютому бою,—

непомітно наблизившись до співаків, підтягував комісар м'яким приємним тенором.

За Радянську владу він загинув,
За Вітчизну зоряну свою,—

з особливим душевним піднесенням співали разом з комісаром росіянин Іван Бивалін, українець Микола Мурашко, білоруска Лена Казєка, татарин Агалян Валієв, грузин Давид Бакрадзе, таджик Бободжан Камолов, поляк Владислав Процький, словак Андрій Пальша, угорець Ференс Лукач, румун Мариман Томас. І в їхній уяві поставали казкові богатирі — безсмертні лицарі революції та громадянської війни, кликали їх на нові подвиги.

Ця чудова пісня полюбилась усім бійцям та командирам, її часто співали в походах і на привалах. Полюбили її також партизани інших з'єднань та молоді багатьох сіл, через які проходили ковпаківці.

Особливо радісними для партизанів були дні, коли обозники, повертаючись з аеродрому, разом з боєприпасами і зброєю привозили пошту з Великої землі: свіжі газети, журнали, листи... В такі дні всі ходили збуджені, з сяючими очима й веселими обличчями. Та найбільше раділи ті, що одержували довгождану звістку чи то від батька-матері, чи від дружини й дітей, чи просто від рідних або знайомих. Таких вважали іменинниками, їм багато хто щиро заздрило, а особливо ті партизани, чий сім'ї залишились на окупованій ворогом території, десь на далекій Сумщині або Чернігівщині, і вони не могли одержати від них звісток.

Майже всі листи читались колективно. Кожен прочитаний лист викликав багато розмов, навівав спогади і роздуми. Всі партизани підрозділу щиро раділи за свого товариша, який одержував вісточку од рідних чи близьких. Але були й такі, що мовчки проходили мимо, не бажаючи псувати товаришам радісний настрій своїм похмурим виглядом. Це були партизани, чий сім'ї по-звірячому знищили німецькі окупанти. Власне горе й біль непоправної втрати вони особливо відчували саме в ті хвилини, коли товариші одержували звістки з дому.

Тоді до бійця, що сумував десь осторонь, підходив комісар і, подаючи білий трикутник, казав:

— Не тужи, Миколо, і про тебе не забувають на Великій землі!

Схвильований партизан тремтячими руками розкривав листа з адресою: «Найвідважнішому бійцю»,— а Руднев уже підходив до іншого.

— А це тобі, товаришу Приходько, дівчата з Великої землі вісточку надіслали.

Ще хвилину тому зажурені обличчя бійців осягались радістю, коли вони розгортали несподівано отримані листи.

— Читай, Іване, вголос!— підбігали бійці до товариша; і той, затаючись від хвилювання, читав:

«Наймолодшому і найвідважнішому бійцю.

Доброго дня, дорогий незнайомий товаришу! Пише Вам теж незнайома дівчина. До війни я жила в Сумах, навчалась у дев'ятому класі. Батько мій загинув на фронті ще в перші дні війни. Коли до нашого міста наблизився фронт, ми з мамою і двома меншенькими сестричками евакуювались на схід. У дорозі на ешелон, у якому їхали сотні жі-

нок і дітей, налетіли німецькі літаки. Під час бомбардування загинули сестри й мама. Тяжким було моє горе. Та хіба лише моє? Війна — величезне горе для всіх радянських людей. Але я не залишилась самотня. Мені дали притулок добрі російські люди. Тепер я живу й працюю в Челябінську. Півроку тому за верстатом замінила токаря Васю Іванова, котрий пішов на фронт. Працюємо багато — вдень і вночі. На трудові звершення нас надихають успіхи, яких ви, наші славні воїни, досягли в боротьбі проти фашистів.

Не дивуйтесь, що адресувала свого листа наймолодшому і найвідважнішому. Мені хотілось, щоб цей лист потрапив до рук мого ровесника, а відважними я вважаю всіх без винятку фронтовиків.

Бийте гітлерівських загарбників, а ми тут, у тилу, допомагатимемо нам своєю працею швидше наблизити жаданий день перемоги...

Якщо Ваш дім спалили фашисти і Ви втратили на війні рідних, приїздіть після перемоги прямо в Челябінськ, зустріну вас, як рідного брата, як найдорожчого друга.

Знайдеться вільна хвилинка, напишіть хоч кілька слів. Буду дуже рада Вашому листу.

З привітом і пошаною Галя Петренко».

— От і напиши, Іване, видно по всьому, дівчина — що треба! — радили партизани.

Але знаходились такі, що зневажливо кидали:

— Знаємо таких. Захотіла зарані женихом обзавестись...

— Ти, Григорію, завжди воду каламутиш, — заперечували хлопці. — Хіба можна всіх на одну мірку міряти?

Тоді в розмову вступав Руднев, який не любив цинічного ставлення до жінок.

— Як вам не соромно, товариші, хіба таке можна говорити про наших радянських жінок? Це ж справжні героїні, що замінили своїх батьків, чоловіків і братів у тилу. І ми повинні цілувати їхні руки, що вирощують хліб, шиють гімнастерки й кують нам зброю, низько вклонялись до ніг нашим жінкам-трудівницям, бо як би ми добре не воювали, все одно наш війський героїзм неможливий без їхнього трудового подвигу, — гаряче говорив комісар. — Ось і ця дівчина... Залишившись сиротою, здобула спеціальність і тепер, недосипаючи, а можливо й недоїдаючи, виробляє для нас зброю чи шие обмундирування. Вона щиро ділиться

з вами своїми радощами, сумнівами і болями, а ви дозволяєте собі кидати зневажливі слова на її адресу.

— Та хіба я що? — не знав, де подіти свої очі, Григорій. — Бовкнув просто так, по-дурному...

— По-дурному? — підвищив голос Руднев. — Ми всі разом боротимемось із цим. Запам'ятайте, після перемоги вам належить будувати нове життя. Будьте гідні цього.

* * *

28 травня в партизанському краю на півночі Житомирщини на лісову галявину поблизу села Картеничі з'їхалось багато людей.

Опівдні тут розпочалася розширена нарада підпільного ЦК КП(б)У, скликана Дем'яном Сергійовичем Коротченком, котрий уже більше місяця перебував у ворожому тилу. Крім членів підпільного ЦК КП(б)У — Д. С. Коротченка, С. А. Ковпака, С. В. Руднева, О. Ф. Федорова, В. А. Бегми, О. М. Сабурова, на нараді були присутні командири й комісари багатьох інших партизанських з'єднань і загонів, працівники ЦК КП(б)У, ЦК АКСМУ та Українського штабу партизанського руху.

Обговоривши план ударів по комунікаціях і військових об'єктах окупантів і одержавши конкретні бойові завдання, партизанські командири й політпрацівники розходились із наради збуджені й окрилені.

— Ну, товариші, завтра чекаємо вас у нашому з'єднанні, — говорив Руднев, прощаючись з Коротченком і Кузнецовим. — Всього кілька днів минуло, як од нас поїхали, а бійці вже скучили за вами, — і, потиснувши руки, повернувшись до групи вершників, де на нього чекав із конем ординарець Євген Дудка.

— Зрастуйте, товаришу генерал! — вигулькнув з бічної доріжки стрункий, років під тридцять, чорнявий чоловік з Золотою Зіркою на грудях. — Тут вам передача з Великої землі від дружини і сина...

— За передачу щиро дякую, — взяв Руднев невеликий пакунок. — А ви ж хто такий будете?

— Невже не впізнали, Семене Васильовичу? — тепло засвігались темно-карі очі молодого чоловіка. — А ніч під Путивлем напередодні Жовтневих свят, коли висадили мости на Сеймі, пригадуєте?

— Товариш Ярмчук?! — зрадів Руднев і, як рідного

сина, обняв відважного мінера.— Та хіба ж можна впізнати? Підріс, змужнів, Зірка Героя на грудях...

— А ви хоч і генералом стали, а зовсім не змінились. Я вас упізнав ще на початку наради, та не влучив моменту, щоб підійти.

— Молодець, Василю, молодець! — замилювався Героєм Руднев.— Я ще тоді на Сеймі зрозумів, що з тебе справжній партизан виросте.

— У такого вчителя, як ви, Семене Васильовичу, можна багато чому навчитись,— щиро зізнався Яремчук.— Взяти хоча б вашу доповідь на сьогоднішній нараді. Для мене, молодого командира, це — справжня школа, ціла наука...

— Ну, а як там Москва, Домнікія Данилівна, син?— делікатно зупинив його Руднев, який не любив, коли його хвалили.— Вже скоро рік, як їх з Брянського лісу на Велику землю відправили. Юра, мабуть, підріс?

— Звичайно, підріс — і дуже схожий на вас. По кілька разів на день згадує вас і гордиться батьком-партизаном.

Потім Яремчук розповів, як пізньої осені 1942 року недалеко від Путивля його було смертельно поранено. Місцеві жителі допомогли йому. Знайшовши напівживого після бою з фашистами, сховали на горищі, підлікували, а потім передали місцевим партизанам. З Хігельського лісу його літаком евакуювали в Москву. Після тривалого лікування в госпіталі потрапив у партизанський санаторій. Там і зустрівся з Домнікією Данилівною, яка в санаторії бібліотекою завідує...

— Як вона там?— стрепенувся Руднев.— Змінилася?

— Майже ні,— зам'явся Яремчук.— Тільки посивіла вся... За Радика дуже переживає і про вас турбується...

— Ех, заскочити хоча б на один день у Москву,— зітхнув Руднев.

— То чому ж, Семене Васильовичу, літаки ж тут у вас щонаочі приземляються?

— Не можна, Васю, нема часу. До великого й відповідального рейду готуємось... Ну, а як же ти?

— Поки що прилетів у розташування з'єднання Сабурова командиром Окремого диверсійного загону імені Кармалюка. А через кілька днів підберу людей і вирушу на захід для самостійної роботи.

— Ну й правильно,— мовив схвально Руднев.— Ти вже добре підготовлений, щоб командувати загonom. Тільки не помиляйся... Бережи себе й людей.

— Мінер помиляється лише раз у житті, товаришу комісар,— посміхнувся Яремчук.

— Е, ні! Мінеру помиляться не дозволено. Особливо тобі,— потискуючи на прощання руку, як турботливий батько, напучував Руднєв молодого командира.— Пам'ятай, що такі вчителі історії, як ти, нам будуть дуже потрібні після війни. Я сподіваюсь, що ми ще зустрінемося і разом відсвяткуємо нашу перемогу,— сказав і легко скочив на гнідого коня.

* * *

У ці чудові травневі дні по-новому розгортали свою роботу партійна та комсомольська організації з'єднання. Відтепер, за порадою Д. С. Коротченка, при з'єднанні була створена партійна комісія, якій надавалось право прийому і затвердження нових членів партії. До її складу увійшли: Г. Я. Базима, А. Я. Бондаренко, П. А. Дорошенко, Я. Г. Панін, Г. П. Хоменко. Набагато виросла й комсомольська організація.

У секретаря партійної комісії Якова Паніна в ці гарячі дні було не менше роботи, ніж у начальника штабу Г. Я. Базими. Під час підготовки до нового походу посипалися заяви від молодих партизанів з проханням прийняти їх у партію. На першому засіданні парткомісії кандидатами в члени партії були прийняті: командир кавалерійського ескадрону Олександр Ленкін, заступник командира з'єднання по розвідці Петро Вершигора, начальник штабу четвертого батальйону Петро Брайко, командир взводу Семен Лемаєв, розвідник Микола Мурашко, автоматник Іван Приходько та багато інших народних месників.

Через кілька днів на черговому засіданні члени комісії обговорювали заяву комсомольця Радія Руднева. Почавши воювати з першого дня організації загону, юнак не ховався за батькову спину і не пас задніх, а в багатьох операціях і диверсіях зарекомендував себе сміливим і винахідливим партизаном, чимало разів ходив на спеціальні завдання по налагодженню зв'язків з молодіжно-комсомольським підпіллям та патріотичними групами. Бойові нагороди на грудях свідчили про військову доблесть юнака. Товариші любили і поважали його. Рекомендували Радія в партію Ковпак, Панін, Базима і комітет комсомольської організації з'єднання. Його було прийнято одноголосно.

Наприкінці зборів до сина підійшов комісар:

— Поздоровляю тебе, Радіку, з високим званням комуніста,— мовив схвильовано.— Завжди бережи в чистоті це почесне звання, як бережуть його ті, хто давав тобі рекомендацію в партію!— І батько з сином міцно обнялися.

* * *

...12 червня 1943 року Сумське партизанське з'єднання, виконуючи завдання ЦК КП(б)У і Українського штабу партизанського руху, вирушило у знаменитий Карпатський рейд. Розгромивши на своєму шляху гарнізони окупантів у Скалаті, Рештівцях, Росільній, Солотвині та частини есесівських військ, що охороняли переправи на Дністрі, Ломниці, Лукві, вранці 19 липня партизани Ковпака і Руднева, що йшли розвідниками та ударною силою партизанського руху всієї нескореної України, в селі Манява відчиняли ворота в Карпати, щоб слідом за ними туди прийшли інші з'єднання, а потім і частини Радянської Армії-визволительки. А коли темна ніч окутала гори, на Битківських нафтових промислах почулись зибухи, запалала карпатська нафта. Луна могучніх вибухів у Карпатах перекликаласть з відлунням жорстоких боїв на Курській дузі.

— Ну, тепер начувайтесь, фашисти!— раділи партизани.— Дід Ковпак запалив свою цигарку в Карпатах.

Лише за перші п'ять днів боротьби в Карпатах партизани висадили і спалили біля п'ятдесяти нафтових вишок, два нафтосховища, підземний нафтопровід, бензосховище, дві електростанції, науково-дослідну лабораторію з усім устаткуванням, газорозподільну станцію, знищили сотні гітлерівських солдат і офіцерів, спустили в річку Бистрицю і спалили десятки тисяч тонн нафти та пального, в якому таку велику потребу відчувала тоді фашистська армія.

Полум'я партизанської боротьби з Придніпров'я і Поділля несподівано для фашистів шугонуло в Карпати. Його переможну заграву побачили пригноблені народи Румунії й Угорщини, Чехословаччини й Польщі. Воно з дня на день загрожувало перекинутись через Татри, Судети, Карпатські Альпи...

Тому так і сполошились гітлерівські верховоди. Найбільше їх лякав партизанський край, який міг тепер виникнути в Карпатах, неподалік від кордонів рейху. Довідавшись про дії партизанів у Прикарпатті, біснுவатий фюрер послав

обер-ката Гімлера на Україну, наказавши будь-що знищити з'єднання, а Ковпака і Руднева живими або мертвими доставити в Берлін. За їх голови була призначена велика сума німецьких рейхсмарок.

Засівши у Львові, завбачливий есесівський вовк спорядив у гори експедицію на чолі з «майстром гірської війни» обер-групенфюрером СС Крюгером. Гімлер викликав на допомогу кривавому генералові гірсько-стрілецькі полки з Бельгії та Греції, імперські охоронні частини з окупованої Франції. За особистою вказівкою фюрера для боротьби з партизанами в Карпатах була створена спеціальна група військ у складі шести есесівських полків, гірсько-стрілецької угорської дивізії та кількох батальйонів спеціального призначення. Всі ці частини були оснащені артилерією, їм допомагала авіація.

* * *

...Другий тиждень героїчно бореться з'єднання, міцно затиснуте в горах. Партизани лишилися обозу, підірвали важке озброєння. Жорстокі бої точились за висоти — не лише за гірські, стратегічні, але й за висоти моральні. Та ні безперервні атаки есесівців, ні виснажливі нальоти авіації, ні тяжкі переходи по бездоріжжю і нестача продуктів харчування — ніщо не могло зломити сили духу, волі до боротьби, стійкості і мужності партизанів. А саме цього так дуже хотілось есесівському генералу Крюгеру.

Та не на тих натрапив фашистський кат! Партизани в усьому рівнялись на свого комісара, який у цих фантастично тяжких умовах, як ніколи, виявив дивовижну витримку комуніста, силу волі воїна, незвичайну енергію організатора і мудру розсудливість і твердість воєначальника. І чим більше труднощів траплялось на шляху з'єднання, тим більше виникало у Руднева бажання та енергії перебороти їх. Ця енергія, як електричний струм, передавалась усім бійцям і командирам, бадьорою наснагою живила їх серця.

— Не сумуйте, друзі, — підбадьорював після запеклих сутичок своїх бійців Руднєв. — Опришкам Довбуша теж було не ліпше в Карпатах. У фашистів нема таких сил, які могли б знищити нас у горах, і ми обов'язково вирвемось із цього оточення.

Сили ворога переважали: ледь партизани розривали одне кільце, як за ними зразу ж змикалось друге. Важкі бої

точилися вдень і вночі. Партизани втрачали своїх найкращих товаришів, але впевнено й сміливо рвалися до перемоги.

Навіки залишилися на висоті 936 за Манявою комсомолки Марія Євченко та Ліра Нікольська, що виявили мужність у перші дні цих боїв. Смертю героїв полягли біля угорського кордону під селом Поляниця досвідчений політрук Покровський і п'ятнадцятирічний розвідник Мишко Семенистий. До останнього набою в автоматі стримував есесівців молодий комуніст Дмитро Черьомушкін, прикривши своїм вогнем відхід партизан в ущелині Зелениці. І фашисти змогли пройти лише через його труп, коли з'єднання вже вийшло в безпечне місце.

А яку стійкість виявили всі партизани на вершині гори Щівка, два дні підряд відбиваючи скажені атаки есесівців і нальоти авіації. Кінчалися боеприпаси і продукти. Залишатися далі на Щівці було безглуздо. І коли на завтра ворожі літаки нанесли по цій горі бомбовий удар страшною силою, партизани уже піднімалися на іншу верховину.

* * *

Маневруючи в горах і заплутуючи свої сліди, з'єднання в перших числах серпня пробилось на висоти поблизу міста Ділятина. Але це був ще не вихід з оточення. Навколо — в Яремчі, Ділятині, Пасічній, Надвірній, Зеленій — стояли ворожі гарнізони, які захопили всі виходи з гір. За даними розвідки, в Ділятині розташувався штаб генерала Крюгера.

— Залізне кільце оточення потрібно проривати тільки в Ділятині, — вирішив комісар. — Саме в Ділятині ворог найменше чекає нашого удару. Крім того, прориваючись через місто, ми розгромимо штаб Крюгера, ворожі війська втратять управління, і це на деякий час дезорганізує все фашистське угруповання.

З думкою комісара після деяких суперечок погодилось командування. Штаб разом з Рудневим розробив план штурму Ділятина — важливого стратегічного пункту, в якому сходилось кілька залізниць і шосейних шляхів.

Ковпак, Руднев і начальник штабу Базима ретельно готували цю операцію, від результатів якої залежала доля всього з'єднання.

Незадовго перед штурмом комісар провів нараду командно-політичного складу, а потім уже на заході сонця

виступив з промовою перед бійцями. Стоячи на відшліфованій вітрами та зливами кам'яній брилі, він просто і переконливо розмовляв зі своїми бойовими побратимами, з якими на славному шляху від Путивля до Карпат довелося перебороти стільки неймовірних труднощів, зазнати гіркоти утрат і радощів перемоги.

Семен Васильович завжди вірив своїм бійцям та командирам, ніколи не ховав від них правди, якою б гіркою вона не була. Анітрохи не применшуючи небезпеки, що загрожувала з'єднанню, комісар охарактеризував становище партизанів, ознайомив їх із планом наступної операції, закликав весь особовий склад будь-що виграти цей вирішальний бій.

— Іншого шляху, окрім того, як іти на Ділятин, у нас нема. Тож уперед, товариші, і тільки вперед, поки б'ється серце хоч одного партизана!— звертався комісар до бійців.

Його м'який, злегка гаркавий, приємного тембру голос западав у душі людей, і в їх серцях зміцнювались надія та впевненість у перемозі.

— А коли стемніло і бойові підрозділи рушили до Ділятина, партизани знову почули голос улюбленого комісара:

— Уперед, друзі! Червона Армія на фронті наступає. Радянські війська підходять до наших рідних міст — Харкова, Сум, Путивля, Глухова... Наближається час звільнення всієї радянської землі від гітлерівської нечисті. Тож уперед і тільки вперед, товариші!

Ось Семен Васильович помітив серед бійців Радика, і гарячі батьківські почуття переповнили серце.

Хлопчина, вийшовши з колони, наблизився до батька.

— Ну, як ти, Радіку, зі мною йдеш?— теплим поглядом приголубив сина.

— Ні, тату, піду з розвідниками.

— Тоді щастя тобі, сину,— міцно пригорнув юнака до грудей і, обганяючи партизанів, поспішив у голову колони.

Мов гірський обвал, як грізна лавина, обрушились вночі партизанські батальйони на Ділятин. Приголомшені несподіваним нападом, фашисти в паніці вибігали з будинків, ховалися по городах і, кидаючи зброю, тікали за Прут. За годину місто було захоплено. Партизани розбили залізничну станцію, висадили кілька мостів на залізниці та шосейній дорозі і пробились до великого мосту на річці Прут.

— Вперед, товариші, не зупиняйтесь!— крізь тріскотняву автоматів чувся в нічній темряві голос Руднева.

Незабаром комісар з групою бійців з'явився біля переправи, підійшов до Вершигори:

— Ось тобі, Петровичу, мінери і взвод автоматників для охорони. Передай Ковпакові, нехай з основними силами скоріше форсує ріку і йде згідно маршруту на Білі Ослави. Міст на річці, що б там не сталося, тримай у своїх руках, доки через нього не перейде останній партизан. А тоді висаджуй у повітря і поспішай за нами. А ми рушили далі!— І, збуджений, окрилений вдалим початком вирішальної операції, пішов уперед на чолі невеликої групи бійців.

На світанку за селом Заріччя, куди Руднев повів партизанів, розгорілась запекла битва. Як могутні богатирі, бились під керівництвом Руднева партизани.

Комісар керував боєм на одній з найнебезпечніших ділянок — під горою Раховець, заступивши з невеликою групою бійців шлях есесівському полку, що на дев'яносто п'яти машинах прибув із Коломиї на допомогу вже розгромленому ділятинському гарнізону.

«Ворог величезними силами перекрив шлях, — міркував, залігши над потічком, Руднев. — І коли до світанку не прорватись крізь заслон гітлерівців, загине все з'єднання. А не пощастить прорватись, — будь-що, хоча б ціною власного життя, потрібно якомога надовше затримати ворога і дати загонам можливість уникнути занесеного над ними смертельного удару». — І, помітивши, як з гори Раховець січуть ворожі кулемети, скомандував:

— Товариші, швидше на висоту! Звідти ми будемо нищити проклятих фашистів!

Восьма та дев'ята роти на чолі з Давидом Бакрадзе (командир восьмої роти Сергій Горланов був на цей час уже вбитий), виконуючи наказ комісара, кинулись на приступ, могутнім ударом змели есесівців з гори і верхами повели наступ на Білі Ослави. На шляху запалали розстрілювані партизанами з кулеметів та бронебійок німецькі машини.

У цей час надійшло кілька рот другого батальйону. Семен Васильович наказав комбату Кульбаці та комісарові Шульзі пробиватись на Білі Ослави праворуч шляху. На допомогу глухівчанам він послав взвод розвідників на чолі з капітаном Бережним.

— Товаришу комісар, вам бути тут небезпечно, і я залишу біля вас десяток бійців з кулеметом, — запропонував Бережний.

— Усім негайно вперед!— підвищив голос Руднєв.— Як вам не соромно, товаришу капітан? Там бійці, можливо, кров'ю стікають, а ви для охорони комісара цілий рій автоматників хочете призначити. Незабаром надійдуть основні сили, і ми зіб'ємо цю наволоч з дороги...— І вже трохи полагіднішавши, запитав:— А чому серед ваших розвідників не бачу Радика?

— Його залишили біля себе на околиці Заріччя начальник штабу Базима і секретар парткомісії товариш Панін,— відповів Бережний і чимдуж кинувся ярочком вгору слідом за розвідниками.

За кілька хвилин там спалахнула й одразу ж затихла підозріла стрілянина,— і з пагорба, на який повинні були пробитись наші, по групі Руднева застрочили ворожі кулемети, вдарив міномет.

Становище з кожною хвилиною ставало критично загрозливим. На допомогу гітлерівцям на ранок підоспіли підрозділи з гір, з'явився літак-коригувальник.

— Попередити тили і поранених про небезпеку!— послав комісар зв'язкових до Ковпака, але вони вже не могли пробитись крізь густу вогненну завісу ворога.

Група Руднева опинилась в оточенні. І коли на вісімнадцятьох партизанів, що залягли навкруги комісара, посунули густі ворожі ланки, ніхто не похитнувся. До останнього набою бились, захищаючи пораненого комісара, Олексій Деркач, Петро Скрильник, Галя Борисенко... До останнього подиху бився Семен Васильович Руднєв, рятуючи від розгрому з'єднання, у створення якого вклав увесь свій талант, енергію, пристрасть душі і вогонь серця.

«Де ж все-таки Радик? Що сталося з підрозділами, які повинні були підійти на допомогу?»— захвилювався комісар і, помітивши, що змовк останній у його групі автоматник — медсестра Борисенко, напружив сили, зіперся на перебиті осколками ноги і рвучко шпурнув останню гранату в купу перекошених від люті й жаху ворожих облич, що наближались до нього.

— Комуністи помирають стоячи!— як заповіт для живих, вигукнув Руднєв і, хиллячись праворуч, з пагорба помітив: партизани прорвали вороже оточення і долиною Пруту відходили на схід...

Комісар помирив переможцем.

Майже цілий день четвертого серпня збирались на горі Діл, за селом Чорний Потік, партизанські підрозділи та групи. Але поріділі в Ділятинському бою загони знову виявились під загрозою удару великого угруповання фашистів. Тому, щоб обдурити ворога, командування вирішило розділити всіх партизанів на сім окремих груп, які далі самостійно виходитимуть до визначеного пункту збору за різними маршрутами. Назавтра з настанням сутінків всі групи рушили в дорогу.

І знову загриміли бої, залунали вибухи, запалали садиби фашистських поміщиків на широкій смузі від Львова до Збруча. То сумські партизани, повертаючись із Карпат, жорстко мстили ненависному ворогові за свого любимого комісара і товаришів, смертю героїв полеглих в Ділятинському бою.

А високими карпатськими верховинами, передаючись з полонини на полонину, від села до села, з уст в уста, як естафета подвигу, ходила легенда, що Руднев не загинув під горою Раховець за Ділятином.

Знайшлись люди, які стверджували, що два партизани й одна дівчина підхопили на руки важко пораненого комісара, пробились крізь густі ворожі ланки й понесли його високо в гори, де лише клеочуть орли та шумують бурхливі потоки.

Старі гуцули принесли пораненому цілющих трав, живодайної води, — і він швидко видужав. А ставши на ноги, організував новий загін. І нема відтоді фашистам життя в Карпатах.

Щоночі й щоднини падають їх солдати й офіцери, скошені партизанськими кулями, вибухають на мінах і летять у глибокі звори танки й автомашини. Народні месники-опришки, як вітер, повсюди налітають на окупантів, забирають у них награване добро і віддають людям. А водить тих партизанів вродливий, з чорними красивими вусами легінь, брат Олекси Довбуша — найхоробріший серед хоробрих — комісар Руднев...

— Правильно, — наблизився до мене схвилюваний сержант-ракетник, коли я закінчив розповідь. — Такі люди, як Руднев, не вмирають. Вони живуть у нашій пам'яті, в наших ділах і помислах. Приклад їхнього життя, їхнього подвигу кличе вперед, у майбутнє.

— Так, ваша правда,— підтвердив сержантову думку старенький гуцул, який колись у молоді літа пригощав бринзою комісара в горах і показував йому дорогу до Битківських нафтових промислів.— Дуже файна людина був комісар Руднев. І я теперка його, мов живого, перед собою виджу, відчуваю потужний потиск його теплої дружньої руки. Файний не лише з виду, а й душею. А що вже легінь — то на всьенкі Карпати! Гейби він тутка вродився і виріс...

авесні сорок третього року наше з'єднання, пройшовши рейдом західні області України, повернуло на Київщину. І загриміли бої, залунали вибухи під самим Києвом, на залізничних і шосейних дорогах, що перетинають річки Тетерів, Ірпінь, Здвиж, Іршу...

Розгромивши в селі Кодра Макарівського району величезний підрозділ гітлерівців, ми круто повернули на північ, перейшли залізницю Київ — Коростень і зупинились у красивому лісовому селі Блідча над річкою Тетерів, за вісімнадцять кілометрів від Іванкова. Як рідних синів і братів зустріли блідчани ковпаківців. Вони запрошували партизанів до своїх осель, пригощали, прали білизну.

Того ж дня в центрі села було поховано наших товаришів, які загинули в кодринському бою. Їх не встигли похоронити в Кодрі й привезли у Блідчу. Наймолодший серед них — бойовий друг шістнадцятирічний Володя Шишов. Я востаннє вдивляюся в його бліде повновиде, майже дитяче, обличчя і пригадую початок березня сорок другого року. Тоді на Сумщині ще лежали глибокі сніги, тріщали двадцятиградусні морози.

Якось одного похмурого дня в наш штаб на хуторі Говоруновому поблизу Ямполя прийшов кременезний білочубий хлопча.

— Товаришу командир, прийміть у загін,— звернувся до Ковпака.

— А звідки ти такий сміливий?— поцікавився Сидір Артемович.

— Тутешній, з Воздвиженського, — весело заблищали очі в хлопця. — Я — комсомолец і не можу спокійно дивитись, як окупанти знущаються над нашим народом. Скільки людей у селі замучили, батька вбили на фронті...

— Видно по всьому, ти хлопчина — що треба, — мовив замислено Ковпак. — Це добре, що в твоєму серці палає вогонь ненависті до ворога, але ж дітей ми в партизани не приймаємо.

— Хіба ж я дитина, коли до війни встиг закінчити шість класів, — затремтів голос у хлопця. — Протигаз вивчав, гвинтівку...

— Шість класів — це непогано, — посміхнувся Сидір Артемович. — Але все ж таки, хлопчику, ми приймаємо в партизани тільки тих, хто приходить до нас з гвинтівкою.

— З одною гвинтівкою приймаєте? — зрадів хлопчина. — Та у мене вдома на горищі, знаєте, скільки їх! Восени за нашим селом фронт проходив. Ось ми з Костею Ядутою ночами й назбирали там трохи, — заяснів щасливою посмішкою.

— Нумо, хлопці, поїдьте подивіться, що там у нього, — хитрувато підморгнув командир двом розвідникам, які сиділи за столом, уважно розглядаючи карту.

А коли за дві години партизани разом з Володею привезли на санях кілька десятків гвинтівок, кулеметні стрічки і чимало набоїв та гранат, — юному патріотові не можна було відмовити. Разом з Володею прийняли у загін і його друга Костика Ядугу, який допомагав йому збирати і переховувати зброю. Привезеними гвинтівками озброїли цілий взвод восьмої роти, що саме формувалась. В цей підрозділ і призначили юного партизана зв'язковим.

...Володя Шишов зростав сміливим, сумлінним хлопцем. Непогано вчився у школі, любив спорт, брав активну участь у шкільних оборонних гуртках, часто був заводієм цікавих спортивно-військових ігор та змагань. Найпалкішим його бажанням була мрія, закінчивши десятирічку, вступити у військово-повітряне училище і стати пілотом, як Валерій Чкалов.

— Ех, це б піднятися на швидкісному червонозоряному літаку понад хмари й шугонутися, куди ще ніхто не літав! — часто ділився юнак цією мрією з нами в партизанах.

Ставши народним месником, хлопчина швидко проявив себе в боях і на диверсіях, чим заслужив визнання й повагу як бійців, так і командирів. Особливо ним захоплювався комісар Руднев, який взагалі багато уваги приділяв вихованню юних партизанів.

Стриманий і витривалий, Володя відзначався серед багатьох своїх ровесників мужністю і дисциплінованістю, чес-

ністю і готовністю задля перемоги над ворогом не пошкодувати навіть свого життя.

— Добрий командир молодіжно-комсомольської роти зростає!— часто, показуючи на Володю, хвалився Ковпаківі Руднев і завжди ставив хороброго юнака за приклад для всієї партизанської молоді.

Таким був Володя і в кодринському бою, який, на жаль, виявився для нього останнім.

...На село Кодру, що причаїлося у великому сосновому бору між Києвом і Малином, хвалькуваті фашистські головорізи сунули трьома густими ланцюгами. Та несхитно стояли партизани на чолі з Ковпаком і Рудневим, знищуючи ворога кулеметно-рушничним і автоматним вогнем, кидались у відчайдушні контратаки.

У розпалі бою, виконуючи доручення командира, Володя Шишов пробирався у восьму роту і несподівано натрапив на трьох гітлерівців, які, відбившись від своїх, вештались у навколишньому лісі. Юнак першим помітив фашистів, заліз за сосною і двох з них поклав першими ж влучними пострілами з карабіна. Третьому солдатіві зі страху здалося, що навколо нього — цілий партизанський загін, і він підняв догори тремтячі руки. Тоді Володя вийшов із засідки і мирно попрямував до полоненого, щоб відвести його до штабу. Але височезний, мов жердина, фашист, розгледівши, що його хоче полонити зовсім юний партизан і що поблизу більше нікого не видно, миттю опустив руки на автомат, який теліпався у нього на грудях, і, вистріливши у Володю, кинувся тікати. Юнак упав, тяжко поранений кількома кулями, які пробили йому живіт.

Відходячи надвечір з Кодри, партизани поклали хлопчину на воза і повезли з собою.

— Будь-що треба врятувати Володю,— благально говорив лікарям комісар Руднев.— Зрозумійте, він ще й на світі не жив...

Але ніщо не могло допомогти. Шишов помер у дорозі в ніч з десятого на одинадцяте березня...

...У багатьох місцевих жителів і партизанів, що прийшли провести в останню дорогу загиблих, бриніли на очах сльози. Збігали вони буйними прозорими горошинами і по щокках комісара, коли опускали в могилу тіло Шишова.

— Дорогий Володю,— сумно зазвучав голос Руднева.— Ми назавжди лишаємо тебе тут. Тепер уже ніколи не збудеться твоє бажання піднятися на літаку вище всіх. Але

я хотів би, щоб тут, на твоїй могилі, після нашої перемоги стояв пам'ятник—розпростерті, спрямовані в блакить срібні крила, як уособлення твоєї палкої мрії, яку так передчасно обірвали прокляті фашисти. Після розгрому фашизму і звільнення нашої землі твої ровесники без тебе штурмуватимуть наше чисте, мирне небо. І ти вічно житимеш у їхніх серцях...

На другий день нашого приходу у Блідчу третю роту, в якій я був мінометником, поставили заставою на дорозі, що лісом ішла до Іванкова. В секретах за товстими соснами га в молодому ялинику припишили дозорці, на пагорбку бійці замаскували кулемети. Вільні від варті партизани розташувались у чотирьох хатах, що, відірвавшись на кілометр від села, притулились під самим лісом. Неподалік на березі річки височів млин, на якому був наш спостережний пункт.

Стояв тихий березневий день. Пригрівало весняне сонце. Внизу, в розлогій долині, по Тетереву пливла голуба крига. Здавалося, ніщо не віщувало небезпеки. Та ось опівдні з лісу вимчав на змиленому коні наш розвідник Дмитро Бра-таш:

— Хлопці, тривога!— вигукинув не спиняючись.— Лісом сунуть гітлерівці!— Про це ж пострілами попередили і вартові, що стояли в дозорах. Ми швидко приготувались до бою. Я вибрав позицію у дворі Йосипа Яковича Петренка. За купою гною прилаштував міномета. Зі мною було тільки два лотки мін, і я послав у село, де розташувався наш обоз, свого напарника Толю Малишева, щоб він поповнив боезапас. Неподалік від мене за причілком дощаної повітки залягли з ручним кулеметом Гриша Глебов і його другий номер Ваня Приходько.

Напевне, вважаючи, що в селі невелика група погано озброєних партизанів, які від першого ж пострілу розбіжасься, мов полохливі зайці, фашисти висунули з лісу густим ланцюгом. Ішли, не пригинаючись, на повен зріст. Та коли вдарили наші кулемети, почали залягати. І в цей час крізь тріскотняву пострілів я почув голос командира роти:

— Мінометники, вогонь!

Випустив прицільну міну. Вона потрапила в ціль. І коли гітлерівці, стріляючи з усіх видів зброї, знову піднялися в атаку, почав шпурляти по них міну за міною. Мені допомагав другий номер кулеметної обслуги Приходько. Він при потребі підповзав то до Глебова, то до мене.

В захваті бою ми не звернули уваги, як неподалік розірвалась ворожа міна. Фашисти почали обстрілювати нас з полкового міномета, встановленого на узліссі. За кілька хвилин пролунав другий вибух — і я впав, збитий гарячою хвилею повітря. Але встиг помітити кров на руці Вані Приходька і Колю Колобова, що лежав біля мене з розкраним чолом. Потім потемніло в очах, загуло в голові, боляче запекли осколки, які глибоко вп'ялися в плече і в шию. Я втратив свідомість і вже не чув, як повз мене бігли з села на допомогу бійці нашого батальйону.

Поки наша застава стримувала наступ, інші партизанські підрозділи низом обійшли гітлерівців, відіслали їх від обозу, який фашисти розташували в лісі, оточили і погнали до Тетерева, який саме вийшов з берегів. Тікати ворогові було нікуди. Гітлерівці як навіжені кидались у вируючу воду, але майже ніхто з них не вплив на протилежний берег. Надвечір від ворожого батальйону залишилось кілька десятків чоловік, частина з яких здалася в полон, а інші, прикриваючись вечірніми сутінками, розбіглись по лісі.

Ворог у Блідчу не пройшов. Партизанам дістались багаті трофеї: обоз з продовольством і боеприпасами, чимало зброї. Захопили вони й міномет з боеприпасом мін, з яких кожна важила більше пуда.

Рушивши далі, наш батальйон під командуванням Федота Матющенка і третя рота першого батальйону захопили під Іванковом міст, який фашисти щойно відбудували на Тетереві. Щоб не витратити задаремне вибухівку, яку партизани завжди заощаджували, міст облили бензином, захопленим у гітлерівців, і підпалили. Суха смолиста деревина палала, як смолоскип, і окупанти, спостерігаючи з віддалених містечок та сіл величезну заграву, тремтіли від жаху.

Ця перемога над ворогом далася нам ціною крові багатьох наших товаришів. Обороняючи Блідчу, смертю хоробрих полягли командир роти Іван Хмара, мінер Василь Боклаг, командир взводу Петро Саманчук, командир рою Микола Колобов та інші партизани. Їх із військовими почестями поховали у центрі села. Поруч з могилою, в якій за два дні раніше були поховані Володя Шишов, Коля Мудрий, Саша Комаристий, виросла друга братська могила. Над нею пролунав прощальний салют...

Назавтра, одержавши по радіо нове завдання від Радянського Головнокомандування, з'єднання рушило в напрямку

Чорнобиля. Блідчанські майстри та плотогони під керівництвом братів Яковенків, які жили над самою річкою, швидко побудували наплавний міст через Тетерів. А коли остання наша підвода переїхала на протилежний берег, розрубили кріплення, і міст частинами поплив за течією. Микола й Адам Яковенки та ще кілька блідчан попросились у з'єднання.

Ставши партизанами, багато блідчанських товаришів виявили зразки мужності і героїзму під час Карпатського рейду. Особливо запам'ятались мені брати Яковенки та артилерист Савченко, які воювали в нашому батальйоні. Сміливі в бою й витривалі в поході, вони були справжніми радянськими патріотами.

Коли у вересні сорок третього року партизани поверталися з Карпат і потрапили в тяжке становище під селом Юнашків Бурштинського району Івано-Франківської області, молодший із них Адам Яковенко, забезпечуючи відхід всього батальйону, заліз з кулеметом на дорозі й до останнього набою стримував наступ ворога. В цьому бою відважний партизан загинув, але ціною свого життя врятував батальйон.

...Давно відгула смертоносна воєнна завірюха. По-весняному буйно розквітає щасливе життя. І його творці ніколи не забувають, якою ціною далася їхнім батькам і старшим братам перемога над фашистськими поневолювачами, свято шанують пам'ять звитяжців.

Кілька років тому я вперше в післявоєнний час побував у Блідчі. Оразу ж упізнав той пагорб, узлісся, де ми вели бій з фашистами, завітав на подвір'я, яке окропила тоді моя кров і кров моїх товаришів. Із хати вийшов Йосип Якович Петренко, такий же привітний, як і колись, тільки набагато постарілий.

Впізнав мене, обійняв, як сина. Слідом вибігла його старенька дружина, тепло привітавшись, показала місце, де я лежав поранений.

— Не було тоді бинтів у вашої медсестри, — згадує бабуса. — Я й кинулася до хати, винесла чистий рушник, вона й перев'язала вам рани...

— Як же ви врятувалися від окупантів? — запитую в Петренків.

— Врятувала ваша сила, — посміхається дідусь. — Гітлерівці ніяк не могли збагнути, що їх геть розкошкали партизани. «То була армія Кольпак!» — говорили з острахом

«Так, так, ціла армія з танками й гарматами!»— в один голос піддакували наші люди. От вони й вирішили, що то дійсно була десантна частина Червоної Армії, тому й не посміли чіпати ні села, ні його жителів.

Спогади, дружні розмови, розповіді, яким, здається, не буде кінця-краю. У Блідчі не лише пам'ятають ковпаківців, а й свято шанують і бережуть пам'ять тих, що полягли в бою, відстоюючи село від поневолювачів.

В центрі оновленого села височить обеліск. Біля його підніжжя, на могилі партизанів — живі квіти, вінки. Їх приносять сюди вже літні колгоспники, юнаки і дівчата, учні восьмирічної школи, які один із своїх піонерських загонів назвали ім'ям юного партизана Володі Шишова.

Тож доземний уклін вам і сердечна подяка, блідчани!

НА ЗАВЖДИ ЛИШИВСЯ МОЛОДИМ...

Слышал я на свете много раз,
Что в жестоком грохоте и дыме
Те друзья, ушедшие от нас,
Навсегда остались молодыми.

Константин Ваншенкин

НАД ТИХОЮ РЕТТЮ

На Сумщині, неподалік від Кролевця, в долині тихої річки Реть, розкинулось чимале село. Його навпіл перетинає потічок Бистрий. Мають, тому це мальовниче село, оточене зеленими луками й шумливими байраками, і називали Бистриком. Тут 5 грудня 1910 року в хліборобській родині Сергія Федоровича Рудя народився син Пилипко.

Єдина з таким прізвищем на все село сім'я Рудів була бідною, тому старші сестри Пилипка — Харитина й Уляна — не вилазили з куркульських наймитів. Довелося знати їх і хлопчиків. З ранніх літ він випасав хазяйську худобу, працював на чужому полі. Згадуючи пізніше своє тяжке дитинство в рідному Бистрику, Пилип Рудь писав:

Куркулям носив я там
Снопки золотії,
Дні свого дитинства
В стернях розгубив.

Виростав хлопчина жвавим, допитливим, успадкувавши від батька сміливість і наполегливість у досягненні мети, а від матері — любов до природи, народних пісень, дзвінкоголосого поетичного слова; мав гарний голос і вже з ранніх літ знав багато пісень, добре виконуючи їх.

Його мати, Марія Петрівна, яка сама кохалася в піснях, любила свого малого співунчика, на людях пишалася його дзвінком, чистим голосом. Якось уранці вона стала чепурити сина й сказала, що зараз вони підуть до попа і той перевірить Пилипків голос, а після він разом з дорослими співатиме в церковному хорі. Почувши це, Пилипко вирвався з материних рук, вибіг з хати й просидів у коноплях до самого вечора...

У Бистрику була трикласна початкова школа, і коли Пилипко закінчував третій клас, у село прибув новий директор Борис Тимофійович Котляров. Молодий здібний педагог з ентузіазмом узявся за навчання дітей. Він мріяв створити в селі семирічку. Восени 1922 року, згуртувавши навколо себе старшокласників, Борис Тимофійович почав заняття за програмою семирічної школи. Серед них особливо виділявся Пилипко Рудь, який мав величезний потяг до знань, особливо захоплювався художньою літературою, знав напам'ять багато віршів Пушкіна, Лермонтова, майже всього «Кобзаря».

Закінчивши сільську школу, Пилипко вивчився добре ткати на саморобному верстаті, пішов учитись чоботарської справи до місцевого шевця. Так і підростав він у праці. Не міг Пилипко стояти осторонь нового життя, яке забувало на селі після Великого Жовтня. Коли в Бистрику було створено комсомольську організацію, він п'ятнадцятирічним хлопчиною вступає до комсомолу і стає душею сільської молоді.

Наділений тонким відчуттям краси, маючи нахил до музики та малювання, юнак організовує в клубі вечори художньої самодіяльності, колективне читання творів художньої літератури, випуск стінної газети.

Завжди бадьорого, життєрадісного, з буйним руським чубом і теплим поглядом синіх очей, його поважала незаможницька молодь, а комсомольці невдовзі обрали секретарем Бистрицького осередку.

У Бистрику ще й зараз пам'ятають, як комсомольці самотужки змонтували кінопроекційний апарат, як організували хату-читальню і в клубі ставили цікаві вистави, як, завдяки їх старанням і винахідливості, в центрі Бистрика вперше заговорив радіогучномовець.

Рудь був також ініціатором створення в селі піонерської організації і на початку її діяльності працював піонервожатам у загоні юних ленінців. Він часто приходив у райком комсомолу, розповідав про справи сільської молоді, радився, просив допомоги.

«В 1927—1929 роках я працювала в Кролевецькому райкомі комсомолу,— розповідає пенсіонерка Любов Львівна Чернякова.— До нас, у райком, тоді дуже часто заходив невисокий на зріст кремезний юнак Пилип Рудь із села Бистрик. Босоногий, бідно зодягнений, сорочка на грудях завжди розхристана. Влітку Пилипко пас череду і часто просто з поля забігав до нас у райком. Він цікавився роботою ком-

сомолу, розповідав про справи бистрицької молоді, охоче одержував від нас завдання, які завжди ретельно виконував і своєчасно доповідав про це».

Любові Львівні запам'ятався ще такий цікавий епізод. Якось райкомівці поміж собою домовились повести Пилипа в кіно. Коли сказали про це юнакові, він дуже зрадів, але ж відразу й засмутився — босий і погано одягнений. Та комсомольці дуже просто вийшли з цього становища. Виручили юнгштурмівські костюми, які носили тоді працівники райкому. Люба Чернякова, не вагаючись, дала Рудю свою гімнастерку з портупеею, завідуючий піонерським відділом Яша Аронов — штани, секретар райкому Дмитро Слесарев — черевики. Пилипка не можна було і впізнати в новому одязі. Він дуже радів і гаряче дякував райкомівцям.

Демонстрували того вечора «Трипільську трагедію» — фільм про подвиг київських комсомольців під час громадянської війни. Пилипко гаряче сприймав усе до серця, дуже хвилювався. А коли на екрані з'явилися кадри, в яких показувалось, як бандити схопили комсомольців і почали кидати їх живими з високої кручі в Дніпро, Пилипко підхопився й голосно на весь зал вигукнув: «Мстити бандитам, мстити за комсомольців!»

Здібний ватажок сільської комсомолії, Рудь привертав до себе увагу пристрасністю, наполегливістю й працелюбністю. Жодна подія в селі не проходила без участі комсомольців. Успіх вирішувала систематична наполеглива й глибока робота в масах, яку вмів розгорнути осередок на чолі з Пилипом Рудем. Під його керівництвом Бистрицький комсомольський осередок став бойовим, невтомним провідником політики партії на селі. Ось що пише про це колишній комсомольський працівник, а нині персональний пенсіонер Дмитро Дмитрович Слесарев:

«Вперше я близько познайомився з Пилипом Сергійовичем Рудем восени 1927 року, коли як секретар Кролевецького райкому комсомолу був присутнім на звітно-виборних зборах комсомольського осередку села Бистрик. Скажу, що ця комсомольська організація була на той час досить великою і бойовою. Вона об'єднувала понад сорок юнаків та дівчат і, дякуючи її керівникові Рудю, була заспівувачем всього нового, прогресивного не лише в своєму селі, а й в усьому районі. Комсомольці проводили величезну агітаційно-масову та виховну роботу серед молоді і дорослого населення, про-

пагували серед селян впровадження в їхні господарства сівозмінні й інші агротехнічні заходи. Обладнані комсомольцями клуб і хата-читальня завжди були переповнені людьми.

За ініціативою Рудя і його найактивнішою участю в селі часто організовувались і цікаво проходили різні диспути та вечори запитань і відповідей.

Все це була, так би мовити, щоденна напружена робота, що закладала серед селянства основи нового світогляду, боротьба за новий побут і соціалістичне життя.

Сам Пилип Рудь був справжнім комсомольським ватажком, улюбленцем, душею сільської молоді. Трохи вищий середнього зросту, з приємною усмішкою на відкритому привітному обличчі, він швидко завойовував симпатії людей, прагнув завжди зробити якусь добру послугу товаришеві, виручити його в біді, прийти на поміч. Як зараз бачу його в коротенькому кошуку і заячій шапці, бадьоро і впевнено крокуючого селом на виконання якогось чергового завдання райкому комсомолу, а дуже часто і райкому партії. Довгий час він був секретарем комсомольської організації свого села, водночас — членом бюро Кролевецького райкому а потім — і членом пленуму Конотопського окружного комсомолу. За тодішнім адміністративним поділом Кролевецький район входив у Конотопський округ».

Друга половина двадцятих років відзначалась великим трудовим піднесенням. Це був час, коли комсомольці й молодь з небувалим ентузіазмом ішли на суботники і в колективній праці віддавали весь свій молодечий запал відновленню та реконструкції народного господарства, розповсюдженню перших державних позик, виконанню хлібоздачі і планів першої п'ятирічки. Пилип Рудь, як і інші активісти комсомолу, брав найдіяльнішу участь в організації й проведенні суботників по насадженню лісу, здачі хліба державі, дров і будівельних матеріалів промисловим центрам і новобудовам. Зароблені на суботниках гроші комсомольці вносили в фонд відновлення і реконструкції народного господарства. Ці суботники проводились тоді, як правило, у вихідні дні або вільний від роботи час і завжди були масовими.

Тоді на Кролевеччині, як і в багатьох інших районах республіки, ще діяли банди, які, всіляко заважаючи будувати нове життя, тероризували партійно-комсомольський актив, грабували населення. Бистрицькі комсомольці й активісти села на чолі з Рудем брали активну участь

у боротьбі з бандитами. Своїми силами вони організували охорону громадських приміщень.

Тут, на чарівних берегах Реті, в гострій боротьбі нового зі старим Пилип Рудь використав ще один вид зброї. У 1927 році в конотопській окружній газеті «Селянські вісті» починають з'являтися цікаві, вправно написані кореспонденції із села Бистрик з лаконічним, загадковим підписом «Пилипко». В одній із них сповіщалося про велику культуону подію в селі — в центрі Бистрика заговорило радіо. В другій сількор писав, як комсомольці борються за новий радянський побут, за культурне дозвілля сільської молоді. В третій, що називалась «Бистрицькі болячки», гостро викривалися куркулі, які гноїли хліб у ямах і зривали хлібоздачу державі.

Так сільський комсомолець-активіст Пилип Рудь на все життя зв'язав свою долю з партійно-радянською пресою. Про це він образно розповів у статті «Як я став сількором», надрукованій разом з портретом автора в номері «Селянських вістей» від 22 грудня 1927 року:

«Вперше я познайомився з газетами в 1925 році, коли вступив у комсомол. Читаючи чернігівську газету «Красное знамя», надибав слово сількор, і глибоко воно мені в пам'ять засіло. Думка стати сількором кожного дня мучила мене, але на перешкоді стояло: «Хто ж його знає, як воно?»

В школі ненароком побачив я книжку «Селянський кореспондент», перечитав її, і вузлики розв'язався. Я зрозумів, про що і як писати.

Пам'ятаю осінь — похмуру, плаксиву. В сільраді мене зупинила об'ява, з якої я дізнався, що в Конотопі буде видаватись окружна газета і до участі в ній закликаються сількори.

Згодом заніс у читальню листоноша газети, а між ними й «Селянські вісті». Жадібно прочитав я її, записав до блокнота адресу й увечері написав свої перші дописи до «Селянських вістей».

Через кілька днів говорили селяни: «І про Бистрик уже в газетах пишуть». Я аж підскочив від радості, побачивши свої дописи надрукованими. Якось не вірилось: «Невже таки надрукували?» Перечитав раз і вдруге. Радів, радів без кінця.

З того часу почав я писати до «Селянських вістей». Бистрияни вже звикли і, як тільки одержують «Селянські вісті», зараз шукають у ній про Бистрик. Є, звичайно, люд-

ці, що за мою роботу сількорівську зlobують на мене, що я їх проти шерсті гладжу, а я нічогісінько — пишу собі та й пишу. Передплатив ще на цілий рік журнал «Сількор України», бо без нього сількоріві, як червоноармійцю без рушниці. Організую гуртки сількорів та «Друзів газети», берусь за пожвавлення роботи стінгазет. Отак собі й проводжу сількорівську роботу.

Сількор Пилипко».

Тоді ж сімнадцятирічний юнак починає пробувати свої сили і в поезії. Хоча його перші вірші були ще учнівськими, позначені наслідуванням Володимира Сосюри і Сергія Єсеніна, поезію яких він дуже любив. В них відчувалось прагнення автора відтворити подих нового часу:

В роботі дні зайчатами стрибають,
Нестримно лунуть в безвість-далечинь.
А в грудях кров — буруним водограєм...
Я чую: дзвонить крок нових машин.

ПОЧАТОК ШЛЯХУ

Восени 1928 року Рудя, як одного з кращих комсомольських активістів, запросили працювати в Крелевецький райком комсомолу. Він очолив одну з найважливіших ділянок — відділ шкільної та піонерської роботи.

Нова робота здавалася Пилипові дуже відповідальною і незвичною, а працювати потрібно було так, щоб не підвести товаришів, які покладали на нього великі надії.

«Хто його знає, як воно? — хвилювався Пилип. — То ж керував комсомолією лише одного села, а тепер треба думати за десятки піонерських організацій, школи й дитячі заклади району...»

Але на допомогу прийшли друзі по роботі: Дмитро Слесарев, Аня Вітковська, Юрій Ступов, Люба Чернякова, Іван Котович, — і хвилювання поступово розвіялось. Рудь зрозумів, що в будь-якій справі, особливо в роботі з молоддю і підлітками, нема якихось готових рецептів. Тут, як і в Бистрику, потрібен комсомольський вогник, ініціатива й винахідливість, особистий приклад і тісний зв'язок з людьми. А цього Пилипові не позичати.

Рудь часто виїздить на села, відвідує школи й піонерські організації, подає допомогу на місцях, як краще організувати піонерську роботу й дозвілля дітей, залучити

їх до різних технічних, спортивних гуртків і художньої самодіяльності, часто виступає перед школярами. Влітку — походи, екскурсії, захоплюючі спортивні змагання та ігри в таборах і на дитячих майданчиках. Взимку — наполеглива робота в школі над книгою, в учнівських гуртках, бібліотеках.

«Роботі Пилип Сергійович Рудь віддавався повністю, не рахуючись ні з часом, ні з труднощами, завжди намагався вчасно і якнайкраще виконати доручене йому завдання, — згадує Дмитро Слесарев. — Вольовий і енергійний, принциповий і чуйний, наділений веселим товариським характером, він завжди знаходився серед молоді й дітвори, йшов туди, де найважче».

Знайшлися в Рудя на новому місці спільники і по сількорівській і літературній роботі. Активний кролевський робкор Іван Ревуцький, з яким невдовзі подружився Рудь, мав досвід роботи в газеті і теж писав вірші. Він охоче допомагав Пилипові своїми порадами, щиро радів з його успіхів.

Часто обговорювались вірші Пилипа Рудя і в колі райкомівських працівників, які раділи й гордились, що серед них зростає поет. Їхня увага й підтримка, доброзичливі зауваження й поради викликали бажання писати ще, зміцнювали віру в творчий успіх.

Щоправда, не обходилося й без прикрощів. Якось на засіданні бюро райкому друзі гостро розкритикували один з ліричних віршів Рудя, від якого віяло невиразним смутком і печаллю.

Друзі щиро й переконливо доводили молодому поетові, що такі настрої не притаманні комсомолії, яка оптимістично й наполегливо переборює всілякі труднощі, і радили уникати в комсомольських поезіях подібних мотивів.

Постійне спілкування з людьми, перебування серед дітвори й піонерських активістів дало можливість Рудю пильніше придивлятися до життя, побачити поростки нового, що надихає до творчості. Поет пише ліричні вірші, все більше надсилає цікавих кореспонденцій до «Селянських вістей».

Рудь двічі відвідав Конотоп у службових справах. Перший раз дуже хотів скористатись запрошенням газетарів, та все якось не зважувався. Вдруге, будучи в окружному центрі, він навіть прийшов на вулицю, де містилася редакція газети «Селянські вісті», однак зайти не рішився. «Там люди освічені, всезнаючі, умілі, — розмірковував Рудь. — Справжні письменники! То чи зможу я, простий сількор, розмовляти з ними як слід?»

А з редакції майже в кожному листі писали: «Будете в Конотопі, заходьте до нас, раді познайомитись з вами особисто».

І Пилип нарешті зважився. Прибувши на окружну раду комсомольських працівників, він у вільний від засідань час поспішив до будинку № 2 на Комуністичній вулиці і з великим хвилюванням уперше в житті переступив поріг редакції.

З розповідей свого крелевецького друга Ревуцького Пилип уявляв собі редакцію, як установу, де вдень і вночі кипить напружена творча праця, безупинно скриплять пера літературних працівників, які, не розгинаючи спин, пишуть статті і правлять кореспонденції робсількорів, безгавно цокотять друкарські машинки, настирливо й вимогливо лунають телефонні дзвінки. І яким величезним було його здивування, коли в розпалі робочого дня редакція «Селянських вістей» зустріла його неймовірною тишею.

Проходячи коридором, Рудь стукав у двері багатьох кімнат, та звідти ніхто не озивався, обережно смикав за металеві ручки, але двері були замкнені. Розгублений і збентежений, Пилип, пройшовши весь коридор, став повертати до виходу, і тут йому назустріч,— він навіть не помітив звідки,— вибігла дівчина.

— Ви до кого?— приємно залунав її дзвінкий голос.

— Та я... з Крелевця,— зніяковів Рудь.— Хотів поговорити з кимось із працівників редакції.

— Сьогодні випусковий день, і частина наших людей чергує в друкарні, а більшість ще вчора розїхалась по селах,— весняною ластівкою защебетала дівчина.— Якщо зможете, заходьте, будь ласка, завтра. Ой, ні, зачекайте,— раптом спохватилась вона, вибачливо посміхаючись.— Пройдіть в шосту кімнату, там, здається, ще є товариш Донець.

— Товариш Донець?!— зрадів Рудь.— Мені саме до нього й потрібно!

Завідувача робсількорівським відділом Донця Пилип знав по численних редакційних листах, підписаних цим прізвищем, і чомусь уявляв його високим, ошатно зодягненим, струнким юнаком з випещеним, вродливим обличчям. А прочинивши двері шостої кімнати, побачив біля телефону приземкуватого кремезного чоловіка середніх літ, з мужнім обвітреним обличчям, в чоботях і шкірянці, з важким маузером на боці.

— Так, так, зараз буду,— мовив захриплим голосом, зовні більше схожий на чекіста, ніж на газетяра, заклопотаний чоловік, повісив трубку й кинув уважний погляд на гостя.

— А-а-а, товариш Рудь? Нарешті!— поквапливо метнувся назустріч і подав міцну мозолясту руку:— Здоров, Пилипе! Я тебе зразу ж по фотографії впізнав. Сідай, розповідай, як живеться, працюється, що привіз нам нового?

— Та ось три статті,— потягнувся до кишені Рудь.

— Добре, передаси секретарці, тій дівчині, яка тебе сюди направила,— порадив Донець і знову засипав скороомовкою:— Молодчина Рудь. Здорово ти пишеш! Ти знаєш, таких, як ти, негусто, і ми хочемо забрати тебе на постійну роботу в редакцію. Підеш?— визивно подивився на зніяковілого від похвальби юнака.— Ну, звичайно, підеш. По очах бачу. В них же вся твоя душа світиться... Та от — редактор на засіданні бюро окружному затримався, ми б зараз і вирішили все. Я уже говорив з ним про тебе, і він не проти... Ну, а тепер, дорогий, бувай здоров!— вибачливо посміхаючись, поправив на широкому ремені маузера і простягнув на прощання руку.— Договоримо іншим разом. Поспішаю з чекістами. Сам знаєш, неспокійно по селах ночами.

Разом вийшли на ганок і ще раз попрощались. Пилип довго й зачудовано дивився услід невгамовному мужньому комуністові Донцю, який буквально за три хвилини знайомства став близьким і дорогим йому на все життя. Потім, повернувшись до будинку, гаряче подякував привітній дівчині-секретарці, що звела його з такою чудовою людиною, і передав їй свої кореспонденції. Через кілька місяців після цієї пам'ятної зустрічі активного сількора Рудя, що встиг уже виявити свої творчі здібності, зарахували на посаду літературного працівника редакції газети «Селянські вісті», переіменованої пізніше в «Комуну».

Робота в комсомолі залишила глибокий слід у житті Пилипа Рудя, вплинула на формування його комуністичного світогляду, відкрила перед ним ясні горизонти творчості, дала півтку в життя.

Не забуду райком,
Де гуртом довелось рости,
Де мужніли і твердо
Ставали на ноги.
Там уперше відчули

Ми радість своєї мети,
Звідтіля почали
Торувати дороги.—

з глибокою вдячністю писав поет про свої комсомольські будні.

ГАРТ І ЗРОСТАННЯ

Конотопська окружна газета «Селянські вісті» виходила двічі на тиждень форматом «Правды» на шести сторінках. Редагував її комуніст, досвідчений газетяр В. Мармуль.

У ті часи було дуже суцужно з кадрами редакційних працівників. Але редактор «Селянських вістей» умів знаходити серед партійно-радянського і комсомольського активу та робітників здібних, охочих до роботи в газеті людей. Найпершим йому помічником у цьому був завідувач відділом робітниківського руху і масової роботи С. Донець.

Мармуль і Донець організували в редакції дружний, бойовий, працездатний колектив, який випускав цікаву й популярну серед широких селянських мас газету, вів велику організаційно-виховну роботу з робітниками. Потрапивши в цей колектив, Рудь з перших же днів з притаманним йому запалом узявся за давно омріяну газетярську справу, з головою поринув у редакційне життя.

Однак працювати Пилипові в газеті було нелегко. Бракувало освіти, не було редакційно-технічних навичок, та гаряча любов до газетної справи, наполегливість і самовідданість, з якою Рудь завжди брався за будь-яку роботу, перемагли.

Молодий журналіст і поет бере активну участь у роботі літературної групи «Першоцвіт», яка об'єднувала навколо редакції початківців Конотопщини, часто відвідує підприємства, установи й учбові заклади, виїздить на села для організації матеріалів і зв'язку з сількорами, пише нариси, зарисовки, статті на різні злободенні теми, друкує свої перші поезії.

Я молодий, мов цвіт бузку весною,
Я молодий, немов багряна рань.
О, скільки сили буйно-молодої,
О, скільки в праці юних поривань!
Моя ти юність — комсомольські літа,
Цвіте на грудях маківкою КІМІ

Я буду завжди в буднях пломеніти,
Весь вік я хочу бути молодим,—

так невимушено й своєрідно пролунав тоді зі сторінок газети заспів юного поета. Потім з'явилися «Лист від матері», «Пастухова радість», «Переджниварське» та інші поезії Пилипа Рудя, які приваблювали своєю ширістю й безпосередністю, прагненням оспівати свій час.

У щоденній праці набувався досвід, відточувалось перо, міцнів голос поета. Робітничо-селянське трудове середовище, в якому постійно перебував молодий газетяр, дружня підтримка й допомога сприяли швидкому зростанню його журналістської вправності,— і в червні 1930 року Конотопський окружком партії посилає комсомольця Рудя, як цілком зрілого працівника, секретарем редакції щойно утвореної районної газети «Колективіст Буринщини».

Районне селище Буринь, що розкинулось на півдні Сумщини між Конотопом і Ворожбою й однією з своїх вулиць прилягало до залізничної станції Путивль, відрізнялось у ті часи від багатьох районних центрів тим, що в ньому був цукрокомбінат, який об'єднував два заводи і кілька радгоспів, що забезпечували підприємство сировиною.

До революції цукроварні та економія належали крупному фабрикантові Ширману. Нещадно визискуючи сільську бідноту і наймитів-пролетарів, які день і ніч за безцінь гнули спину на заводах і бурякових плантаціях, він наживав величезні капітали.

Жовтнева революція відібрала заводи й землю в магната, що втік за кордон, і передала у власність народові. Буринський цукрокомбінат уже в роки реконструкції народного господарства і перших п'ятирічок став одним із найкрупніших підприємств.

У Буринь Пилип Рудь приїхав разом з молодою дружиною — крелевецькою комсомолкою Ганнусею Туровською, яка стала йому доброю помічницею в його комсомольській і громадській роботі. Спершу молодята наймали у місцевих селян кімнату, а потім їм дали квартиру на території заводу. Вісім найкращих літ своєї молодості провів тут, у Бурині, Пилип Рудь і назавжди залишив по собі добру згадку і світлу пам'ять у серцях багатьох людей.

Уже через кілька місяців після переїзду на нове місце роботи Рудя призначають редактором багатотиражки «За більшовицькі темпи» Буринського цукрокомбінату. Місцеві

комсомольці обирають двадцятирічного журналіста секретарем заводської комсомольської організації. Рудь згуртовує навколо газети заводську молодь, налагоджує систематичний випуск молодіжно-комсомольських і літературних сторінок, створює літературну групу «Молот», члени якої часто виїжджали на села, випускали там стіннівки, читали власні твори.

Часто вранці Пилипа можна було бачити серед робітників заводу, в обідню пору він читав свіжий номер «Правды» робітницям радгоспу, потім у редакції писав передову для чергового номера газети, а ввечері поспішав на комсомольські збори або чергове заняття літературної групи. Пізно вночі, коли все затихало й спочивали натовлені цілоденними турботами люди, Пилип знаходив час і для того, щоб вилити свої думки, почуття і враження на папір у пристрасні поетичні рядки. А через кілька днів він уже виступав зі своїми запальними, щойно написаними віршами на вечорі в підшефному колгоспі.

З величезним інтересом і захопленням слухали сільські хлопці й дівчата щирі, дохідливі вірші про юного героя громадянської війни, сільського підлітка Петю, якому за його бойовий подвиг «шаблю подарував сам товариш Бухонний»; про комсомольця Гриця, що, ризикуючи життям, врятував артільний врожай від ворога; про відважних сільських юнаків, які «виїжджають на вугільний фронт, щоб зробити ударним Донбас»...

Персональний пенсіонер Яків Григорович Панін, який працював у ті часи директором клубу буринського заводу, розповідає, що Пилип Рудь був палким прихильником художньої самодіяльності. Він гарно виконував пісні, найулюбленішою серед яких була пісня про народного легендарного героя Байду, грав на струнних інструментах, декламував, не без успіху виступав як актор в самодіяльних виставах.

Буринські артисти, співаки, танцюристи, читці-декламатори часто виїжджали до Харкова, де показували свою майстерність. На одному з республіканських оглядів художньої самодіяльності Пилипа Рудя за читання власних віршів було нагороджено пам'ятним подарунком — кишеньковим годинником.

Працюючи в газеті, Пилип Рудь багато уваги приділяє самоосвіті, вивчає марксистсько-ленінську філософію, теорію літератури, вступає на заочне навчання в Ленінград-

ський інститут журналістики. Поет налагоджує тісні творчі зв'язки з Черніговом і тогочасною столицею України Харковом, стає членом літературної групи «Трактор», організованої при редакції однойменного журналу.

«Пилипу Сергійовичу, який раніше не мав змоги одержати освіти, доводилось багато й напружено працювати над собою, — пригадує дружина поета Ганна Марківна, яка працювала тоді на цукровому заводі у відділі нормування. — Над книгами він просиджував ночами, раніше трьох-чотирьох годин не лягав спати, а о восьмій ранку завжди був уже на ногах, поспішав у редакцію. А ще ж комсомольська й громадська робота, збори, участь у художній самодіяльності...

Особливо шпарко було нам, культармійцям, коли в радгоспах та колгоспах починалася сіяба, жнива або копання буряків. Тоді на села виїжджали щовечора, зразу ж після закінчення роботи, а на світанку, стомлені, але задоволені, з піснями поверталися до Бурині і завжди встигали вчасно прибути на свої робочі місця. Кожен вихідний проводили в бригадах і польових станах віддалених колгоспів.

Нема чого критись: було нелегко, а часом і сутужно. Та мені ніколи не доводилось чути від своїх товаришів нарікань на труднощі, невдоволення. Всілякі перешкоди долали, не задумуючись, з ходу, колективно. Жили й трудилися за непорушним правилом: кожен — за всіх і всі — за одного. Незвичайний ентузіазм і трудова паснага панували тоді серед комсомольців і передової молоді. Усвідомлення того, що ми разом з усім народом будуємо новий, накреслений Леніним, величний світ, додавало сили, подвоювало енергію й завзяття.

Часто бувало так: тільки-но повернешся з роботи чи з клубу, несподіваний стук у вікно і зазивний голос: «На станцію на вивантаження буряків! Усім негайно на станцію!» За півгодини біля ешелону з буряками збиралася вся комсомольська організація, яка була тоді досить численною, поспішали юнаки й дівчата, котрі тільки ще готувалися до вступу в комсомол. Чувся дзвінкий сміх, жарти. В гурті працювалося весело й приємно. Секретар комсомольської організації Рудь під час роботи умів підбадьорити людей, створити хороший настрій. І працювати він умів так, що своїм прикладом запалював інших. Кожен, дивлячись на нього, намагався і собі не відстати, зробити якнайбільше і якнайкраще».

Так у цілоденній праці, постійних турботах непомітно збігло літо, минула осінь, наступила зима. Десь на початку грудня, коли здавалось, що роботи трохи поменшало, Рудь з дружиною вирішили, скориставшись вихідною неділею, поїхати в Бистрик провідати Пилипову матір, яку він дуже любив і вже давненько не бачив. Приготувалися. Зарані придбали квитки на поїзд. Вийхати мали в суботу. Робота кінчалась о п'ятій, а за годину раніше Рудеві стало відомо, що в одному з колгоспів виявлена у полі під снігом чимала плантація невикопаних буряків.

Пилип відклав виїзд, негайно ж сповістив комсомольців про непередбачений суботник. На завтра у вихідний о восьмій ранку біля клубу зібралося чимало молоді. Кожен тримав у руках лопату, лом або заступ. Не гаючи часу, вирушили в поле. Дізнавшись про почин заводських комсомольців, на допомогу прибула сільська молодь з підводами, навантаженими соломою.

Рудю не вперше було організовувати подібні суботники, і він знав, що успіх багато в чому залежить від правильної організації праці, доцільної розстановки сил. За його пропозицією люди розподілились на три групи. Одні відкидали сніг, другі ломами розбивали мерзлу землю й вибивали буряки, треті складали їх у купи й накривали соломою. Працювали на морозі. Дув холодний вітер. Але ніхто не кидав роботи.

Коли десь опівдні всі потомилися, Пилип назбирав хмизу, розпалив багаття, напік буряків. Запропонував перепочити. Люди обігрілись і знову приступили до роботи. Надвечір під снігом не лишилось жодного солодкого кореня. А наступного дня всі вони були перевезені на завод.

«Стомлені, натружені, поверталися в зимових сутінках додому,— згадує цей суботник Ганна Марківна.— Але на серці було легко й радісно: того короткого грудневого дня ми врятували сотні тонн такої дорогоцінної сировини...»

У Бурині, як і раніше в Бистрику та Конотопі, не проходило жодного суботника, в якому б Пилип Сергійович не брав участі. І там, де лунав його підбадьорливий сміх, чувся веселий жарт, людям ставало тепліше й легше.

У двадцяті, на початку тридцятих років поряд з розвитком народного господарства, індустріалізацією і колективізацією на Україні бурхливо розвивались наука, мистецтво, нова радянська література. Українські письменники

старшого й молодшого поколінь групувались тоді в спілки та об'єднання.

Одним із значних літературних угруповань була спілка селянських письменників «Плуг», до якої входили А. Головка, І. Сенченко, А. Панів, І. Кириленко, Г. Епик, Н. Забіла, О. Копиленко та багато інших літераторів. Спілка видавала літературно-художній журнал «Плуг» і мала свої відділення в ряді міст республіки. Грунтуючись на принципі тісного єднання революційного селянства з пролетаріатом, «Плуг» ставив своїм завданням виховувати широкі селянські маси в дусі пролетарської революції, залучати їх до активної участі в громадському житті. Плужани проводили чималу роботу по піднесенню культурного рівня села, по виявленню в ньому і вихованню літературних сил.

З березня 1939 року в Харкові почав виходити новий літературно-художній журнал профспілки робітників сільського господарства «Трактор», основним завданням якого було допомогти організувати молоді літературні сили сільськогосподарських і лісових робітників для участі в творенні пролетарської української літератури.

В редакції новоствореного журналу на чолі з В. Гавриленком працювали Н. Рибак, В. Кучер, П. Дорошко. При редакції працювала літературна група «Трактор», до якої увійшли всі працівники журналу і такі здібні початківці з периферії, як Пилип Рудь, Володимир Конвісар, Федір Кириченко, Максим Чепурний.

Редакція «Трактора» і творча група проводили величезну роботу по вихованню молодих письменників і розгортанню літературного життя. До 14 роковин Великої Жовтневої соціалістичної революції було видано альманах кращих творів «трактористів».

Гуртківці часто збиралися в редакції журналу для обговорення нових творів, приходили в письменницький Будинок імені Блакитного на творчі зустрічі й бесіди з Андрієм Головком, Павлом Усенком, Андрієм Паневим та іншими письменниками. В багатьох цих зустрічах, що були доброю літературною школою для молоді, брав участь і Пилип Рудь, який досить часто приїздив тоді до Харкова.

«Ми, «трактористи», завжди з великою радістю зустрічали Пилипа Рудя в редакції журналу «Трактор»,— пригадує один із його друзів журналіст Ф. Кириченко.— Пилип приїздив з Бурипи обвітрений, засмаглий, життєрадісний. Ніколи ми не чули від свого друга жодного слова про труд-

нощі, хоча з його розповідей добре знали, що він постійно брав участь в колективізації та інших політичних заходах і господарських кампаніях, які проводились тоді на селі в умовах гострої класової боротьби, і тому життя його було подібне до життя бійця-прикордонника.

Слухали ми Пилипа, затамувавши подих. Адже те, про що він розповідав, було таким цікавим, свіжим, неповторним, вихопленим із життя. Привозив нам Пилип свої нові вірші, нариси, інформації про роботу з початківцями,— і ми, читаючи їх, раділи, як на наших очах творчо зростає наш талановитий товариш».

Дійсно, знайомство і спілкування з харківським літературним середовищем, особливо з редакцією журналу «Трактор», мало величезний вплив на творчий розвиток молодого поета. Він багато пише, починає активно виступати з віршами, оповіданнями, нарисами й літературно-критичними статтями в обласній та республіканській пресі. Готує до друку збірку поезій «Сини республіки» і книгу оповідань «Наливається колос». Рудь швидко зростає як журналіст і літератор. У травні 1931 року, за повідомленням «Літературної газети», його разом з групою найбільш обдарованих «трактористів» прийняли в письменницьку організацію «Плуг».

Ім'я Пилипа Рудя швидко стає популярним серед читачів, багато його ровесників і молодших за віком початківців дивляться на нього уже як на зрілого поета, який умів дбайливо виховувати літературну молодь.

«Влітку 1929 року ми з братом вступили до щойно організованої під Конотопом комуні імені Десятиріччя ЛКСМУ, — згадує український поет Іван Савич. — Тоді ж в газеті «Селянські вісті» я прочитав вірш Пилипа Рудя «Пастухова радість», який мене дуже схвилював, бо раніше я сам п'ять років підряд пас череду. Тепер переді мною, як і перед героєм «Пастухової радості», відкривались широкі обрії, — і мені здавалось, що цей вірш написаний саме про мене. Я дуже любив поезію, сам пробував віршувати, писав до «Селянських вістей» дописи і, буваючи в Конотопі, хотів хоча б одним оком глянути на поета. Але в редакцію заходити соромився.

Через два роки мене, як активного сількора, висунули на роботу в редакцію конотопської газети, але Рудя там уже не було. Він працював у Бурині. Ми одержували буринську газету, і я з захопленням читав усе, що там друку-

вав Пилип. На все життя мені запам'ятався один із ранніх його віршів «Лист від матері»:

Сину мій — старечих літ відрадо,
Ну куди, скажи, прославсь твій шлях?
Ми в колгоспі,— батько навіть в Раді,—
У нове вступаємо життя.

Незабаром я зустрівся з поетом. Це сталося в Харкові на курсах при газетному технікумі. Я вперше був у великому місті і, боячись заблудитись, нікуди не відходив від Пилипа. Та й він теж пильнував за мною.

Якось у розмові я похвалив його вірш «Лист від матері». «Слабенький, — зніяковіло відповів Рудь. — Це — старе, під Єсеніна», — і, злегка картаючи, тихо, але виразно, продекламував есенінського вірша на ту ж тему. — Як бачиш, повне наслідування, — посміхнувся Пилип, закінчивши читати. — Мені й зараз соромно за той вірш, який тобі так сподобався».

Пилип Сергійович охоче вислуховував мої віршовані вправи, хвалив за вдалі строфи, рядки, обережно, з умілим підходом і тактом критикував недоліки, давав поради.

Одного разу в Харкові Рудь завів мене в письменницький Будинок імені Блакитного і показав кількох літераторів, які здалися мені якимись далекими, недосяжними. Справжнім і найближчим поетом для мене був Пилип Рудь.

Потім ми зустрічалися з ним у Конотопі, Чернігові уже як друзі. Він дуже гарно, неголосно, але з почуттям і душевною ніжністю читав свої нові вірші:

На груди руку покладу
І розмовляю з хворим серцем...

Поет і справді іноді скаржився на біль у серці. Через це, здається, під час призову в 1931 році його не взяли на службу в армію, що він дуже боляче переживав».

Як бачимо, будучи вимогливим до себе й до своєї творчості, Рудь вимогливо, але водночас і доброзичливо ставився до своїх товаришів по перу. Безкомпромісно критикуючи все сіре й недолуге, він дуже радів, коли серед сотень початківських вправ йому щастило відшукати цікавий вірш, свіжі оригінальні строфи. Такі твори він гаряче пропагував на газетних шпальтах.

Газета, в якій працював Рудь, приділяла багато уваги питанням літератури, друкувала уривки творів відомих

українських письменників, систематично повідомляла про вихід новинок і чергових номерів літературних журналів, зокрема «Плуга» й «Трактора». В усьому цьому була немала частка праці Пилипа Рудя.

Натан Рибак, Володимир Гавриленко, Петро Дорошко, Володимир Конвісар та інші письменники — колишні «трактористи» — розповідають про Пилипа Рудя, як про найактивнішого в той час їхнього колегу й товариша, називаючи його вихованцем «Трактора». Та про це яскраво розповів і сам Рудь у статті «Радість творчості», надрукованій разом з портретом автора в січневому номері цього журналу за 1934 рік:

«Тоді була осінь. У барвистих загравах стояли поліські гаї. Розлогими ланами ходили трактори, і пісню моторів розносили осінні вітри. Рік 1929-й промайнув у боях за колгоспи. Ці бої принесли гарт, нестримний порив творчості, почувань, образів...

У цей час прийшов із червоного Харкова «Трактор». Зав'язався у мене тісний зв'язок з журналом. На його сторінках з'явилися мої поезії «Пастухова радість», «Весняна лірика», «Наша осінь», «Сини республіки», новела «Стьопа» та кілька нарисів. Творчий зв'язок цей тримається протягом трьох років.

І не в тому головне, що журнал містить мої твори, головне в тому, що товариші з «Трактора» своїми листами-порадами допомагають мені в моїй творчості і роботі, в організації літературного руху в районі.

...Тепер знову, як і тоді, осінь, така прекрасна і розмаїта своїми барвами, а ще прекрасніша змістом. За плечима три роки творчого зросту під шефством і допомогою «Трактора». Твердішає крок і голоснішає пісня. Так «Трактор» допоміг мені вийти на літературний шлях, запалив радість творчості, яка не згасне ніколи.

На початку тридцятих років наша країна вступила в новий етап свого економічного й культурного розвитку. Почався розгорнутий наступ соціалізму по всьому фронту. Як відзначив XVI з'їзд ВКП(б), який відбувся наприкінці червня — на початку липня 1930 року, — в галузі промисловості в цей час було остаточно й безповоротно вирішено «хто—кого» на користь соціалізму. На селі все ширшого розвитку набувала суцільна колективізація і на цій основі ліквідація куркульства як класу, зростала роль колгоспів і радгоспів у сільськогосподарському виробництві. По всій

країні зводились гіганти першої п'ятирічки, ставали до ладу нові фабрики, заводи, електростанції, збільшувався видобуток вугілля, залізної руди та інших корисних копалин, зростала виплавка чавуну й сталі.

У цей час, як і раніше, партія приділяла також багато уваги розвитку літератури й мистецтва, підвищенню їх ідейності й виховної ролі серед трудящих мас. У нових умовах, коли виросли численні кадри радянських письменників і працівників мистецтва, коли широкі кола творчої інтелігенції стали на позиції соціалістичного реалізму, рамки багатьох існуючих на той час організацій і творчих спілок ставали вузькими.

Життя вимагало докорінної перебудови й значного розширення бази літературно-художніх організацій. Напрямок і шляхи цієї перебудови партія накреслила в постанові ЦК ВКП(б) від 23 квітня 1932 року «Про перебудову літературно-художніх організацій». Згідно цієї постанови, літератори, які стояли на платформі Радянської влади і прагнули брати участь в соціалістичному будівництві, мали об'єднатися в єдину творчу організацію — Спілку радянських письменників СРСР. В кожній радянській республіці створювались республіканські письменницькі спілки.

Вся літературна громадськість України з великим задоволенням і творчим піднесенням зустріла, схвалила й прийняла до дії цю постанову. В усіх організаціях, літературних групах і студіях почала розгортатись широка підготовка до республіканського і всесоюзного письменницьких з'їздів, яким повинні були передувати наради в районах та містах, конференції в обласних центрах.

Старанно готувалась буринська творча група «Молот», очолювана Пилипом Рудем, до обласної наради письменників і початківців Чернігівщини, що відбулася 7 серпня 1933 року. В її роботі взяли участь столичні літератори Іван Кулик, Петро Панч, Іван Кириленко, Леонід Первомайський, Сава Голованівський. До відкриття наради в Чернігові в обласній газеті були надруковані твори Олекси Десняка, Михайла Хазана (Чернігів), Пилипа Рудя (Буринь), Абрама Кацнельсона (Городня) та інших молодих авторів. Детальне обговорення творчості, чуйність і допомога відомих літераторів на нараді вплили нові творчі сили в серця буринських початківців та їх керівника, і вони розгорнули діяльну підготовку до Першого Всеукраїнського з'їзду радянських письменників. З'їзд відбувся у червні 1934 року.

В його роботі разом з чернігівськими письменниками Олексою Десняком, Михайлом Хазаном, Андрієм Михайлюком брав участь і Пилип Рудь. З'їзд, ставши доброю школою для кожного літератора, об'єднав у одну творчу організацію всіх українських радянських письменників, накреслив шлях дальшого розвитку української радянської літератури.

Повернувшись із з'їзду, Рудь з новими силами береться за творчу, журналістську й організаторську роботу, ще старанніше й вимогливіше працює над добором матеріалу для літературних та комсомольсько-молодіжних сторінок, пише нові поезії, які відзначаються партійністю, високим громадянським звучанням, глибиною відображення життя й зростою майстерністю.

1936 року комсомольці району обирають Рудя першим секретарем Буринського райкому комсомолу. Але, керуючи районною комсомольською організацією, він не пориває творчих зв'язків з обома місцевими газетами, як і раніше, організовує цікаві комсомольсько-молодіжні й літературні сторінки, допомагає початківцям, часто друкує свої вірші, нариси, літературно-критичні статті, зарисовки та фейлетони, підписуючи їх власним прізвищем та псевдонімами Пилип Гартований, Буринський, П. Весняний, П. Жовтневий, Партійний кореспондент.

Громадська й творча діяльність П. Рудя в Бурині була підпорядкована єдиній меті — успішному завершенню суцільної колективізації, зміцненню артільних господарств, комуністичному вихованню трудівників села. Ця діяльність, загартовуючи характер і волю, зміцнюючи переконання й ідеали, привела у липні 1937 року колишнього сільського активіста-комсомольця Пилипа Рудя до лав великої ленінської партії.

Я сьогодні в пісні
Заплітаю вогнисті слова,
Повінь сил молодих
Відчуваю у творчому гарті.
Комсомоле мій,
Ти мене виростив,
Загартував
І поставив до лав
Комуністичної партії!—

так сильно, правдиво і просто висловив Рудь у вірші цю найважливішу подію у своєму житті.

Видатний датський письменник-комуніст Мартін Андерсен-Нексе в роки наших перших п'ятирічок захоплено писав: «Вісті, що надходять з Радянського Союзу, здатні викрешувати із серця вогонь».

Успіхи соціалістичного будівництва, трудові звершення творців нового життя викрешували вогонь поезії і з серця Пилипа Рудя. То були часи, коли Комуністична партія, здійснюючи ленінський план побудови соціалізму в нашій країні, піднімала народні маси на великий трудовий подвиг, якого ще не знала історія.

Вперед розгорнутим розгоном
У бій за якість і за темп
Ідем ударними загонами
Під керівництвом ВКП,—

писав Пилип Рудь.

На очах поета в роки створення важкої індустрії, колективізації сільського господарства й культурної революції невідомо змінювалось обличчя рідної землі, звільненої від пут капіталізму. Змінювалась і духовно зростала нова радянська людина. І Пилип Рудь, один з рядових трудівників перших п'ятирічок, захоплено проголошував:

Дні весняні, в творчості бурхливі,
Я співать про вас не перестану!
Кожен день міцніють колективи,
З кожним днем зростають Дніпрельстани.

Так, це були дійсно весняні дні економічного й культурного відродження Батьківщини, бурхливі дні її молодості. Комсомольська молодість поета була невіддільна від молодості країни, і тому, славлячи трудовий порив народних мас, він мав повне право сказати:

В праці ми ростем і молодієм,
І тому тепер співаю я,
Бо така дзвінка і мелодійна
Комсомольська молодість моя.

Такою ж дзвінкою і мелодійною, як і молодість поета, була його пісня. Згадки про тяжке минуле («Пастухова радість», «Пісня шахтаря»), відбудова народного господарства («На Донбас», «Ростем!»), радість вільної праці на

оновленій землі («Переджнивארське», «Зима в радгоспі», «Полотниці», «Жнива»), запекла боротьба нового з старим і ствердження цього нового («Вартовий», «Сини республіки»), романтика боротьби за владу Рад («Комбриг», «Наша осінь»), бурхливе громадське життя та трудові будні комсомольців і молоді («Сьогодні молодість ударила прибоєм», «Травневий похід») — ось тематичний діапазон творчості Пилипа Рудя.

Можливо, його вірші не в усьому досконалі, бо ж то був період творчих шукань і становлення, але, перелічуючи їх, бачиш і відчуваєш, як Рудь прагнув найповніше передати образ і дух нової доби, по-справжньому оспівати «залізну ходу республіки», «ентузіазм комсомолії», шукаючи для цього відповідної форми, оригінальної ритмомелодики, свіжих поетичних образів. Слово ж його, рвучке, динамічне, схвильоване, так і бризкає вірою і впевненістю в перемогу:

Лягли нам уперед дороги...
Не тихим плавним ходом, ні!
Ми здобуваєм перемоги
В рішучій класовій борні.
І комсомол з фронтів будови,
Як і завжди, відповідає:
— Єсть хліб!
— Єсть вугіль!
— Єсть руда!
І молодіє разом з нами
Країна наша молода.

Найулюбленіші образи поета — образ «звитяжної молодості», «буйної комсомольської юності», весняного процвітання, свіжого вітру і ясного сонця, яке «щедро сипле у вічі бризки золотого сміху». Висловлюючи прагнення, щоб Радянська республіка «квітла ентузіазмом мас, як весна рястом», поет у своїй пісні «заплітає вогнисті слова», як з товаришем по праці і другому по боротьбі, розмовляє з сонцем, удари сердець молодих трудівників порівнює з ударами «молотів, що по світові гнилому б'ють». Осінній кучерявий гай схожий у нього «з комсомольським юнгштурмом», трудові будні — «тугі, пахучі, свіжі», а комсомольці, що йдуть на Донбас, «обцілювані вітром степів».

Вся образна система віршів Пилипа Рудя, яка густо рясніє багатьма вдалим знахідками, такими, як «в роботі дні зайчатами стрибають», «ходив він за отарою і ткав полотна

дум», «знову осінь запалила гай, в жовтих вітах вітер хоро-
водить», «дні налято радістю і сонцем», «в колгоспів міць,
у буйні урожаї переливаєм силу молоду» — проста й кон-
кретна, несе в собі подих боротьби за новий світ, утверджує
нового героя — людину вільної праці.

Картини природи в Пилипа Рудя теж світлі і радісні,
як і настрої, почуття трудівників-комсомольців, які у вели-
кому трудовому пориві «молодість свою переливають в
Турксиб, у Дніпрельстап, Магнітобуд». Поет любив і вмів
переливати в пісні «природу рідного краю».

Пов'язалась білою косинкою
Зарожевлена морозами зима.
День січневий, як художник, синькою
Килими в полях розмалював,—

читаєш початок одного з віршів Рудя, і перед очима у своїй
неповторній свіжості постає картина зими, яку так по-сво-
єму зумів побачити й кількома деталями передати лише
справжній художник слова.

Характерним для творчості поета є й те, що у своїх вір-
шах він намагався просту, буденну подію, звичайне явище
узагальнювати. Показовим у цьому є вірш «Пастухова ра-
дість»:

...Над осінь,
Коли сипався
З дерев пожовклий лист,
Поїхав він учитися,
Приїхав — тракторист!
Заквітла радість
Кумачем:
В колгоспівських полях
Сашко працює
Кермачем
Залізного коня.

Здавалося б, що тут особливого? Звичайнісінька собі
подія: колишній наймит-пастух, записавшись до колгоспу,
закінчив курси трактористів і тепер водить у полі «заліз-
ного коня». Але ж як щиро й піднесено говорить про це ав-
тор, якого досягає узагальнення! Шлях сільського підлітка
від безправного куркульського наймита до вільного трудів-
ника-механізатора, якому підвладна потужна машина, що
переорює одвічні межі старого життя,— це велика соціаль-

на перемога, знаменна подія в житті всього селянства. Які почуття радості й гордості за трудівника відродженого колективізацією села — вільного й повноправного творця нового життя і своєї долі!

Цього поет досягає вдало віднайденою формою і ритмомелодикою вірша, схвильованою рвучкістю мови, своєю активною дійовою позицією. Дуже часто це є форма звертання до весни, сонця, природи, до друзів по боротьбі й праці, форма заклику, монолога, щирої задушевної розмови, діалога зі своїми героями:

Люба весно, як тобою раді ми,
Ти не будеш нам давать докори...

Особливо показовим у цьому є вірш «Молодість», написаний у 1933 році у формі розгорнутого діалога поета-комсомольця з сонцем:

Вмерла ніч, заливши кров'ю обрій,
Народився ранок голубий.
Сходить ясне сонце:
— День вам добрий!
— Добрий день, товаришу ти мій!
Знаєш, сонце, хочу я сказати,
Хочу радість вилити тобі:
Ми святкуємо сьогодні свято
Молодості,
Праці,
Боротьби.
Усміхнулось, мужне і гаряче
(Все навкруг цвіте у кумачі...):
— Знов у лірику залазиш ти,
інакше,—
І мене торкає по плечі.
— Друже-сонце!
Правда, я співаю,
І не стриматися радості моїй:
Нам і осінню сміються Первомаї,
Гартували нашу молодість бої.

Цей чудовий вірш, що є своєрідним ліричним відгомном відомої поезії Володимира Маяковського, характерний ще й тим, що в ньому Пилип Рудь слідом за видатним поетом-трибуном проголосив своє високе громадянське розуміння поезії. Її призначення, як і сонця — вічного трударя:

завжди і повсюди світити людям, осявати й наснажувати творчим вогнем серця будівників нового соціалістичного світу:

Так світи ж! Світи
І сьай нам, сонце!
Жити нам і молодю, і радо.
Ти приходь до нас, до комсомольців,
У бригаду!

Вірші співця комсомольської молодості Пилипа Рудя, який завжди був у вирі життя, на передньому краї боротьби за перемогу нового життя, жив думами й прагненнями своїх ровесників, народу-трудівника, по-справжньому сонячні, весняні, життєстверджуючі. Їм притаманні наступальна публіцистична загостреність, тонкий ліризм, світлий, оптимістичний характер. Вихоплені з життя, вони й зараз не втрачають своєї поетичної чарівності і злободенності. Це справжні сучасні твори. Кращі поезії П. Рудя засвідчують, що голос їх автора лунав дзвінко й свіжо, що поет своєю стежкою ішов у літературу й творчо зростав разом з усім народом, з усією країною.

ВІН КВИТИ ТАК ЛЮБИВ...

Навесні 1938 року Чернігівський обком партії затвердив Пилипа Рудя завідуючим відділу шкіл і культури газети «Більшовик».

Спочатку Рудь приїхав до Чернігова один, а через кілька місяців забрав до себе й дружину з чотирьохрічною донькою Ліною.

З перших же днів роботи в редакції обласної газети Пилип Сергійович показав свої журналістські здібності, виявив ініціативу. До кожного номера газети він старанно готував матеріали про роботу шкіл, середніх та вищих навчальних закладів, писав нариси, статті, кореспонденції, подавав багату й цікаву інформацію про роботу клубів, бібліотек, розвиток культури в області.

У Чернігові в Рудя швидко з'явилося чимало хороших товаришів і справжніх друзів. Особливо він заприятелював з кореспондентом РАТАУ по Чернігівській області О. Десняком, кореспондентом республіканської газети «Комуніст» Ф. Тараном, завідувачем відділу літератури й мистецтва

обласної газети М. Хазаном. Відділи, які очолювали Рудь і Хазан, містилися в одній редакційній кімнаті, і це тільки ще тісніше зближувало друзів. Та й квартира, яку згодом одержав Рудь у Чернігові по вулиці Шевченка в будинку номер вісімнадцять, була поруч з квартирами Десняка й Хазана.

Крім Десняка й Хазана, в Чернігові працювали ще такі молоді літератори, як П. Артеменко, О. Ющенко, І. Цинковський, діяло літературне об'єднання імені Михайла Коцюбинського, яке видавало альманах «Квітує Полісся».

Пилип Рудь весь поринає в це літературне середовище, здружується з багатьма місцевими літераторами, налагоджує міцні зв'язки з сусідами-ніжинцями, познайомившись, зокрема, з поетом-науковцем М. Сайком, який завідував тоді кафедрою української літератури в Ніжинському педінституті.

Водночас Рудь, як і раніше, багато працює над собою, вступає на заочне навчання в Літературний інститут імені Максима Горького, багато читає. Рідні поета розповідають про такий цікавий випадок. Якось на кілька днів до Пилипа в гості приїхала з Бистрика мати. Побачивши, як він цілими днями працює над матеріалами для чергового номера газети, пише вірші, статті, а ночами майже до світанку просиджує за столом над розкритими книгами, мати, важко зітхаючи, мовила жалісливо:

— Все працюєш, синку, пишеш... А коли ж ти будеш жити?

— Оце ж, мамо, я й живу!— відповів на те Рудь.— Працюю, творю — і дуже щасливий від такого життя.

Поет любив старовинне, але так помолоділе місто над голубою Десною, часто відвідував його чарівні куточки й історичні місця, оспівував його у своїх віршах:

Стоїш ти в квітух садах над рікою,
Десно, мов сестра, голубою рукою
Тебе обвила навкруг древнього Вала
І долю свою із твоєю з'єднала.
А доля твоя, легендарна і дивна,
Мов пісня, мов казка...

«Часто у вихідні дні О. Десняк, М. Хазан, П. Рудь, Ф. Таран зі своїми сім'ями виїздили відпочивати на мальовничі береги Десни, читали там свої нові твори,— розповідає Г. М. Туровська.— А повертаючись, обов'язково заходили до найсвятішого для них місця, на Сіверську вулицю в

музей-садибу Михайла Коцюбинського, де завжди на честь великого письменника-гуманіста буяло море живих квітів. Особливо чарували відвідувачів знамениті гвоздики, які так любив за життя Коцюбинський.

Працівники музею і рідні Михайла Михайловича знали, що Рудь дуже любив квіти,— і він завжди повертався звідти з чудовим букетом свіжих гвоздик, які ще довго продовжували жити у вазі на його робочому столі. Забігаючи наперед, хочу з великою вдячністю сказати, що, коли в 1945—1946 роках наша сім'я, повернувшись з евакуації, жила в Чернігові, працівники музею, як і раніше, майже щонеділі приносили нам додому живі гвоздики, хоч Пилипа Сергіївича і не було вже живого.

Легендарний чернігівський край багатий не тільки на літературні, а й революційні і бойові традиції, які свято шанував, якими захоплювався П. Рудь. Часто буваючи в багатьох містах і селах області, він зустрічався і розмовляв з учасниками революційних подій та партизанської боротьби на Чернігівщині, слухав і записував легенди, народні пісні про своїх славетних земляків, соратників великого Леніна — братів Радченків, Подвойського, Юрія Коцюбинського, про лицарів революції і громадянської війни Примакова, Антонова-Овсієнка, Тимофія Черняка, Щорса.

Особливо ж поета захопила героїчна постать народного героя Миколи Щорса, якого пощастило йому бачити в дитячі роки. Рудь з народних уст записував розповіді, пісні й легенди про нього, збирав матеріал про громадянську війну і написав чудового вірша «Молодість Щорса», він мріяв написати про щорсівців і їх славного командира велику книгу. Згодом зібрані матеріали були опубліковані кількома великими подачами в газеті «Більшовик». Крім того, П. Рудь перекладає на українську мову Пушкіна, Лермонтова, Янку Купалу, Джамбула. Ім'я молодого літератора все частіше з'являється на сторінках республіканських газет і журналів, а на початку 1941 року його вже затверджують кореспондентом газети «Советская Украина» (нині «Правда Украины») по Чернігівській області.

Великі зміни в суспільному, економічному і культурному житті радянського народу, що сталися внаслідок побудови соціалізму в нашій країні, викликали нові теми і образи у творчості Пилипа Рудя. Він натхненно оспівує щасливе життя радянських людей («Розцвітає сад»), їх творчу працю, що стала справою честі, доблесті й героїства («Радість

матері»), вірне, чисте кохання («Криниця»), відданість своїй Соціалістичній Батьківщині («Сини», «Діла його і слава невмирущі»).

Публіцистично-запальні, світлі мотиви ранньої творчості поета набирають розмірено-філософського звучання, глибокого ліричного забарвлення:

На палубі стояв я до півночі,
Прозорі бризки падали до ніг.
Я все дививсь в глибокі моря очі
І розгадати їх ніяк не міг.
Та хвиля вдарила у борт, зросила
Мені чоло, прогнавши забуття.
Відчувши дотик моря, його силу,
Я зрозумів, що море — це життя.

В цей час Рудь звертається до народних дум і пісень, творчо використовуючи і осмислюючи їхні художні засоби. Його поезії стають чіткішими, мелодійнішими:

Розшумілись поруч хати
Моложаві ясени.
Їх тоді садила мати,
Як ішли в похід сини.
Ой садила, говорила:
— Ви ростіть на спогад нам,
Дай же, земле, дужу руку
І синам, і ясенам.

Радісною була мирна праця радянських людей. Але в Європі вже чаділо війною. Італійські й німецькі фашисти напали на республіканську Іспанію. Над першою у світі соціалістичною країною також нависла загроза нападу. В цей час Пилип Рудь створює ряд сильних патріотичних віршів, як тоді говорили — «на оборонну тему», у яких славить відвагу і мужність, закликає своїх співвітчизників бути пильними і готовими до нещадної відсічі будь-якому агресорові. Причому цю загальну патріотично-оборонну тему поет подає не лозунгово-декларативними фразами, а вміло вплітає в інтимну лірику («Радість матері», «Зеленіє поле, зацвітає луг»), робить вдалі екскурси в події Жовтневої революції і громадянської війни («Сини», «Молодість Щорса»). Це дає поетові можливість історично правильно розкрити джерела патріотизму, героїства і мужності радянських людей.

У вірші «Ліна Олена», присвяченому героїні іспанського народу, яка загинула в боротьбі з німецькими фашистами, поет писав:

...Олена Ліна, в мене є дочка,
Я дав дочці твоє ім'я прекрасне.
І буде донька з гордістю нести
Ім'я твоє в майбутні роки грізні.
Вона віддасть, як віддала і ти,
Усю себе народу і Вітчизні.

Народові й Радянській Вітчизні віддав усього себе і Пилип Рудь, ставши грудьми на її захист в часи гітлерівської навали.

ЗБРОЄЮ І СЛОВОМ

Через хворобу серця і поганий зір Рудь не служив у Червоній Армії. Але в перший же день війни комуніст-патріот вирішує, що його місце — у лавах захисників Батьківщини. «Буду всіма силами домагатись, щоб взяли в армію, — писав Пилип Сергійович дружині, яка з семирічною донькою евакуювалась у тил. — Я не можу бути остеронь жорстокої битви».

Рудь кілька разів звертається до військкомату з проханням направити його в діючу армію. Нарешті його прохання задовольняють, і в липні 1941 року він стає кореспондентом республіканських газет на Південно-Західному фронті. Вже з дороги телеграфував дружині: «Домігся, іду бити ворога мечем і пером». Воїн-журналіст, ділячи разом з бійцями всі труднощі фронтового життя, стійко обороняв Київ, мужньо бився з фашистськими загарбниками під Остром і на Полтавщині. За Пирятином біля станції Драбів військова частина, в якій був Рудь, потрапила в оточення. 21 вересня радянські воїни прорвали вороже кільце, але вийти з оточення так і не вдалося.

Всі шляхи й дороги кишіли окупантами. Якось надвечір біля одного села невелика група бійців раптом натрапила на засідку, і в живих залишився тільки Рудь... Він пройшов частину Київської, Полтавської і майже половину Харківської областей, та все ж перейти лінію фронту не пощастило. Тоді, почувши від людей, що на Сумщині діють партизани, він повернув у рідні місця, де народився і виріс, де склав свої перші пісні.

Схудлий, обірваний, зарослий, дістався Рудь вночі у Бистрик. Батько й мати ледве впізнали сина.

«А ми вже й не ждали тебе, синочку»,— заплакала, розхвилювавшись від несподіваної зустрічі, мати й почала лагодити вечерю. Та перш ніж сісти за стіл, Пилип відпоров підкладку свого драного піджака, якого виміняв за шинелю під час мандрів по ворожому тилу, дістав дві невеличкі книжечки. «Оце, мамо,— найдорожче і найсвятіше для мене за все на світі,— подав партійний і військовий квитки.— Захуйте і збережіть».

Забігаючи наперед, хочу зазначити, що Марія Петрівна виконала синове прохання. Вона зберегла не лише ці важливі документи, а й усі листи, які Пилип надсилав додому в довоєнні роки. Партійний і військовий квитки вона після звільнення Сумщини передала своїй онуці Ліні Пилипівні, коли та повернулася з евакуації, а листи сина, виконуючи передсмертне прохання матері, родичі поклали їй у домовину під голову.

Про те, що в хаті старого Рудя раптом з'явився син, дізналися запродавці-поліцаї. Знаючи його як активного комсомольського працівника й журналіста, служаки «нового порядку» взяли Рудя на спецоблік і, наказавши нікуди не виходити з села, встановили за ним суворий нагляд. Особливо лютував на Рудя поліцай-куркуленко Зубастий Гадьол.

Хто й коли дав таке влучне прізвище одному із зажерлих сільських глитаїв, ніхто у Бистрику не пам'ятає. Але всі знали, що Гадьоли здавна люто ненавиділи й нещадно визискували своїх односельців, глумили з наймитів, які працювали в їхньому господарстві.

У двадцяті роки старий Гадьол, ховаючи від Радянської влади хліб, гноїв його в ямах, організовував зрив хлібоздачі у Бистрику. Коли комсомолец Пилип Рудь викрив Гадьола і його спільників, написавши про їх мерзенні дії в окружну газету, куркуль погрожував люто розправитися з «більшовицьким кореспондентом». Та здійснити злого наміру не вдалося. Бистрицькі незаможники й середняки об'єднались у колгосп, відібрали землю в Гадьолів, а їх вигнали геть із села.

І ось через дванадцять років у Бистрику знову з'явився Зубастий Гадьол, тільки вже не старий, а молодший. Прийшовши хтозна-звідки в гітлерівському обозі і висулужуючись перед своїми новими хазяями, він почав з дикою злою радністю знущатися над бистряними. Першими жертвами

його сваволі стали друзі Рудя по комсомолу, активісти двадцятих років, комуністи Андронович і Крилівський. Відпровадивши їх до гестапівської катівні, поліцаї знахабнів ще більше. Примушуючи людей працювати «на німецьку армію-визволительку», він бив їх шомполами, відбирав у селян «для потреб фронту» худобу, продукти харчування, одіж. Жорстоко знущавшись над молоддю, хапав юнаків та дівчат і відправляв їх на каторжну роботу до «великої Німеччини».

Особливо ненавидів Зубастий Гадьол чесну і працювиту родину Рудів та їх родичів. Гітлерівський посіпака відібрав у старого Рудя корову, силоміць відправив його вісімнадцятирічну онуку Ліну в Німеччину. У сусідньому селі Тулиголове, Глухівського району, жили дві тітки—материні сестри, і дядько Пилипа Рудя. Одна з тіток була в двадцяті роки активісткою-комсомолкою, а пізніше в колгоспі стала майстром високих врожаїв, знатною на весь район ланковою. Зубастий Гадьол підказав своїм друзям — тулиголівським поліцаям, щоб вони розправилися з тіткою Рудя. Ті схопили ланкову, відвезли гестапівцям, які повісили її на центральній площі Глухова. «Скоро й той більшовицький писака зателіпається в петлі, як його тулиголівська тітонька!»— все частіше нахвалявся на людях п'яний Гадьол, лютуючи на Рудя.

Пилип Сергійович відчував, що хитро сплетене Гадьолом кільце з кожним днем звужується навколо нього і що запопадливий поліцай шукає тільки причіпку, щоб здійснити давню погрозу свого батька. Єдиним порятунком для Пилипа був партизанський загін. Але де знайти партизанів, як зв'язатися з ними? З цією метою нишком ходив до знайомих у Кролевець, кілька днів удвох з батьком з сокирою в руках, начебто шукаючи дрова, блукав за Реттю в Кочубеївському лісі, та натрапити на слід партизанів не пощастило. Тоді, за порадою матері, Пилип пішов до дядька в Тулиголове, який з перших днів окупації підтримував зв'язок з народними месниками і підпільниками. «Е-е, голубе,— вислухавши племінника, співчутливо похитав головою дядько, якого теж звали Пилипом,— запізнився ти трохи. Далеко зараз наші хлопці, десь аж у Брянських лісах. Ще минулої осені Ковпак та Руднєв, згуртувавши під Путивлем загони сусідніх районів в один бойовий кулак, зробили такого гомону, що аж грім пішов по Україні! Легко сказати, гітлерівські вояки та поліцаї, що збіглися з усієї округи до Глухова,

дрижать від страху за кам'яними мурами, а ковпаківці ось тут неподалік, в Дубовичах, на День Червоної Армії свій партизанський парад проводять!— зазвучали нотки гордості за своїх відважних земляків у голосі старого.— Гітлерівським генералам довелося знімати з ешелонів війська, що рухались на фронт, і кидати на партизанів. Та ковпаківці, з якими разом були вже Кролевецький і наш Глухівський загони, то несподіваними нальотами, то засідками добре поскубили гітлерівців, а потім у селі Веселому під Путивлем, кажуть, трохи не цілий полк фашистів розкокошкали. Правда, і партизанам було нелегко. У тому нерівному бою у них вийшли всі боеприпаси. Ось і довелося їм повернути на північ. Проходили ось цими лісами неподалік від нашого села, і я бачився з їхніми розвідниками. «Не журіться, дядьку,— говорили хлопці,— підлікуємо поранених, запасемось зброєю та боеприпасами і знову повернемось на рідну Глухівщину і Путивльщину». Як бачиш, голубе,— підбадьорливо посміхнувся до Пилипа дядько,— недовго вже лишилося чекати. Навесні наші соколики обов'язково нагрянуть сюди».

Щира розповідь дядька Пилипа підбадьорила Рудя. Повен світлих надій і сподівань боротися з окупантами, повернувся додому. Та про його відвідини Тулиголового незабаром стало відомо Гадьолові. Той заарештував Пилипа і з кількома поліцаями повів до Кролевця.

По дорозі на хуторі Красна Гірка Рудь, скориставшись нагодою, кинувся тікати, переплив крижану річку Реть і побіг до лісу. Але поліцаї верхи на конях перетяли йому шлях, відкрили стрілянину. Діватись було нікуди. Втікача схопили, скрутили руки.

«Все одно, гади, не зламаєте!»— гнівно кинув Рудь у вічі Гадьолові, коли той почав бити його прикладом гвинтівки.

Побитого, змученого важкою дорогою бранця привели у Кролевець, а звідти переправили до конотопської в'язниці, далі — у концтабір. Але ні гестапівські тортури, ні суворий режим гітлерівського концтабору не поставили на коліна мужнього бійця-комуніста.

«В концтаборі я зустрів багато знайомих, і ми зразу організували групу для втечі,— писав Рудь в одному з листів дружині.— Але здійснити намір не вдалося, бо раптом приїхала гестапівська комісія, почався суд і дика розправа. Арештованих викликали на допити і били до непритомності.

Потім знімали верхній одяг і кидали в підвал смертників. Туди вривалися колишні куркульські синки, що стали фашистськими посіпаками, і ще били прикладами. Так на моїх очах загинуло біля п'ятисот товаришів...

Я ж вирішив: або загину, або вирвусь з кривавих пазурів фашизму. За дві години до страти переліз у темряві через чотири ряди колючого дроту, вибрався за Конотоп у поле і пішов...»

* * *

У червні—липні 1942 року Сумське партизанське з'єднання, у якому я тоді воював рядовим бійцем, здійснюючи свій черговий рейд по північних районах Сумщини, вело запеклі бої з фашистами під Путивлем і Конотопом.

...Відірвавшись після важкого бою від авангардних підрозділів ворога, який мав на озброєнні танки, гармати і літаки, з'єднання форсувало річку Клевень і на ранок 12 липня зупинилось у Кочубеївському лісі за 15 кілометрів від Кролевця. Загони виставили застави, організували засідки, охорону підходів до лісу. В штабі чекали розвідників, яких ще вчора послали в напрямку Путивля, Глухова і Кролевця.

Опівдні повернулися майже всі розвідувальні групи й принесли тривожні вісті. По слідах з'єднання з боку Путивля рухаються гітлерівці, які вже більше місяця переслідують партизанів. У Глухові й Кролевці окупанти тримають наготові загони поліції та жандармерії, стягнуті з сусідніх районів.

Командир з'єднання С. А. Ковпак і комісар С. В. Руднев скликали екстрену нараду командирів, на якій було вирішено, що у зв'язку з виконанням завдань рейду та важкими обставинами, які склались не на користь партизанів, з'єднання повинне негайно вирушити на свою базу у Брянський ліс.

Під час наради на нашу заставу, яка пильнувала підходи з боку Кролевця, прийшов широкоплечий, середнього зросту, ще молодий, але вже з сивиною на скронях чоловік. Він був такий виснажений і стомлений, що ледве тримався на ногах, а його подертий одяг і змарніле обличчя свідчили, що йому вже довелося зазнати чимало лиха.

— Прийміть, товариші,— віддихнувши, промовив він.— З конотопського концтабору, від самої смерті втік...

Так гарячого липневого дня я познайомився з Пилипом Сергійовичем Рудем — людиною великої душі і палкого серця, подружився з ним на все життя.

Затриманого на заставі привели в штаб. Після щирої розмови з комісаром Рудневим і секретарем партійного бюро з'єднання Я. Г. Паніним, який особисто знав Рудя, новачка прийняли в бойову партизанську сім'ю і направили бійцем у другу роту Путивльського загону.

...26 липня загони на чолі з Ковпаком і Рудневим після важкого переходу наблизились до Брянського партизанського краю. Але за час, поки ковпаківці були в рейді, окупанти послали гарнізони в населених пунктах, що прикривали з півдня входи до Брянського лісу, захопили кілька вигідно у стратегічному відношенні розташованих сіл, які раніше належали партизанам, у тому числі й столицю ковпаківців — Стару Гуту. Отже, у свій зелений bastion — Брянський ліс — партизани мали прориватися з боєм. Крім того, потрібно було також розширити й зміцнити південні рубежі партизанського краю і, як говорив комісар Руднев, взяти стратегічну ініціативу в цих місцях у свої руки. Тому перш за все командування вирішило з ходу оволодіти Старою Гутю, Голубівкою та іншими сусідніми населеними пунктами.

План операції звільнення Старої Гуті розробив Семен Васильович Руднев. Він же в ніч з 27 на 28 липня й повів партизанські підрозділи в наступ. Партизани добре знали навколишню місцевість, рвалися в бій. По лісових дорогах і стежках вони непомітно підійшли до села, приготувались до нападу. Друга рота наступала на село з боку кладовища. Коли в опівнічній тиші пролунав сигнальний постріл і в небо шугонула з командного пункту червона ракета, Рудь разом з усіма бійцями кинувся на ворога.

Забаккали постріли, зататакали кулемети. Грізне партизанське «ура!» сколихнуло ліс. Знищивши вартових, швидко вбігли в парк, серед якого біліла школа, перетворена фашистами в штаб. Командир відділення Михайло Ізбеков, Пилип Рудь, кулеметник Федір Попов, медсестра Марія Євєнко, розвідник Ляоня Прутковський, автоматниця Ніна Созіна і її подруга Люся Стоборова першими ввірвалися в будинок. В короткій рукопашній сутичці штаб ворожого батальйону був розгромлений. Партизани захопили трофеї. Це й вирішило успіх всього бою, який точився лише три години.

Пилип Рудь повернувся з бою в новому відмундирі, якого він захопив на складі й тут же одягнув замість свого старого дрантя, з німецьким автоматом у руках і разом з друзями кинувся виловлювати ворожих солдатів та офіцерів, які, ошелешені несподіваним навальним наступом партизанів, розбіглися по навколишніх лісах. Багато з них цілими групами й поодинці здавались у полон.

Наступного дня, підсумовуючи результати минулої операції, С. В. Руднев виніс подяку всьому особовому складові другої роти, яка відіграла вирішальну роль у звільненні Старої Гути. Разом з багатьма бійцями й командирами, що відзначилися в бою, було названо й ім'я Пилипа Сергійовича Рудя. А ще через два дні, 30 липня 1942 року, С. А. Ковпак і С. В. Руднев підписали наказ про призначення комуніста Рудя політруком другої роти.

Гаряче полюбили бійці й командири свого політичного керівника й організатора за його щире серце, лагідну товариську вдачу, за відданість ленінській справі і Радянській Батьківщині. Хоробрий і винахідливий воїн, чуйний і добрий товариш, Рудь швидко завоював довіру й пошану партизанів, був добрим порадиником і помічником командирів роти Івану Замулі, за що не раз одержував подяки, урядові нагороди. Особливо гордився ним комісар з'єднання Семен Васильович Руднев.

«У партизанському загоні я почав жити справжнім повнокровним життям, — писав у листі до дружини Пилип Рудь. — Командування цінить мене, а я зі свого боку віддаю для справи весь свій хист. Хлопці у нас чудові! З командирами спрацювався, з бійцями здружився, — сповіщав Пилип Сергійович дружині в листі на Велику землю. — Ех, Аню! Як хороше жити і боротись за свободу своєї Батьківщини і народу! Який я щасливий, що знаходжусь у лавах радянських партизанів!..

Нещодавно я мав щастя бути делегатом партизанської конференції (йдеться про Першу конференцію групи загонів Орловської області, яка відбулася 23 серпня 1942 року в Брянському лісі. На цій конференції була присутня делегація від українських партизанів на чолі з С. А. Ковпаком). Представники багатьох загонів ділились бойовим досвідом. Тут я ще раз переконався, що партизанський рух — це грізна сила, яка завдає фашистам відчутних ударів!»

Незабаром партизани дізналися про політрука другої роти як про здібного журналіста й талановитого поета.

А сталося це так. Наближалось восьме вересня — річниця з дня організації Путивльського загону, який став бойовим ядром всього з'єднання.

— От було б добре, товариші, випустити до нашого партизанського свята друковану газету! — висловив якось увечері біля вогнища свою заповітну мрію комісар Руднів.

— Це ідея, Семене Васильовичу! — обізвався Пилип Рудь. — Тільки за чим же затримка? Я — журналіст і охоче візьмусь за цю справу.

— Та й партизанську пісню спробуєш написати, — обізвався Яків Григорович Панін. — До війни ж багато гарних віршів у газетах і журналах друкував.

Тут же, біля вогнища, колективно вирішили назвати газету «Красный партизан». А на завтра організували редколегію, склали план і макет першого номера. Редактором партійне бюро затвердило Пилипа Сергійовича Рудя.

Досвідчений журналіст гаряче взявся за улюблену справу: замовляв матеріали, розпитував партизанів про минулі бої та диверсії, записував прізвища людей, що відзначилися... Особливо зацікавив партизанського редактора знаменитий Веселівський бій, що ввійшов в історію ковпаківців як бойове хрещення партизанського з'єднання. Відбувся він 28 лютого 1942 року в селі Веселе на Сумщині. З'єднання тоді налічувало біля півтисячі чоловік. Обмаль було кулеметів і набоїв. Не кожний партизан мав гвинтівку. Але у селі Веселому була здобута перемога.

Після того з'єднання зросло майже вдвічі, значно поповнилось зброєю. Ковпаківці провели багато вдалих боїв і диверсійних операцій, але той, Веселівський, бій, у якому було знищено великий підрозділ ворога, запам'ятався партизанам на все життя.

І ось тепер, через півроку після тих подій, наш партизанський поет і журналіст Пилип Рудь загорівся бажанням написати пісню про Веселівський бій.

...Випуск газети в умовах рейдової війни в тилу ворога виявився нелегким. У нашій похідній друкарні, яка видавала тільки листівки й звернення, не вистачало шрифтів, паперу, друкарської фарби. Та редактор Рудь і начальник друкарні Йосип Овсійович Мудрик знайшли вихід із скрутного становища. Партизан Семен Тутученко, який до війни вчився в архітектурному інституті і вмів добре креслити й малювати, вирізав з дерева заголовні літери, кліше. Обозники з березової кори виготовили фарбу, яка нічим не поступалася

перед фабричною. Розвідники за рахунок німецьких штабів поповнили запаси паперу. Велику допомогу в організації випуску газети подавав редколегії комісар Руднев.

І ось нарешті восьмого вересня 1942 року вийшов перший номер газети «Красный партизан». Її поява була справжнім святом для всього з'єднання. В передовій статті «Рік героїчної боротьби» комісар Руднев, підсумовуючи бойову діяльність з'єднання, писав:

«...Обставини нашої боротьби проти фашистів з кожним днем ускладнюються. На хитрість ворога потрібно відповісти ще більшою хитрістю, на удар — у сто крат сильнішим ударом... Нам потрібна залізна партизанська дисципліна. Пильність, пильність і ще раз пильність від бійця до командира. Кожен партизан повинен бути хоробрим бійцем, умілим диверсантом і відмінним розвідником.

Необхідно ще більше й тісніше зв'язатись із радянським населенням в окупованих районах і допомагати йому. Потрібно пам'ятати, що від правильних взаємовідносин з населенням залежить успіх нашої боротьби і перемоги над німецьким фашизмом».

Це був голос командування, заклик партійної організації з'єднання, і на нього дружно відгукнулись усі партизани.

В цьому ж номері газети надрукували й вірш Пилипа Рудя «Партизанская песня», який фактично першим у нашій літературі оспівував героїчну боротьбу ковпаківців, їх легендарні рейди по тилах ворога. Партизани підібрали до нього мелодію, і цей вірш став улюбленою маршовою піснею всього з'єднання. Мужні й прості, дохідливі слова лунали потім на полях Сумщини і Подніпров'я, в лісах Волині і Прикарпаття, закликаючи народ на боротьбу з німецько-фашистськими загарбниками.

«Партизанські батальйони, — писав С. А. Ковпак у книзі «Від Путивля до Карпат», — вступали в села з піснею, складеною партизаном Рудем».

Ось ця пісня:

Товарищ, сегодня мы песню споем
О трудном, но славном пути боевом,
Как ночью туманной герой-командир
Отряд партизанский на битву водил;
Как хлопцы шагали и в дождь, и в пургу
На страх и на лютую гибель врагу;
Как били его богатырской рукой
За древним Путивлем, за Сеймом-рекой.

Приказ был короткий:— Врага не щадить,
Штыком или пулей к земле пригвоздить!—
И грозно в ночи загремело «ура»,
И падала, падала в снег немчура.
У каждой дороги, у каждой тропы
Валялись фашисты, как в поле снопы.

Товарищ, мы вспомним сегодня с тобой
Про этот победный Веселовский бой:
Как мы уничтожили вражеский полк,
Как с честью исполнили воинский долг.

Мы шли, не сгибаясь, в железном строю
За счастье народа, за землю свою,
Чтоб снова на ней, на земле на родной,
Стояли хлеба золотою стеной,
Чтоб яблони снова дымились в цвету,
Чтоб вольная песня неслась в высоту...

О мать Украина — родная земля!
Мы вражеской кровью напоим поля,
За все твои раны врагу отомстим,
Живому отсюда уйти не дадим.
Веди ж, командир, свой отряд боевой,
Веди на победный решительный бой!

Свої вірші й пісні поет Рудь писав українською мовою. А «Партизанская песня» написана російською. Це — остання, лебедина пісня поета. 12 вересня 1943 року, коли радянські війська ступили на землю Сумщини, вона була надрукована в газеті «Правда».

Після виходу партизанської газети Пилип Рудь ще активніше береться за творчу роботу. Він глибоко вивчає життя і побут партизанів, збирає й узагальнює матеріали про їх боротьбу, пише й надсилає кореспонденції в «Правду» та до інших газет.

«...Фашисти мучили мене в тюремних застінках і концтаборі, та все ж таки не вбили в мені духу творчості,— писав у одному з листів Пилип Сергійович.— Я живу, борюсь, творю. Зараз найбільше щастя — це боротись за звільнення свого народу...

Я уже відплатив фашистам і ще буду мстити за кров і муки наших людей. А коли доведеться загинути, то помру з честю, як належить радянському бійцю...

Дорога Ганнусю! Якби ти побачила нашого командира Героя Радянського Союзу товариша Ковпака і комісара з'єднання полкового комісара товариша Руднева! Які це чудові люди! Які відважні й безкорисливі, які пристрасні й задушевні! Це справжні люди великого серця. Коли залишусь живим, напишу про них цікаву книгу...

Про мене не турбуйся. Я живу, як і всі мої товариші, поділяю разом з ними нашу спільну долю. Якщо смерть — то почесна, в бою з ворогом, якщо перемога — то це життя, радість, творчість...»

Та не судилося збутись цим благородним задумам партизанського поета і журналіста.

...Пізньої осені 1942 року з'єднання С. А. Ковпака і С. В. Руднева, готуючись до великого рейду на правий берег Дніпра, разом з брянськими та орловськими партизанами вело запеклі бої з численними частинами ворога, що намагалися блокувати південний виступ Брянського лісу. В ніч з 4 на 5 жовтня друга рота путивлян разом з нашим Шалигінським загonom дістала завдання: проникнути в розташування ворога і нанести удар по укріпленому пункту Лукашенкове, де містився штаб крупного фашистського підрозділу.

Партизани зробили розвідку, вийшли на рубіж атаки. Село, в якому засів ворог, було оперезане траншеями, крайні хати по вікна обпесені земляними валами. В центрі стояла батарея з чотирьох гармат. Але це нітрохи не злякало народних месників. Опівночі вони сміливо пішли на штурм ворожого гнізда.

Бій видався нелегким. Ось уже фашистів вибито з траншей, захоплено батарею, близько й будинок штабу — останній опорний пункт ворога. Але впав підкошений кулями командир роти капітан Замула, і наступ на мить ослаб, затримався. Ворог посилив вогонь і от-от міг перейти в контратаку. Тоді в найкритичніший момент бою пролунав закличний голос Рудя:

— Хлопці! Я приймаю команду! Не зупинятись! Вперед! — І його кремезна постать із занесеною в руці гранатою майнула у відблисках пожежі...

Запалені прикладом політрука, підхопились і дружно кинулись на ворога шістнадцятирічна комсомолка Ніна Созіна, комуністи Пшеницин і Скрипаль, а за ними — вся рота. Ліворуч успішно просувалась вперед наша третя рота шалигінців. Фашисти не витримали, почали відступати,

Але в той час, коли вже зовсім близькою була перемога, ворожа куля пробила мужнє і пісенне серце поста-воїна...

На світанку ми поверталися до партизанського табору з перемогою. Але багатьох хороших товаришів втратили тієї ночі. Не було серед нас і великого життєлюбця, людини з світлою душею і чистою совістю Пилипа Сергійовича Рудя. Та, як завжди, поруч з нами крокувала його невмируща партизанська пісня про те,

Как хлопцы шагали и в дождь, и в пургу
На страх и на лютую гибель врагу...

Вона кликала на подвиги, вселяючи в серця бійців бадьорість і віру в перемогу.

В СТРОЮ — НАВІЧНО

В центрі відбудованого села Лукашенкове на Сумщині височить обсаджена молодими берізками і ялинами братська могила, в якій разом зі своїми бойовими побратимами вічним сном спить вихованець лєнінського комсомолу, проста і скромна людина Пилип Рудь. З ранньої весни і до пізньої осені пломенють на тій могилі живі квіти, вирощені руками лукашенківських піонерів і комсомольців.

У мирній творчій праці минають роки, десятиліття. Але колись пережите, втрачене й здобуте в запеклій боротьбі з фашистськими загарбниками не забувається ніколи. Щоразу, пригадуючи ту сувору осінню ніч 1942 року, в моїй пам'яті спливає безсмертне малишківське:

І тільки спогад з далини,
І рідні відгуки луни,
І тільки зорі над землею...
О мій русявий Прометею,
Загублений в ночах війни!

Та хіба загублений?

Я буду завжди в буднях пломеніти,
Весь вік я хочу бути молодим!—

проголосив ще юним комсомольцем Рудь своє поетичне й громадянське кредо.

Молодим, енергійним, красивим він пломенів у творчих буднях, у праці й боротьбі, молодим пішов у вогонь, моло-

дим і красивим залишився назавжди у пам'яті своїх ровесників і прийдешніх поколінь.

Назавжди в строю поезії залишилась його «Партизанська пісня», його «Звитяжна молодість» — книга полум'яних комсомольських віршів, упорядкована автором цих рядків і випущена в світ видавництвом ЦК ЛКСМУ «Молодь» у 1960 році. Самовідданого патріота Радянської Вітчизни, дзвінкоголосого сурмача комсомольської юності і нашої перемоги, вірші якого ось уже понад сорок років не сходять зі сторінок газет, літературних журналів, збірників та альманахів, помертвості прийнято в члени Спілки радянських письменників. Його ім'я викарбуване на меморіальній дошці в республіканському Будинку літератора, поруч з іменами багатьох українських письменників, які загинули в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками.

Іменем Пилипа Рудя названі вулиці в містах і селах Сумщини. Це ім'я з гордістю носять загони юних лєнінців, комсомольська організація Бистрицької середньої школи. Напередодні святкування 50-річчя комсомолу України Сумський обком ЛКСМУ встановив обласну комсомольську премію імені Пилипа Рудя, яка присуджується молодим письменникам, журналістам і митцям за кращі твори про комсомол та молодь.

У Бистрику, на батьківщині поета, біля входу в Будинок культури прикріплена меморіальна дошка. На ній напис: «У нашому селі народився український поет-ковпаківець П. С. Рудь». В читальному залі бібліотеки — любовно оформлений куточок «Наш земляк П. С. Рудь». На стіні — великий портрет поета. На полицях — книги й журнали з його творами, фотоальбом, вирізки з газет, що розповідають про життєвий і творчий шлях поета-воїна. Тут часто збираються колишні друзі Пилипа, комсомольці двадцятих років, згадують минуле, розповідають молоді й піонерам про свого славного земляка, про трудову героїку перших п'ятирічок.

У центрі села височить пам'ятник воїнам-землякам, які віддали своє життя за сьогоднішній світлий день нашої Вітчизни. На плитах постаменту серед імен багатьох бистрян викарбуване й ім'я Пилипа Рудя.

Є в Бистрику ще одне пам'ятне місце, тісно зв'язане з іменем поета Рудя. Це мальовниче урочище Круча, що розкинулось неподалік від села на правому березі чарівної Реті. В цьому урочищі з-під високого лісового берега б'є чисте джерело. Вода в ньому завжди прозора, як небесна

блакить, свіжа й холодна Бистрицькі старожили розповідають, що це урочище було улюбленим місцем поета. Приїжджаючи в Бистрик, він ішов до Кручі, припадав до живого джерела, набираючись творчої снаги і сили, і в його серці народжувались вірші:

У гаю під кручею криниця,
В ній вода холодна ключова.
Часто тут дівчина смуглолиця
Про любов, про молодість співа.
Навесні вона тут брала воду,
З повних відер хлюпала вода...

Тепер бистряни називають це джерело криницею Рудя. Вода в ній, як і раніше, чиста й холодна. Над її кришталевою гладінню обнялися плакучі верби й тремтливо-радісні берізки. Під їх смарагдовими вітами дбайливі руки сільських комсомольців і шанувальників таланту поета обладнали лавочки, на яких подорожній може присісти перепочити, помилуватись чудовим краєвидом, згадати минуле, помріяти про майбутнє. На білому стовбурі берізки в простій різьбленій рамочці — портрет поета, який оспівав ці чудові місця. І не заростає стежка до криниці Рудя. Сюди часто приходять сивочубі побратими поета — прославлені ветерани боротьби і праці, юнаки і дівчата, юні лєнінці в червоних галстуках, щоб напитися з поетової криниці, вшанувати його пам'ять.

Наша молодь, яка є гідною спадкоємницею героїчної слави своїх батьків, береже і своїми ділами примножує революційні, бойові і трудові традиції радянських людей, свято шанує пам'ять поета-воїна Пилипа Рудя.

Срібночубим твоїм ровесникам
Усміхаються ніжно внуки.
А тобі все ходити веснами,—
Не болять від роботи руки.
Не діждалася сина матінка
З вогняної важкої дороги.
І шумлять ясени під хатою
Про минулі її тривоги.
Із криниці в гаю під кручею
Подорожній води нап'ється...
Джерело з-під верби плакучої —
То Пилипове серце б'ється.

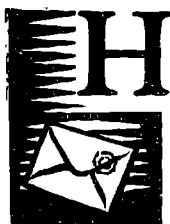
Вже давно заплела дружинонька
В темні коси свій сивий смуток.
А тобі все життя судилося
Юнаком буйночубим бути.
А тобі не вгубити молодість,
Комсомольську завзяту пісню...
Журналісте, поете-воїне,
Я тобі укланяюсь низько,—

широ пише, висловлюючи почуття своїх ровесників, у вірші «Землякові» молода поетеса із села Бистрик комсомолка Валентина Бережна.

Як велике свято відзначили юнаки й дівчата, вся громадськість 5 грудня 1970 року шістдесятиріччя з дня народження Пилипа Сергійовича Рудя. На батьківщині поета, в Бистрику і Кролевіці, а також в Конотопі, Бурині та в селі Лукашенковому Середино-Будського району відбулися багатолюдні вечори і збори, присвячені пам'яті поета. Республіканські, обласні та багато районних газет опублікували цілі сторінки й розвороти, на яких розповідається про героїчне життя, творчу і громадську діяльність поета, надрукували його вірші.

«Для нас, молодих, поезія — це джерело наших духовних сил, джерело, з якого ми черпаємо любов до прекрасного і високого, до життя. Бадьорі й пристрасні вірші Пилипа Рудя сповнені цих яскравих почуттів, і ми, як бойову естафету своїх батьків, беремо їх на озброєння», — сказала від імені молоді секретар комсомольської організації лукашенківського колгоспу «Зоря» Ніна Горілова на мітингу біля могили поета в день його шістдесятиріччя.

Героїчний образ Пилипа Рудя, який навечно лишився правофланговим у бойовім строю, живе і вічно житиме в серцях нашої молоді, як приклад самовідданого служіння Батьківщині, Комуністичній партії, народові, а його бойові комсомольські поезії запалюватимуть серця молодих будівників комунізму на нові подвиги, нові трудові звершення.

Наприкінці лютого на Поліссі завжди влягають-ся завірюхи, м'якшають вітри, світлішають бо-ри й переліски, поволі сповнюючись бентеж-ним березневим каламутом. Але того пам'ят-ного сорок другого року на півночі Сумщини, куди в другій половині березня прибуло наше партизанське з'єднання, ще лежали глибокі сніги, видзво-нювали на морозі обледенілою хвоєю сосни і ялини, завива-ла хуртовина.

Партизани зупинились у південному виступі Брянського лісу, в селі Стара Гута, щоб поповнити боєприпаси, пере-почити, підлікувати поранених.

У великому мальовничому селі, яке люди згодом про-звали партизанською столицею, було досить дворів і про-сторих хат, щоб розмістити всі підрозділи з'єднання, госпо-дарську і санітарну частини.

...Вдень і вночі працював штаб, підбиваючи підсумки двомісячного рейду по тилах ворога і намічаючи нові удари. Пильно несли варту партизанські дозорці на постах та від-далених заставах. Із Старої Гути в усіх напрямках щоденно вирушали на завдання розвідувальні і диверсійні групи. А вільні від бойової служби партизани вивчали трофейну зброю, обговорювали на заняттях минулі бойові операції, мились у лазнях, відпочивали.

Вечорами в сільському клубі влаштовувались бесіди про події на фронті, лунали пісні.

У просторій хаті Насті Єгорівни Романівської розташу-вався похідний госпіталь, у якому лікарі на чолі з начальни-ком санітарної частини Надією Казимирівною Маєвською лікували не лише бійців, а й подавали допомогу селянам навколишніх сіл і хуторів.

Та відпочинок партизанів виявився недовгим. До штабу

від розвідників почали надходити тривожні вісті: з півдня в напрямку Старої Гуті рухаються численні загони окупантів.

Оскаженілі фашисти, кількісно переважаючи партизанів, вибили нашу заставу з села Велика Берізка, розташованого за кілька кілометрів від Старої Гуті на узліссі столітнього бору. Почалася жорстока розправа з мирним, ні в чому не повинним населенням — одна із численних страшних трагедій, яких зазнали сотні сіл і міст на окупованій, але не скореній ворогом радянській землі.

На допомогу взводів, що прийняв нерівний бій, Ковпак і Руднев виділили ще батальйон. Фашисти відступили, але встигли зробити свою чорну криваву справу. Від села не лишилось нічого. Де нещодавно під розлогими соснами білили хати з розмальованими віконницями, тепер скорботно диміли згарища, серед яких сумно височіли димарі. А в льохах і ямах, на вулицях і городах лежали десятки трупів розтерзаних фашистами стариків, жінок, дітей...

Партизанський госпіталь у Старій Гуті був переповнений. Разом з партизанами сюди прибували поранені селяни, яких пощастило врятувати під час фашистського погрому.

Заклопотані лікарі не помітили, як під вікнами госпіталю три розвідники раптом зупинили сірого, в чорних яблуках, розгараючого рисака.

— Приймайте пораненого, — зупинившись на порозі, звернувся до Надії Казимирівни молодий, у коротенькому кошуку і шапці-вушанці партизан.

— А де ж він? — спитала Маєвська.

— У дворі на санях, — і розвідники, розгорнувши запашне сіно, обережно дістали з волохатого кошука щось схоже на згорток.

— Ось... У Великій Берізці на руках у забитої молодиці знайшли.

Усі працівники госпіталю й поранені, що могли рухатись, зціпивши зуби, дивились на безпомічне дитятко, над яким заклопотано схилилась Надія Казимирівна. Обережно розгорнули закривавлене ганчір'я. Тендітне тількис маляти ледь помітно здригалось.

— Ой, яке ж манюсінке! — сплеснула руками старша медсестра Галя Борисенко. — Ще й півроку, мабуть, нема...

Очі в немовляти були заплюснені. На чорнявій голівці запікся кривавий струп. Ворожа куля, ковзнувши по чолю дитини, смертельно впилася в груди матері, яка і в останню хвилину не випустила доньки з рук.

Дівчинку обмили, перев'язали, напоїли теплим молоком із соски. В маленькому тілі, як тремтливий вогник, зажеврило життя.

Дізнавшись про надзвичайну новину, назавтра до госпіталю завітали командир з'єднання і комісар. Подивившись на дівчинку, що солодко спала у сплетеній з лози кошулі для білизни, Сидір Артемович замислився на якусь мить, а потім мовив розгнівано:

— Гади! І в немовлят стріляють...— І тремтячими руками почав крутити величезну цигарку.— Бережіть її, ростіть, партизанською донькою буде,— кивнув на дівчинку і вишов з хати.

Минали дні, тижні. Дівчинка видужувала, набиралась сил. Кожного дня до госпіталю на якусь хвилину забігали один по одному бійці і командири, приносили дівчинці то цукерки, то печиво, промовляли до неї, низько схиляючись над ліжком. І вона дивилася на кожного кругленькими, як тернини, темними оченятами, обдаровуючи всіх ніжною посмішкою, і радісно мотала пухленькими рученятами.

А коли за високими соснами ховалось сонце і голубі весняні сутінки скрадалися до вікон, над дівчинкою в глибокій замрії схилялась медсестра-волжанка — двадцятирічна красуня Ніна Ляпіна — і приємним грудним голосом наспівувала їй колискових пісень...

Зійшли сніги. Підсохли дороги. Пташиним щебетом наповнились травневі гаї. Партизани стали збиратись у похід.

— А як же з дитиною?— зайшла до штабу схвильована Надія Казимирівна.— Дорога далека, небезпечна, а воно ще ж маленьке, все може трапитись...

Порадившись, вирішили залишити дівчинку в надійних людей. І такі люди швидко знайшлися. Вони самі прийшли до штабу і попросили, щоб їм віддали дитину.

Ясного травневого дня партизани вручали дівчинку бездітному подружжю Воскобойникових.

— Будемо берегти її і любити як рідну,— схвильовано говорила селянка, беручи з рук Надії Казимирівни шестимісячне маля.

— Нехай же, товариші,— мовив розчулено Сидір Артемович,— цей світлий день буде днем народження нашої партизанської доньки!— Пильним прощальним поглядом подивився на дівчинку й додав:— А ось залишати її без імені не гоже.

— Назвемо її, Сидоре Артемовичу, Вірою!— піднесено мовив комісар Руднєв.— Вірою в нашу перемогу!

— Правильно, Семене Васильовичу, чудове ім'я! — схвально обізвались партизани.— Віра в нашу перемогу!

Гриміли бої. По всій окупованій ворогом Україні земля палала під ногами фашистських загарбників.

Багато славних походів по тилах ворога зробили партизани під командуванням Ковпака й Руднєва. Але як би далеко вони не були від своїх рідних місць, всі часто з глибоким хвилюванням згадували Стару Гуту і свою партизанську доньку Віру.

А на Сумщині, під Брянським лісом, невелика дружна родина Воскобойникових, зазнаючи злигоднів і поневірянь за окупаційного режиму, виховувала, берегла маленьку Віру-партизанку. Не один раз Воскобойниковим доводилось разом з односельчанами тікати в глибину лісу від гітлерівців, змінюючи затишні обжиті домівки на темні сирі землянки, блукати від села до села, шукаючи захисту й притулку.

І всюди, куди вони приходили, люди запрошували їх до господи, годували, доглядали дівчинку.

Закінчилась війна. Дорогою ціною здобув радянський народ перемогу над німецько-фашистськими ордами. Сотні тисяч його кращих синів і дочок на фронтах, в партизанських загонах та в підпіллі заплатили за неї найдорожчим, що є в людини, — життям.

Відстрілюючись до останнього набою, поліг у нерівному бою зненацька оточений ворогами у хаті колгоспника над Прип'яттю розвідник Коля Гомозов, що знайшов Віру на грудях у забитій фашистами матері. Виносячи з бою тяжко пораненого командира в селі Голубівці на Сумщині, впала пробита осколками ворожого снаряда медсестра Ніна Ляпіна, яка так чудово співала колискових пісень дівчинці. З вірою в перемогу загинув смертю героя в Карпатах, повівши месників на прорив з оточення, полум'яний комісар Руднєв, який дав таке хороше ім'я партизанській доньці. До останнього патрона захищаючи пораненого комісара, не вернулася і Галя Борисенко, яка старанно перев'язувала рану на маленькій дитячій голівці...

Але сотні партизанів, рядових і командирів, повернулись до мирної праці, свято зберігаючи у серці пам'ять про товаришів по зброї.

Колишній начальник партизанської санітарної частини, а тепер викладач Київського медичного інституту Маєвська в перші ж післявоєнні місяці почала розшукувати партизанську доньку Віру Воскобойникову. Вона писала листи, їздила в Стару Гуту, розпитувала в місцевих старожилів, але дівчинка не знаходилась...

Подружжя Воскобойникових ще під час війни кудись зникло з села, яке дощенту було спалене окупантами.

Минав час. Неодноразово в квартирі Маєвської лунав телефонний дзвінок, і знайомий голос колишнього партизанського командира стурбовано запитував:

— Ну, як, Надіє Казимирівно, не знайшлась наша Вірочка?

— Ні. Сидоре Артемовичу,— зі смутком у голосі відповідала Маєвська,— не знаходиться.

— А ти в газету спробуй написати. Зараз усі так роблять.

Послухалася поради, написала... В тривожному чеканні минуло кілька тижнів. Нарешті з містечка Середина-Буда надійшов лист. Лікар Антоніна Лихошапка, з якою Маєвська ще до війни вчилась разом у медичному інституті, повідомляла, що вона знає Віру-партизанку. Дівчинка жива-здорова. Росла вона в їхньому містечку, де оселилась після війни родина Воскобойникових, закінчила тут десятирічку, а зараз вчиться в Київському технологічному інституті легкої промисловості.

Сповниена щасливої радості, з дорогим листом у руках, Надія Казимирівна побігла до Ковпака. Сидір Артемович саме хворів, але, почувши перші слова, піднявся з ліжка, прочитав листа. «Знайшлась-таки наша Вірочка!— спалахнули теплі іскринки в очах старого.— Я так і відчував, що знайдеться. Зараз же їдь туди, Надіє Казимирівно, і зустрінь її, як доньку. Це ж ти її разом зі своїми подругами від смерті врятувала...»

І ось в одну з кімнат інституту, яку стрімким кроком міряла Маєвська, чекаючи, коли закінчиться лекція, зайшла середнього зросту жвава дівчина з розумними карими очима. У Надії Казимирівни несамовито застукотіло серце. Пильний погляд припав до високого чола студентки. Там, де починалось густе пасмо каштанового волосся, на все життя проліг помітний рубцюватий шрам.

Сумніву не було. «Так, це вона!— впевнилась Маєвська.— Це те чоло, до якого я колись доторкалась...»

Дівчина все зрозуміла. Вони поривно кинулись одна до одної і міцно обнялись, як донька з рідною матір'ю після довгої, довгої розлуки.

* * *

...Після закінчення інституту Віра Воскобойникова працює інженером-технологом на одному з підприємств міста Світлогорська в братній Білорусії, віддаючи свої знання, молоду енергію і вміння, вогонь свого серця людям, які в тяжке лихоліття рятували її, виростили людиною.

Воєнна зима на Поліссі минала... Останні дні лютого видалися особливо м'якими, і нам, партизанам-ковпаківцям, які йшли черговим рейдом по ворожих тилах, довелося в дорозі міняти сани на вози. Але ні відлиги, що швидко з'їли сніг, ні бездоріжжя, яке вже почалося, не уповільнювали руху до Києва. І чим ближче ми підходили до Придніпров'я, тим навальнішим ставало наше просування вперед, більше скочувалося під укіс ешелонів, злітало в повітря мостів на шляхах і залізницях, частішали нальоти і міцнішали удари по ворожих гарнізонах.

Особливо багато в цей час працювали розвідники. На своєму шляху ми не лише виводили з ладу комунікації й громили ворожі кубла, а й встановлювали зв'язок з місцевими підпільниками, партизанськими групами і загонами, подаючи їм всіляку допомогу.

Якось неподалік від Коростеня, коли наша рота, повертаючись із бойового завдання, наздоганяла з'єднання на марші, я несподівано зустрів свого друга з головрозвідки Михайла Дьоміна, з яким не бачився майже півмісяця.

— Тільки-но вчора з групою розвідників повернувся з Потіївського району, — розповідав на ходу Михайло. — Ось де діла були! В самій Потіївці і багатьох навколишніх селах під керівництвом підпільника Чорного успішно діяла велика партійно-комсомольська організація. І ні вдень ні вночі не знали спокою окупанти разом із їх посіпаками. По селах з рук в руки передавалися листівки, що закликали народ до боротьби проти загарбників, робилися нальоти на сільські управи і поліцейські участки, псувався інвентар і сільськогосподарські машини, горіли склади і скирти необмолоченого хліба. Проте у підпіллі проліз агент гестапо, —

і гітлерівські головорізи під Новий рік схопили Чорного і багатьох його товаришів. Але як він тримався на допитах у фашистській катівні!— захоплено зазвучав голос Дьоміна.— Взагалі Чорний — якась загадкова особа. Люди розповідають про нього легенди. П'ятнадцять діб по-звірячому катували його фашисти, але не добилися жодного слова. І лише на шістнадцятий у відповідь на істеричний крик гестапівця: «Так скажіть же нарешті, ви дійсно Чорний?»— підпільник гордо відповів:

— Так, я був Чорним, чорною смертю для вас, фашистів, залятих ворогів моєї Батьківщини. А для свого народу я лишаюся Червоним, комуністом!

* * *

...Минали роки. Якось, гортаючи свій партизанський щоденник, я натрапив на запис, зроблений темної лютневої ночі 1943 року при слабкому блиманні каганця під час короткого відпочинку на хуторі, що загубився десь у лісах Житомирщини.

«...Історія, яку розповів учора Дьомін про підпільника Чорного,— легенда, вона свідчить про непохитність нашого народу, про його віру в перемогу над гітлерівцями. У цій легенді — правда суворої боротьби... Адже героїчне — завжди легендарне».

Ці рядки нагадали мені пережите, схвилювали, розбурхали думки, викликавши бажання, що б там не було, пройти слідами потіївського підпілля і розповісти про Чорного.

...На початку листопада 1941 року по селу Ляхова поширились чутки, що до старого, розкуркуленого під час колективізації Севрука повернулася донька Олена і чоловіка з собою привела. Ставний такий, кремезний. До того ж хлопець тихої вдачі, привітний і ввічливий з людьми. А що вже роботящий — і говорити не доводиться. Без діла й хвилинки не всидить.

Зайняли на околиці села вільну хату і з першого ж дня почали хазяйнувати. «От поталанило Севрукам, заживуть тепер...»— говорили в селі.

Скориставшись такими розмовами, Володимир Іванович Чорний сміливо пішов до сільуправи й назвався сином куркуля, вчителем за фахом, якого до війни на кожному кроці переслідували радянські органи. На початку сорок першого року його заарештували. Коли почалася війна, втік з в'яз-

ниці і, рятуючись від переслідувань, залишився на зайнятій німцями території і ось слідом за дружиною прийшов до її рідні. «Хто його знає, як жити доведеться? — важко зітхнув Чорний. — Вчителі ж тепер не в моді. Школи не працюють...»

Подані Чорним документи ніякої підозри не викликали. Йому повірили й через деякий час призначили вагарем на «общинному дворі». Ще б пак! Це вам не якийсь голодранець, а зять Севрука, хазяйська жилка!

А «німецький вагар», — так стали називати тепер у селі Чорного, — увійшовши в довір'я місцевих властей, все пильніше й глибше приглядався до людей, заводив з ними знайомства, часто розмовляв про життя-буття, бережно прощупуючи настрій.

— Слухай-но, Оленко, — звернувся він якось за вечерею до дружини. — Що ти можеш сказати про нашого сусіда?..

— Таринський? — відразу ж здогадалася, про кого запитує Володимир Іванович. — Микола — мій одноліток. Разом колись у школу ходили, в одному піонерському загоні революційних пісень співали. А потім я виїхала з села. Але скажу, що сім'я Таринських — це чесні й порядні люди, яким багато дала Радянська влада...

— Я Таринського закріпів, ще коли проходили ми з тобою вперше через Потіївку. Пам'ятаєш натовп, що слухав німецьке радіо. Так ось, серед тих людей був і Микола. Тільки, як я помітив, він більше до людських розмов прислухався, ніж до геббельсівської брехні. А коли з гучномовця понеслося про те, що Москва вже впала, а в тилу червоних, на Волзі і Кавказі, почалося повстання, Микола зблід, стис кулаки. «Брешете!» — з неприхованою злістю раптом плюнув він під ноги й зник у натовпі. По-моєму, це наша людина і варто спробувати знайти з ним спільну мову.

— Звичайно, — відповіла Олена Петрівна. — Поговорити з ним слід, але будь обережний...

Того ж вечора Чорний пішов до сусіда:

— Ну, так що базікають німці по радіо? — раптом почав Чорний, заставши Таринського самого в хаті.

— Ви хотіли спитати, про що говорять? — посміхнувся Микола й допитливим поглядом уставився в гостя...

Обидва йшли на явний ризик, але після кількох перших фраз зрозуміли, що маскуватися далі ні до чого. А на раник розійшлися друзями-однодумцями, ніби вже давно знали один одного.

Невдовзі Микола познайомив Чорного з колишнім своїм учителем Олександром Івановичем Осадчим, який тривалий час був директором школи в Ляховій, а останні три роки перед війною працював інспектором Потіївського району. Олександр Іванович добре знав усі села, багатьох людей в районі і став хорошою знахідкою для Чорного.

Таким же, як і Осадчий, був і Опалько Іван Савелійович. Він влаштувався завідуючим шляховим відділом в райуправі і за своїм службовим становищем мав право роз'їжджати по всіх населених пунктах. Порадившись із Чорним, Опалько завербував у групу Василя Блоцького із сусіднього села Дубівки, працівника шляхового відділу Олександра Зайцева, агронома Василя Давидова.

— Ти знаєш, Володю, — якось розговорилося з Чорним Олена Петрівна, — признатися по правді, я ніколи не думала, що ми так швидко знайдемо тут справжніх товаришів.

— Так, люди збираються хороші, — тихо відповів. — Але радіти рано. Необхідна організація. Ось і треба десь зібратися всім, Таринський пропонує зробити це в Дубівці під виглядом іменин Василя Блоцького.

— Що ж, місце підходяще, — схвально кивнула Олена Севрук. — Дубівка — село невелике, в глухому місці, під самим лісом.

...Темна листопадова ніч. У невеликій затишній хатинці, де зібралися підпільники, щільно затулені вікна. У темному світлі каганця обличчя людей виглядають якимись незвичайними, таємничо-суворими.

— Вступаючи в підпільну організацію, — схвильовано звучить мужній голос Володимира Івановича Чорного, — я урочисто клянусь, не шкодуючи сил, не шкодуючи самого життя, до останнього подиху боротися з несправедливим лютим ворогом — німецько-фашистськими загарбниками. Обіцяю суворо зберігати таємницю організації...

— Клянусь! Обіцяю! — один за одним повторюють підпільники слова клятви, складеної їхнім керівником Чорним.

Так проходили перші підпільні збори. Вони організаційно оформили патріотів, намітили найближчі завдання. Було вирішено негайно налагодити випуск листівок, у яких викривати брехливі вигадки гітлерівців, таврувати їхній «новий порядок», розповідати людям правду про події на фронті.

За прийнятим рішенням не забарилися й діла. Прикладом для всіх був Чорний, який швидко умів сходитися з

людьми, захоплювати їх своїми цікавими бесідами. «Багатим був наш край до війни,— розповідав він селянам, з якими працював на «общинному дворі».— А тепер? Все грабують, все вивозять німці. Якби могли, вивезли б у Німеччину всю нашу землю. А ще визволителями себе називають! Може статися, що тепер звільнять від усього: і від їжі, і від рідної хати, і навіть позбавлять життя...» А захопивши слухачів, він вибирав момент і нібито між іншим тонко натякав, що краще, мовляв, потихеньку розтягти намолочене зерно та інші продукти по хатах, ніж віддавати чужинцю.

Незабаром з'явилися й листівки. «Товариші, не вірте фашистським провокаторам. Москва не здана. Вона міцно стоїть і бореться. Не сидіть склавши руки і ви, товариші. Всі вставайте на боротьбу проти ненависних загарбників!»—писалося в одній із них.

Особливо великим успіхом користувалися серед населення листівки, в яких гостро висміювалися окупанти і їх вірні пси — старости і поліцаї. Зроблені від руки карикатури підпільники наклеювали на видних місцях, на будинках німецьких установ, на спини п'яним поліцаям.

Тільки-но окупанти, що не знали меж у своєму грабіжництві, почали оподатковувати селянські двори, кожную людину, собаку і кішку, як підпільники вміло використали цей факт. У Ляховій і сусідніх селах з'явилися бездомні собаки з причепленими до шиї дощечками: «Ходжу, блукаю, роботи шукаю, щоб грошей заробити і фашистам заплатити»,— було написано на кожній дощечці.

Якось гітлерівські посіпаки зажадали зібрати яйця для фашистської армії. У відповідь у багатьох селах їх зустріли повішені на кущах і деревах кури. Біля кожної такої «жертви» висів плакат: «Краще повішусь, а німцям яєць не нестиму». Епіграфом до кожної листівки і плаката були слова: «Смерть німецьким окупантам!»

Особливо поживавилась агітаційно-пропагандистська робота підпільників після того, як, повернувшись із чергової поїздки по «шляхових» справах, Іван Опалько і Олександр Зайцев привезли з Малина радіоприймач. Потім дістали живлення — німецькі батарейки. Тепер підпільники мали можливість щодня слухати Москву, передачі Радянського Інформбюро. І хоча відтоді в Олені Петрівни збільшилося роботи,— вона щодня записувала й розмножувала від руки радянські передачі,— Севрук ніби заново на світ народилася. Та й селяни жадібно ловили кожне слово підпільників.

«Читали? Наші під Москвою добряче побили фашистів!» — переказували одне одному, зустрівшись. І в їхніх очах світилася внутрішня непокора фашистам, надія на визволення.

Це відразу ж помітив дуже спостережливий Володимир Іванович Чорний і зібрав своїх товаришів:

— Обов'язок підпільника не лише самому боротися всіма засобами проти окупантів, а й залучати до цієї боротьби інших. Потрібні надійні люди в усіх навколишніх селах, — поставив завдання перед Осадчим, Таринським, Опальком.

І такі люди знайшлися. Опалько спілкувався з групою Миколи Корнієнка у селі Дитинець, а Таринський познайомив Чорного з Пивоваром, який, втікнувши з концтабору, жив у рідному селі Чайківці.

Комуніст Степан Пивовар був ініціативною і сміливою людиною. Зустрівшись, він розповів Чорному, що в Чайківці організував добре законспіровану групу і що всіх підпільників йому вдалося влаштувати на роботу до німців.

— Правильно дієте, — сказав Володимир Іванович. — Це дасть нам змогу постійно одержувати цінні відомості, завжди знати про наміри окупантів. Так і далі робіть. Треба пролазити в саме лігво ворога й підточувати його зсередини. Але пам'ятайте: обережність, краще сім разів відмір, — один раз відріж.

Коли ж згодом з допомогою енергійного і кмітливого конспіратора Степана Пивовара вдалося зв'язатися з підпільниками сусідніх — Коростишівського і Радомишльського — районів, Чорний зробив висновок, що настав час налагодити зв'язок і з Житомирським підпільним обкомом партії. Але кому можна довірити таке відповідальне завдання? Порадившись із товаришами, вирішив доручити це Опальку. Іван Савелійович охоче погодився і, вибравши зручний момент, рушив у Житомир.

Не одну безсонну ніч провели в тривожному чеканні Володимир Іванович і Олена Петрівна. «Чому так довго не повертається Опалько? — хвилювався Чорний. — Невже провал? А що, коли він потрапив у лапи гітлерівцям? Чи витримає, не зрадить товаришів?»

І якою великою була радість, коли Опалько нарешті повернувся та ще й добрі вісті привіз. Після довгих поневірянь, уникаючи фашистських шпиків, агентів гестапо і поліцаїв, якими кишіло все місто, йому все ж таки вдалося зустрітися з двірником хлібозаводу, бородатим дядею

Гришею (підпільна кличка секретаря обкому Григорія Івановича Шелушкова), який, виявляється, вже знав про потіївське підпілля і сам наполегливо шукав із ним зв'язків. Обласний комітет схвалив їхні дії і рекомендував, ще ширше розгортаючи серед населення пропаганду, організовувати по селах саботаж всіляких заходів окупантів, запасатися зброєю, організовувати підривні й бойові групи, які в слушний момент могли б стати партизанським загonom.

З поверненням Опалька збіглася і поява в Потіївці уповноваженого керуючої трійки при підпільному обкомі партії М. В. Шклярюка з документами на ім'я механіка Потіївської МТС Карася. Товариш Шклярюк мав завдання, влаштувавшись на роботу в машинно-тракторній станції, встановити зв'язок з місцевим підпіллям, передати йому вказівки керуючої трійки, різними засобами зривати роботу МТС, готувати людей до збройної боротьби.

Навесні 1942 року з допомогою М. В. Шклярюка був створений Потіївський підпільний комітет на чолі з Чорним. До його складу увійшли: В. С. Давидов, М. Д. Корнієнко, І. С. Опалько, О. І. Осадчий, С. Р. Пивовар, М. М. Таринський. На своєму першому засіданні комітет згідно з настановами обкому партії прийняв рішення про організацію диверсійних і бойових груп у кожному населеному пункті, їх озброєння і підготовку до відкритої боротьби із загарбниками.

Виконуючи рішення комітету, патріоти гаряче й енергійно взялися за діло. За пропозицією Чорного насамперед намігали розвідати обстановку в Горбульові. Там до війни знаходилася МТС, і Володимир Іванович був упевнений, що в цьому великому селищі залишилися колишні робітники машинно-тракторної станції, комуністи. Розшукати їх, встановити зв'язок і передати їм вказівки підпільного комітету доручили Осадчому.

Відповідальне завдання одержали й інші члени комітету, а також керівники місцевих груп. Нелегке завдання взяв і Чорний. Він вирішив проникнути на котівські торфозробки й поговорити з військовополоненими, які там працювали. Володимир Іванович вірив, що їх легко буде організувати в бойову групу. І його сподівання не були марними. Нові групи були організовані не лише в Котівці, а й в Горбульові, Будилівці, Сільці, Модельові та інших селах. На початок літа мережа підпільних організацій значно збільшилася. Патріотичні групи виникли у Маньківці, Гришківцях, Вихлі,

Новосілках. Кожний новий член, вступаючи в організацію, давав клятву на вірність Батьківщині.

Вже понад 150 чоловік налічувало підпілля. Цілий партизанський загін! «Але зброя... Де її взяти?— весь час думав Чорний.— Мирним шляхом у даній обстановці її не добудеш». Вирішили роззброїти поліцію. Розробили план першої операції. Керувати нею доручили Чорному.

...Темної дощової ночі троє підпільників, як невлучимі тіні, обережно пробиралися в центр села Дитинець. Поліцей Пилькевич, який вартував біля сільської управи, лаявся, що з перепою його забули змінити.

«Піду-но розбуджу, бо до самого ранку охоронятиму цих бовдурів»,— вирішив Пилькевич. Але тільки повернув до ганку, як раптом якась невидима сила блискавично збила його з ніг, міцно притисла до землі. Мить — і обеззброєний поліцей з кляпом у роті, зв'язаними руками й ногами покійно лежав під ганком, навіть не в силі з переляку зрозуміти, що трапилось.

Швидко знешкодивши вартового, Чорний, Корнієнко і Давидов так само безшумно проникли в сільуправу, перерізали телефонний провід, зібрали усю зброю і тільки тоді, маскуючись під високе начальство, що несподівано наскочило з району, почали тормозити поліцаїв.

Потім забрали гвинтівки й розправились з поліцією в Ляховій, Русанівці та інших селах. Озброїлась і почала бойові дії створена за рішенням підпільного комітету Новоселівська ударно-диверсійна група під командуванням політрука Радянської Армії Балабулова. У селі Ряхове вона розігнала поліцію й знищила телефонний зв'язок, в Замірах після тривалого бою захопила і розгромила маслозавод.

Бойові дії підпільників і багатьох партизанських загонів набирали такого масового характеру, що фашистський правитель в Житомирі Лейзер змушений був у своїх донесеннях у Берлін визнати територію області «більшовицьким огровом».

* * *

«Що робити? Як бути?— не могла знайти собі місця в хаті Олена Севрук, що прибігла з поля, де зранку в'язала снопи.— До кого звернутися за порадою? Хто допоможе? Все було так добре,— і раптом такий удар: сьогодні

прямо на току під час роботи поліцаї несподівано заарештували Чорного. Невже провал організації? Але чому ж тоді взяли лише одного Володимира Івановича?»

Від перевтоми нили руки, ноги, розболілася голова. Олена Петрівна дістала з печі вечерю, але, й не доторкнувшись до їжі, впала на ліжко, закинула під голову руки. Невідступні думки, одна страшніша іншої, проганяли сон.

«А чи не тому його схопили, що люди минулої ночі розтягли з току цілу купу намолоченого хліба?»

Олена Петрівна знала, що це — внаслідок роботи Володимира Івановича серед односельчан і що він, хоч сам не брав зерна, багато в чому причетний до цієї події, та все ж, зітхнувши, подумала: «Якщо його звинуватять лише в пропажі зерна, то, можливо, якимось викрутиться... Викрутиться... А там же допити, побої», — здригнулася усім тілом, раптом згадавши, як з Володимиром Івановичем вже одного разу побували в руках охоронців «нового порядку».

Трапалося це минулого літа, коли вони пробирались по тилах ворога. Щасливо перейшовши лінію фронту, маючи надійні документи, ішли собі селами, в яких поряdkували окупанти. В одному селі на Київщині поліцай, що зустрівся на дорозі, зажадав від них перепустки і, не звертаючи ніякої уваги на подані документи, повів їх у комендатуру.

— Ось підозрілих затримав, — доповів начальнику. — Швентяють тут усякі...

Їх заарештували, посадили в підвал. Кілька разів викликали на допит, били. Все тіло вкрилося синцями, саднами. Від побоїв, спраги і образи нестерпно пекло в грудях, але Володимир Іванович повторював тільки одне: «Втекли з радянської тюрми, йдемо в Житомирську область до батьків дружини».

Якось після чергового допиту Чорного випустили у двір, де сидів «полонений» і найбрутальнішими словами лаяв гітлерівців. Але Володимир Іванович відразу ж розгадав задум ворога. Провокація не вдалася. Третього дня офіцер, який допитував затриманих, посміхаючись і галантно вибачаючись за непорозуміння, простяг Чорному пакета.

— Йдіть в Умань і вручіть це коменданту. Для чого вам бити ноги? Дорога дальня. А з Умані вас відправлять поїздом.

Коли вийшли за село і переконались, що їх ніхто не переслідує, Володимир Іванович розпечатав конверт і прочитав «дозвіл» на поїздку. В папері уманському коменданту

пропонувалось заарештувати затриманих І, розв'язавши їм язика, розстріляти.

Маршрут після цього довелося змінити. Рухатися далі почали обережніше.

«Тоді ж врятувало знання Володимиром Івановичем німецької мови, а тепер — чи вдасться вирватися?» — так і не змогла заснути до ранку Олена Іванівна. А вставши, приховала шматок сала, пляшку самогону і побігла до начальника поліції, добилася побачення з чоловіком.

«Не горюй, Оленко,— прошепотів їй на вухо Володимир Іванович, коли поліцай, що його охороняв, відійшов убік.— Я легко міг би втекти, але це провалило б усю нашу справу. І вірно зробив. Після першого з допиту переконався, що в них немає ніяких доказів. Добре, що цієї ночі знову зерно розтягли. Це мені на користь. Тепер швидко випустять...»

І дійсно, на третій день Чорний повернувся додому. Він, як і раніше, продовжував працювати вагарем і завідувачим току. Тільки тепер уже, коли, прийшовши на роботу, виявляв поламану вночі віялку або грудки землі в очищеному зерні, невдоволено вголос бурчав:

«От кляті діти. Колеса у віялці погнули, муфту відчепили...»

«Помовч!— радив йому черговий поліцай.— Дійде до начальства, нам з тобою перепаде».

А коли поліцай, проспавши цілу ніч після підсунутого могорича, йшов похмелятися, Володимир Іванович знову нагадував людям, що хліб — наша зброя і він не повинен дістатися ворогові.

В результаті активної і дійової агітації підпільників день у день посилювався саботаж населення. Високу ефективність його визнавали навіть самі окупанти. Так фашистська газета «Гамбурген фремденблат» писала: «На Україні довелося поплатитися життям не одному сільськогосподарському керівнику». «Українське сільське господарство не може зараз виділити лишки продовольства», — хором завили з літа 1942 року інші фашистські газети. «Німеччина зовсім не дивиться на Україну як на чудовий край». «Надії на Україну не виправдались».

Не виправдались сподівання фашистів на Україну не лише як на продовольчу і сировинну базу, але й як на джерело рабів для Третього рейху. Влітку 1942 року гітлерівці насильно готували черговий набір молоді в Німеччину.

Листівки, написані підпільниками, закликали юнаків і

дівчат до зброї, йти в ліс до партизанів. Багато винахідливості й зусиль доклали підпільники, щоб розвінчати і заставрувати так званий «новий земельний закон» гітлерівців, спрямований на повне пограбування народу.

Тільки в сільуправах і в усіх видних місцях був вивішений німецькою і українською мовами «новий земельний закон», як наступного дня скрізь поряд з ним з'явилися й дуже цікаві, майстерно зроблені листівки. На аркуші паперу зображено згорбленого селянина за плугом, якого тягла худя шкапа. Біля орача стояв гітлерівець і підганяв його пагаєм. А під малюнком, сповнений гіркої іронії і дошкульного сарказму, текст:

— Працой, дурний Омельку,
То вся ж земля тепер твоя,—
Гукає німець на всю пельку,
Піднявши з дроту нагая.

— Працой,— мовляв,— як хочеш їсти,
Роби,— мовляв,— дурний Іван,
Не бійся, ми не колоністи,—
Ти — просто раб, а я — твій пан.

Восени окупанти почали проводити переселення українців у лісові села, на піски і болота, а німецьких колоністів оселяти в українських селах на кращих землях. Потіївські підпільники негайно виготовили і розповсюдили листівки, в яких викривалася ця мерзенна гітлерівська підлість. «Кожний убий по одному фашисту, і їх не залишиться на нашій землі!»— радили підпільники в листівках. Це був заклик до масової відкритої боротьби, і народ вставав на бій з ненависними поневолювачами...

Підпільники на чолі з Чорним знищили кілька фашистів, понад 30 поліцаїв і старост, звільнили з німецького полону і відправили в ліс велику групу радянських людей, зібрали немало зброї і боєприпасів. На початок зими була створена база для активніших партизанських дій. У селі Дитинець патріоти організували продовольчий склад, а в Будилівці і в самому районному центрі — склади зброї.

На 30 грудня 1942 року комітет партії призначив перехід усіх підпільників у ліс, але цей рішучий акт випередили несподівані трагічні події...

Активізація підпільної і партизанської боротьби у Потіївському районі і по всій Житомирщині викликала справжній переполох серед окупантів. Окупаційна газетка «Голос Волині», зокрема, писала: «Війна скрізь. Ворог використовує кожну нашу помилку, щоб нашкодити, організувати саботаж, отруїти свідомість».

А через два місяці цей же фашистський листок знову заволав: «Підпільники проникають у всі ланки молодого організму управління і, як шашіль точить дерево, підточують його... Є люди, які хочуть перебити кадри, виховані німецькою владою».

Неспроможні самі справитися з швидко зростаючим народним опором, гітлерівські головорізи вдалися до послуг своїх псів — українських буржуазних націоналістів.

Восени 1942 року в Житомирі по вулиці Щорса на одному непоказному будинку з прилеглим до нього великим двором з'явилася вивіска: «Контора маслопрому». Звичайно, ніхто з місцевих жителів, щодня проходячи вулицею, не міг і подумати, що за цією господарською рекламою звили своє осине кубло биті ще в громадянську війну «борці за самостійну Україну». Цю зграю запеклих садистів і вбивць, набраних у контррозвідувальний орган «Зондерштаб Р», очолив материй бандит, який утік колись на Захід від червоних козаків Примакова і тепер прийшов в обозі фашистів, — петлюрівський полковник Голуб. Вивчені ним кати, шпигуни й провокатори засилялися в партизанські загони і підпільні організації, — і те, що довго не вдавалося гестапівцям, іноді досягали їхні холуї.

— Слухай, Коваленко, мені здається, що ти добре знаєш Потіївку і навколишні села, — викликавши одного із своїх підручних, здалеку почав Голуб.

— Знаю, я ж там народився і виріс, — відповів той.

— А ще мені відомо, що тобі ні вдень ні вночі не дає спокою мрія про власну землю і багатий хутір.

— А хто про це не мріє, пане полковник? — улесливо посміхнувся Коваленко.

— Так от, твоя мрія може здійснитися швидше, ніж ти думаєш, — перейшов на діловий тон полковник. — І все залежить від тебе.

— Як? Невже? — жадібно заблищали очі в агента.

— Наших шефів зараз найбільше цікавить Потіївка, —

запалив німецьку сигарету Голуб.— Знайдеш дорогу до підпільників, втрешся в довір'я, виявиш їхніх керівників,— ось тобі й хутір забезпечений. Та гляди мені,— холодно заблищали очі Голуба,— знаєш, чим все це може скінчитися... Ну, а на перший раз ось тобі 200 марок,— витяг із стола пачку новеньких папірців.

— Зрозуміло, пане полковник,— сховавши тремтячою рукою марки, низько вклонився Коваленко.— Постараюсь, докладу всіх зусиль...

* * *

Морозного ранку 29 грудня в хату, де жили Олена Петрівна Севрук і Володимир Іванович Чорний, прибіг поліцей Пихальський, якого підпільники вважали своєю людиною.

— Ходім до мене,— звернувся до господаря, який ремонтував старого стільця.— Там з району приїхали, вас питають.

— Щось серйозне?— уважно дивлячись в очі поліцей, спокійно спитав Чорний.

— Ні, що ви?— запевнив Пихальський.— Коли б що не так, я відразу попередив би.

— Перекусили б трохи, якраз і суп готовий,— заходила біля печі Олена Петрівна.

— Ні, Олено, коли така справа, поспідаємо пізніше,— відповів Володимир Іванович. І, вважаючи, що скоро повернеться, пішов, навіть не попрощавшись...

Але не встиг Чорний переступити поріг поліцейової хати, як на нього, мов хижі вовки, з-за рогу накинулось кілька чоловік, зв'язали, кинули в сани й повезли в потіївську жандармерію.

Того ж дня в багатьох селах прокотилися арешти. Були схоплені Іван Опалько, Дмитро Яковенко, Борис Кошевич, Сергій Вакулюк, Юрій Завірюха та інші підпільники. Півмісяця гітлерівці разом зі своїми вірними псами Голубом і начальником «політреферату» (відділ кримінальної поліції, що підлягав безпосередньо гестапо.— О. П.) Личманенком по-звірячому кували заарештованих, намагаючись добути відомості про все підпілля. Але й слова не сказали ворогам ні керівник підпілля Володимир Чорний, ні його вірні друзі: горбулівський комуніст Спиридон Бабак, комсомолец

Сергій Вакулюк, юний піонер Льоня Пивовар, безпартійний зв'язковий Касіян Єфимчук.

Розлючені фашистські інквізитори вигадали страшну кару: патріотів живими закопали в землю.

* * *

Але ні мерзенні діла шпигунів і провокаторів, ні масові екзекуції й розстріли, ні пекельні тортури фашистських недолюдків — ніщо не могло згасити всенародного гніву. З іскри, що запалили Чорний і його товариші, розгорялося велике полум'я боротьби.

Підпільники, які встигли піти в ліс, під керівництвом М. Д. Корнієнка, у відповідь на страту своїх товаришів налетіли на кілька сіл, знищили багатьох поліцаїв і старост. За рішенням підпільного центру, вони морозної січної ночі ввірвалися у Потіївку, розгромили фашистське кубло, визволили своїх заарештованих товаришів, які ще лишилися в живих.

Заслужену кару поніс і мерзенний виродок Коваленко, який захотів ціною зради радянських патріотів привільно зажити. Труп запродавця довго валявся в лісі, поки його не розшматували вовки.

* * *

Прозорого вересневого ранку 1965 року Олена Петрівна Севрук приїхала в чудовий поліський край, де не була понад 20 років. Вона провідала рідні Осички (так після війни стало називатися село Ляхова), Горбулів, Будилівку... Але мало хто з місцевих жителів у цій посивілій жінці міг упізнати колишню чорнокосу підпільницю Оленку. Та й вона сама не поспішала відкриватися. Хотілося спочатку побути на самоті в місцях, де пройшла її бойова молодість, згадати минуле, помріяти.

Опівдні Олена Петрівна приїхала в Потіївку і відразу ж пішла до квітучого скверу, де у тіні рзкішних дерев височать могили загиблих підпільників. Коли наближалася до мармурових плит, від болю стислося серце.

«Герой Радянського Союзу Іван Федотович Бугайченко», — крізь сльози прочитала перший рядок на плиті..

«Ось ми й зустрілися, Володю», — прошепотіла спраглими губами, пизько вклонилося могилі, поклала на граніт

букет палаючих троянд і застигла в глибокому мовчанні.

...Володя! Яке дороге для неї ім'я. Лише найближчим друзям по боротьбі Миколі Таринському і Олександру Осадчому було відомо в ті важкі воєнні роки, що Олена Петрівна Севрук і Володимир Іванович Чорний — подружжя тільки за паспортом. А про те, що Чорний — це підпільна кличка радянського патріота Івана Федотовича Бугайченка, знала лише вона одна. Про це свідчать і документи, що зберігаються в Інституті історії партії ЦК КП України, Житомирському обкомі.

...Допитливий і наполегливий, невгамовний і енергійний, син харківського робітника Ваня Бугайченко з юнацьких років полюбив громадську і комсомольську роботу. Сміливий, ініціативний і товариський, він швидко завойовував довіря своїх однолітків, умів організувати їх і повести за собою на будь-яку важку справу. Цими якостями справжнього вожака Бугайченко відзначався і коли працював на початку 30-х років у Золочівському райкомі комсомолу на Харківщині, і коли був курсантом-прикордонником, і коли після служби в армії вчився на комсомольських курсах у Києві, а потім організовував комсомолу і керував нею на щойно возз'єднаних західноукраїнських землях.

1940 року першого секретаря Тернопільського обкому комсомолу комуніста І. Ф. Бугайченка на XII з'їзді комсомолії обирають членом Центрального Комітету ЛКСМ України.

В липні 1941 року, коли німецько-фашистські полчища, що віроломно напали на Країну Рад, підходили до Дніпра, комуніст Бугайченко за рішенням ЦК КП(б)У і ЦК ЛКСМ України був направлений у тил ворога для організації підпільної і диверсійної роботи у Тернопільській області.

— Лінію фронту, — розповідає Олена Петрівна, — ми з Іваном Федотовичем перейшли відразу ж за Черкасами на початку серпня і з великими труднощами дісталися на явочну квартиру в селі Андріївка колишньої Кам'янець-Подільської області. За кілька кілометрів попереду лежала тернопільська земля, але зв'язкові, яких ми з дня на день чекали звідти, не приходили. Однак часу марно не гаяли. Іван Федотович вивчав місцевість і обстановку, знайомився з людьми. Якось у розмові Петро Сидоренко, який потрапив у оточення і тимчасово осів у Андріївці, обмовився, що він неподалік у лісочку випадково знайшов кимось сховані міни.

— А ви вмієте ними користуватися? — поцікавився Бугайченко

— Аякже, — з готовністю відповів той. — Я ж мінер за спеціальністю.

— Це добре, — відразу ж прийнявши сміливе рішення, подивився йому у вічі Бугайченко. — Сподіваюсь, ви не будете відсиджуватися в Андріївці?

— Звичайно, — з радістю озвався Сидоренко і підтримав пропозицію підпільника.

...Теплої літньої ночі удвох, з поклажею за плечима, великим болотом ішли на перше бойове завдання. Поспішали, щоб у дорозі не застав світанок. А коли дісталися до залізничного насипу, працювали швидко, злагоджено. Не встигли відхекатися у придорожніх кущах, як почувся гуркіт поїзда, що наближався. Від напруження, здавалося, серце в грудях завмерло. Та ось... сліпучий спалах, вибух, скрегіт вагонів, що скочувалися з насипу...

Бойовий рахунок у тилу ворога було відкрито. Через кілька днів на цій же ділянці залізниці полетів під укіс другий військовий ешелон.

Окупанти розлютились. Місцевим властям було віддано суворий наказ негайно заарештувати всіх нетутешніх. А люди з-за Збруча все не приходили. Тоді Бугайченко, не дочекавшись зв'язкових, вирішив сам іти на Тернопільщину. Але, перейшовши через Збруч, по якому до 1939 року проходив кордон, підпільники потрапили в скрутне становище. На кожного, хто тільки-но з'являвся, накидалися, мов скажені пси, місцеві куркулі й українські буржуазні націоналісти, що перейшли на службу до окупантів. Довелося повернути назад. За пропозицією Олени Петрівни, вирішили пробиратися в Потіївський район на Житомирщині, де й організували підпілля.

— Широю людиною був Іван Федотович, — тепло згадує його соратниця по боротьбі. — Швидко вмів зближатися з людьми. Два роки в дуже важкий і страшний час, коли на кожному кроці чекала небезпека, я жодного разу не бачила його похмурим, розгубленим, поруч з ним не боялася ніяких випробувань. Комуніст Бугайченко за будь-яких обставин сам умів бути стійким і інших того вчив. Пам'ятаю, якось трапилося непередбачене. Виконуючи відповідальне завдання, групі комуніста Балаболова довелося прийняти відкритий бій з гітлерівцями. Важко поранений у гарячому бою командир потрапив до рук фашистів. Гестапівці жорстоко

знущалися з підпільника, але він стійко витримав усі тортури, не промовивши й слова. Іван Федотович дуже тяжко переживав втрату свого бойового друга. Я відчувала, як він мучиться, страждає, але не бачила на його мужньому обличчі й тіні розгубленості.

Ще одне свідчення, що яскраво характеризує підпільника-героя. В архівних документах зберігаються фото з написом, який не можна читати без хвилювання. Його зробив Бугайченко перед відходом у ворожий тил:

«Дорогій дружині Лідочці і сину Вові від вашого чоловіка і батька—більшовика Івана Федотовича Бугайченка. Лідочко! Можливо, ми не зустрінемося, то знай, що твій чоловік віддав усе, що міг, за справу великої партії, за радянську землю, за народ!»

Так, він дійсно віддав усе, що міг, рідній Батьківщині, своєму народові. У дні святкування 20-річчя перемоги над гітлерівською Німеччиною Указом Президії Верховної Ради СРСР від 8 травня 1965 року Івану Федотовичу Бугайченку посмертно присвоєно високе звання Героя Радянського Союзу.

Де з-під кручі б'є потічок чистий
І ліси шумлять, мов океан,
Міцно спить Михайлик Семенистий —
П'ятнадцятирічний партизан.
Йду до нього пляями крутими...

Іду пляями і згадую далекі грозові роки... Починалося друге літо важкої боротьби проти гітлерівських загарбників. Наше партизанське з'єднання під командуванням Сидора Артемовича Ковпака і комісара Семена Васильовича Руднева, проходячи рейдом по північних районах Сумщини, зупинилося на перепочинок неподалік від лісового села Землянка. Опівдні сонячного травневого дня у партизанський табір слідом за нашими розвідниками, які поверталися з Землянки, верхи на коні примчав дрібненький білявий хлопчина років тринадцяти. Хвацько зіскочивши з буланого коника, він розправив на грудях червоний галстук, виштрунчився перед Рудневим:

— Товаришу комісар! Піонер Михайло Кузьмич Семенистий прибув у ваше розпорядження. Хочу бути кінним розвідником!

— Розвідником? — здивовано спитав Руднев. — А звідкіля ти знаєш, що я комісар?

— Знаю, — враз випалив Семенистий. — Та й по вас видно, що ви — комісар. «Просись у загін у комісара, — порадили ваші хлопці, — інакше такого малого ніхто не прийме».

— Он як, — посміхнувся Руднев. — Значить, ти сподобався партизанам...

Після довгої розмови з комісаром піонера Семенистого прийняли в загін і зарахували в кінну розвідку.

Я швидко подружився зі своїм молодшим земляком, згодом дізнався про його життя.

...Рано залишившись без батька, Михайлик привчався до праці, в усьому слухався матері, поважав старших, старанно вчився в школі. Допитливий і кмітливий хлопчина, він любив природу, багато часу проводив над річкою, в полі, серед шумливих дібров, де знав кожну стежину, найпо-

таємніші місця. А ще він дуже любив тварин. У нього вдома завжди зимували їжаки, зайченята, яких він сам ловив і швидко навчився приручати. Якось навіть самотужки вправся з бджолиним роєм. Впіймав його на лузі, посадив у вулик і доглядав, як справжній пасічник.

Взимку ж хлопець зачитувався книжками, особливо про відважних мандрівників, мореплавців, героїв революції і громадянської війни.

І хто зна, яку професію обрав би собі Михайлик в майбутньому?

Можливо, закінчивши сільськогосподарський інститут, став би селекціонером і вивів би нові сорти рослин або ж, ставши лісівником, обсаджував би поліські піски та яруги дубками, ялинами. Чи, може, мандрував би по морях і океанах, чи з групою геологів шукав би десь у глухій тайзі нові поклади корисних копалин... Але хлопчина встиг закінчити п'ятий клас, як загриміла війна.

У його рідну Землянку вдерлися загарбники — нахабні, кровожерливі. Почалися грабування, арешти, допити. У центрі села, проти приміщення колишньої сільради, з'явилася шибениця, на якій загойдалися тіла сільських активістів... Якось Михайлик знайшов у полі скинуті з літака радянські листівки і поширив їх у селі, перерізав кабель, з допомогою якого окупанти тримали зв'язок між Глуховом і станцією Терещенська, а за лісом, де нещодавно проходив фронт, знайшов зброю. Випадково натрапивши на німецькі бочки з паливом, він вибирає влучний момент і, ризикуючи життям, спалює їх.

— Діяв я тоді як партизан-одинак, — розповідав Михайлик. — Але мріяв про бойовий загін...

І ось Семенистий — боець одного з найбільших з'єднань славетного Ковпака.

Низенький, з м'яким, ніби пасма льону, білявим волоссям, що звисало з-під старенького картузика над сіруватосиніми розумними очима, він був схожий на Пилипка з однойменного оповідання Андрія Головка і на перший погляд здавався майже дитиною. Але своєю поведінкою, серйозним ставленням до виконання наказів командирів і доручень товаришів, тверезою розсудливістю й кмітливістю швидко завоював довір'я і пошану, за що його, як дорослого, усі почали не в жарт називати тільки на ім'я та по батькові. «Михайло Кузьмич знайде вихід з будь-якого становища!», «Михайлові Кузьмичу можна сміливо дору-

чати найризикованішу справу!»— говорили у з'єднанні, захоплюючись мужністю і хоробрістю Семенистого.

Нам було радісно бачити, як на наших очах зростав і мужнів цей чудовий хлопчина. Дружна партизанська сім'я стала йому рідним домом, школою мужності, духовного розвитку, загартування волі й характеру.

Михайлик пройшов разом із з'єднанням легендарний шлях від Глухова до Карпат, став комсомольцем, прославленим розвідником, зв'язковим партизанського генерала Ковпака.

Пам'ятаю, які заздрісні погляди кидав крадькома хлопчина на партизанів у перші дні перебування в загоні. Бо ж у багатьох на грудях сяяли ордени й медалі. Минув час, і такі ж нагороди з'явилися й у нього.

І ще пам'ятається одна картина. Зелена галява серед столітнього бору над чарівною річечкою Убортю. Наперсодні Карпатського рейду на ній зібрались юнаки й дівчата з усіх загонів на комсомольсько-молодіжні збори, прийшли ветерани з'єднання, старі комуністи, комісар Руднев. Разом з багатьма товаришами піонера Семенистого приймають у комсомол. Від хвилювання в нього на очах сльози, але дзвінкий і чистий, як лісове джерельце, голос звучить твердо, урочисто.

— Спасибі, товариші! Ваше довір'я і звання комсомольця виправдаю.

Михайло часто ходив на найскладніші завдання і завжди виконував їх.

...В останній декаді липня 1943 року, коли ковпаківці розгромили в Карпатах Битківські нафтові промисли, фашисти кинули на них кілька есесівських полків з артилерією і авіацією. Почалися жорстокі кровопролитні бої за кожную висоту і стежину, виснажливі переходи в надзвичайно тяжких умовах гірської місцевості. Незабаром ворог перекрив усі входи й виходи з Карпат.

Відбиваючи шалені атаки озброєних до зубів есесівців і маневруючи в горах, з'єднання наближалось до радянсько-угорського кордону, який проходив перевалом. За гребнем високих зубчатих гір лежало Закарпаття.

Далеко попереду від головних сил у напрямку кордону помчав підрозділ кінних розвідників, серед яких був і Мишко Семенистий. Спустившись з крутої гори вузьким звивистим плаєм на трав'янисту полонину, вершники в'їхали в лісок, спішилися.

— Попереду на горі кордон,— стишивши голос, мовив командир підрозділу Толя Філіппов.— Наше завдання, товариші: дізнатися, як він охороняється. Ти, Михайлику, пильнуй за кіньми, решта піде зі мною в розвідку.

Через чверть години на крутому схилі за чагарником, куди, крадучись, пішли розвідники, залунали автоматні черги, зататакав кулемет.

«Скоріше в з'єднання,— загарячував Мишко і кинувся до коня.— В з'єднання?— здивувався хлопчина, що так подумав.— А як же друзі? Вони, може, там кров'ю стікають, а я в з'єднання?»— І, перезарядивши автомат, побіг на постріли.

Допомога Семенистого, який, підкравшись з тилу, пустив довгу чергу по фашистах, що зарані влаштували засідку і тепер уже зникали кільце круг партизанів, була вчасною. Через пробитий ним пролом у рядах ворога розвідники вирвалися із пастки і всі разом кинулись бігти праворуч. Та за кілька метрів наскочили на ще більшу засаду.

— Хочуть, гади, живцем взяти,— падаючи за каменем біля командира, висловив свій здогад Семенистий.— Не діждуть!— і жбурнув гранату...

Бій затягнувся. Партизани бились до останньої гранати, до останнього набою. Та сили були нерівними...

Минають роки, але герої не знають забуття. Кілька років тому місцевий лісівник, батько якого другого дня після того бою знайшов і поховав знівечене озвірілими фашистами тіло юного розвідника, показав піонерам за селом Поляниця біля підніжжя гори Хом'як невеличкий, густо зарослий травою горбик землі. Це була могила Михайлика Семенистого. Діти опорядили її, насадили квітів, а свій піонерський загін назвали іменем юного патріота...

Він зі сходу мчав конем по полю,
Пробивався через Чорний ліс.
І хоч впав навік,— гуцулам волю
Жадану й сподівану приніс.
Йду до нього пляями крутими
Над глибінню урвищ і яруг.
Встань, мій партизанський побратиме —
Юності моєї давній друг.
Простягни мені засмаглі руки,
Ти ж любив робити ними все.
Знов, як в сороковому, на луки

Пасти коней поведем за Сейм.
Озовись, мій любий, в пору гожу
Нам з тобою тільки б жить і жить!
Ні на мить забудь тебе не можу
Ось уже підряд я стільки літ.
Та мовчить гірський лужок росистий...
І вдивляюсь довго я в туман,
Де спочив дружок мій Семенистий —
П'ятнадцятирічний партизан.

Мовчить, німує росянистий лужок — розлога квітуча полонина. Але не мовчать навкруги крем'янисті узгір'я, високі шпилі, понад чверть століття тому політі кров'ю героїв. Вслухайся, юний мандрівнику, в їх вічнозелений смерековий шум, і ти почуєш чудову баладу чарівних Карпат, баладу невмирущого подвигу.

Звичайнісінький на перший погляд чоловік. Вище середнього зросту. Широкоплечий. Не охочий до розмов, але доступний і простий... Це Василь Максимович Яремчук, якого в перші повоєнні роки вважали загиблим. У нього задумливе смагляве обличчя, високе чоло, чорні кущуваті брови, з-під яких тепло світяться променисті розумні очі; геть уся посивіла, трохи згорда піднесена голова.

Мені не доводилось зустрічатися із ним на тяжких партизанських стежках, але про його казкову хоробрість і незвичайну скромність часто говорили в нашому з'єднанні комісар Руднев і інші ковпаківці. Довелось також слухати в тилу ворога по радіо полум'яну промову героя, виголошену ним у Москві на Другому Всеслов'янському мітингу.

В роки гітлерівської навали на нашу Батьківщину бойова слава Яремчука лунала не лише по всьому Радянському Союзу, а й за його межами. Життя цієї людини в той час було схоже на дивну легенду. А творилася вона так.

* * *

...Другий місяць на фронті, що простягнувся від Білого до Чорного морів, гриміли бої. У вогні пожарищ, під вибухами бомб зникали міста і села, на корені горіли хліба в полі. Фашистські орди, сіючи смерть і спустошення, рвалися до Ленінграда, Москви, Києва.

Чорну зловіщу тінь кинула війна і на Новоіванівку, що розкидала свої білі хати й зелені сади по розлогій долині неподалік від Лозової. Неспокійно стало на душі в людей, коли за селом по шляху одна за другою потяглися на схід колгоспні череди й отари, а через Лозову — залізничні ешелони із заводським устаткуванням, евакуйованими дітьми

й жінками, які розповідали страхіття про злодіяння гітлерівських завойовників.

Уже кілька разів звертався вчитель Новоіванівської середньої школи Василь Яремчук, щоб його послали на фронт. Ходив у Лозову. Писав у Харків. Але звідусюди одержував одну і ту ж відповідь: «Чекайте, потрібно буде, вас покличуть».

* * *

Василь Максимович Яремчук народився і виріс у селі Гулевичі на Вінниччині. Там же закінчив початкову школу. Батько і мати — хлібороби, з ранніх літ навчили сина любити рідну землю і людей, які працюють на ній.

А ще Василько перейняв від своїх батьків настирливість у доланні труднощів, чесність і справедливість, несправедливість до лицемірства і фальші, непримиренність до всякого зла й кривди.

«Для робочої людини, синку, найвище від усього на світі — правда, — лишившись рано сиротою, часто згадував Василь батькові слова. — А правда наша — в новому житті, шлях до якого відкрив нам Ленін».

Але нове життя народжувалось і утверджувалось у жорстокій боротьбі з усім старим, віджилим, — і комсомолець Яремчук повністю віддається цій боротьбі. Він організовує сільську молодь в похід за освіту, новий побут і культуру, бере активну участь в роботі сільського клубу, допомагає створенню в рідному селі колгоспу, з молодечим вогником і наснагою працює на артільних полях. Через деякий час його, як одного з кращих трудівників, обирають членом правління артілі.

У ті роки партія особливу увагу приділяла розвиткові важкої індустрії. І коли в Донбасі знадобились молоді гарячі серця і робочі руки, Яремчук, на заклик комсомолу, в числі перших виїхав на один з рудників Червоноармійського району.

В шахті — газ, важке повітря, часті обвали. Та все ж вибійники трудилися на славу, щодоби перевиконуючи норми виробітку. І кріпильникові Яремчуку потрібно було встигати за ними, щоб не сіла лава. Яремчук знав, як потрібне вугілля країні! Часто, закінчивши зміну, він залишався на другу. А ще він завжди знаходив час і енергію вчитися й виконувати громадську роботу. Навчався він на робітфаці

і мріяв про інститут. В Донбасі комсомольця-активіста прийняли до лав Комуністичної партії. А незабаром збулась і його заповітна мрія: Яремчук став студентом Харківського педагогічного інституту...

Але вчитись довелося заочно. Після служби в армії Яремчук приїхав учителювати в Новоіванівку. Чесного й принципового комуніста, його обрали секретарем партійної організації.

Тепер, коли почалася війна, Яремчук просив, щоб його негайно направили на фронт. А у відповідь одне: «Коли потрібно буде, вас викличуть». «Невже якась помилка?..» — з гіркотою думав Яремчук і, щоб відігнати сумніви, вирішив ще раз піти в райком партії.

— За яку таку провину я повинен сидіти в тилу, коли мое місце на фронті? — категорично поставив питання. — Я ж сильний, здоровий... Просто соромно людям в очі дивитись. Дітей учив любити Батьківщину, мої колишні учні давно вже воюють, а я...

— Зачекайте, не гарячіться, — заспокоїв його секретар райкому Муратов. — Сьогодні я мав поговорити з вами. Добре, що прийшли. Німецький фашизм, — почав секретар, — сильний, підступний і жорстокий ворог, і війна з ним не так швидко закінчиться. Ми, комуністи, будемо воювати з гітлерівцями не лише на фронті. Як ви, товаришу Яремчук, дивитесь на те, щоб залишитись для партизанської боротьби в тилу ворога? Партія вам довіряє, надіється на вас.

— Залишусь, товаришу секретар, — відповів на те Яремчук. — І довір'я партії виправдаю.

— Чудово! Я так і знав, що Яремчук не підведе, — гаряче потиснув руку Муратов. — Ось тільки щодо майбутньої вашої спеціальності... Ви про це ще не думали?

— А що тут думати? — сяйнув карими очима Яремчук. — Кваліфікуватимусь на підричника. Я ж добре знайомий з цією справою по роботі в шахті.

— Правильно, кращого вибору й не придумаєш, — схвально озвався секретар. — Завтра вранці беріть відрядження до спеціальної школи мінерів-підричників і виїздить до Харкова. Бажаю удачі!

* * *

Однак бойова удача не відразу стала Яремчуковою супутницею. Харківський партизанський загін імені Котовського, в якому Василь Максимович після закінчення школи

очолив групу мінерів-підричників, на початку вересня 1941 року перейшов лінію фронту неподалік Путивля.

Наші війська на деякий час зупинили гітлерівців на річці Сейм, і партизанам, що потрапили у тактичні тили ворога, було скрутно. За два тижні фронт відкотився далі на схід. Дорогами у напрямку до Сум, Курська, Харкова посунули колони гітлерівців.

Але не маючи досвіду і боячись бути виявленими, командир загону Воронцов і комісар Гутаров усе ще вичікували, берегли вибухівку. Кілька дрібних випадкових операцій зовсім не задовольнили Яремчука. В загоні дещо занепав дух: «Чого ми сюди прийшли, та й скільки нас? У гітлерівців он яка сила!»

— Ворога б'ють не кількістю, а сміливістю й умінням,— говорив на це Яремчук,— і нема чого хникати!

— Треба діяти! Тісніше налагоджувати зв'язки з місцевим населенням,— підтримав мінера секретар парторганізації загону Скляров.

— До того ж ми тут не одні,— не заспокоювався Яремчук.— Майже щоночі на північний захід від Путивля чути вибухи. Там, напевне, не сидять склавши руки,— діють!

Невдовзі згоди Яремчука підтвердились. Харків'яни зустрілись із путивльськими партизанами, якими командував С. В. Руднев.

— Ходімо, товариші, разом з нами в Спідшанський ліс,— ознайомившись з тяжким становищем Харківського загону, запропонував Руднев.— Там у нас закладені продовольчі бази і, за всіма даними, партизани С. А. Ковпака вже б'ють окупантів.

Харків'яни погодились. Та й Воронцов з Гутаровим тепер уже краще розуміли, чого від них вимагається як від керівників.

Одного похмурого дня в розташуванні харків'ян з'явився Руднев, який був тепер комісаром Путивльського об'єднаного загону.

— Миколо Йосиповичу,— звернувся він до Воронцова.— Наближається 24 річниця Жовтня. Необхідно відзначити це знаменне свято відчутним ударом по окупантах. Ми вирішили провести одну серйозну операцію. Дай-но на поміч своїх мінерів.

Яремчук першим погодився піти разом з Рудневим.

...Невелика група повільно просуvalась переліском. Ліворуч на високих пагорбах стояв оспіваний віщим Бояном ста-

ровинний Путивль. Там розташувався фашистський гарнізон. Попереду, десь праворуч, протікала ріка. Від напруження й гарячого поту щеміли очі, під ногами чвакала грязюка. Поруч ішов Руднев, стиха підбадьорював бійців. А коли, обминувши ворожі пости, прийшли в потрібне місце, він заліз з автоматом і мовив Яремчукові:

— Працюй, Василю, спокійно, вибухівку закладай добре. На випадок чого, прикриватиму до останнього патрона...

Це надало сил і впевненості ще недосвідченому мінерові. Спокій, що перейшов до нього від комісара, породив мудру розсудливість, тверезий розрахунок. Рухи його чутливих рук стали швидкими і точними.

За чверть години Яремчук підпалив бікфордів шнур, і над річкою майже одночасно пролунали вибухи. Два мости на Сеймі, що з'єднували Путивль із залізничною станцією, злетіли в повітря.

Через кілька днів після Жовтневих свят харків'яни пішли далі в напрямку Брянського лісу і вже більше не зустрічались з ковпаківцями. Але після цієї пам'ятної операції під Путивлем у Яремчука ніби вирости крила. Скільки він потім висадив мостів, пустив під укіс ешелонів, підірвав ворожих танків і машин з піхотою! І завжди, коли йшов на чергове завдання або сидів у засідці, чекаючи ворожих ешелонів, з глибокою вдячністю згадував комісара Руднева, який надихнув його на бойовий подвиг...

* * *

...Голубий травневий ранок. Причаїлись на підступах до залізниці спостерігачі, що охороняють мінерів з тилу. Лежать міни, ще вночі майстерно підкладені під рейки. Терпляче жде і Василь Яремчук, замаскувавшись із своїм другом Бреславом у кущах біля насипу.

Десять місяців боротьби в тилу ворога багато чому навчили харківських мінерів та їх командира. Поступово, по маленькому зерняткові здобувався бойовий досвід, спритність і уміння. А найістотнішим було те, що в Яремчука виробилось обачливе терпіння і дивний спокій, який межував із справжнім натхненням мінера-підричника. Він, як ніхто інший, навчився чекати. Цього вчив і своїх товаришів.

Яремчук вимагав завжди економити вибухівку і підривати не перший-ліпший ешелон, а тільки з живою силою і технікою ворога. Це стало правилом для всієї групи. Тому

Василь протягом ночі пропустив шість поїздів і терпляче очікував сьомого.

Чекав, прилігши поруч на траві, і Михайло Бреслав. Він дивився на зосереджене обличчя бойового друга, і в пам'яті поставала незабутня картина.

...Пізня осінь 1941 року. В партизанів кінчалась вибухівка, обмаль детонаторів, висадників. Економили кожен плитку толу, кожен сантиметр бікфордського шнура.

Темної дощової ночі Яремчук і Бреслав потай підійшли до невеликого залізничного мосту, біля якого, на щастя, не виявилось охорони. Швидко заклали вибухівку. З'єднавши детонатори, Яремчук підпалив метровий шнур. Мінери побігли, та вибуху не сталося. Повернулися назад. Шнур, напевне, був вологим і швидко згас.

— Слухай, Михайле,— виймаючи з кишені сірники, прошепотів Яремчук.— За секунду згорає сантиметр шнура. А його в нас лишилося півметра, далеко не відбіжиш... Удвох гут робити нічого. Сам підпалю. А ти — іди...

— Ні, одного тебе не кину!

Зрозумівши, що товариша не умовити, Яремчук тремтливими руками черкнув сірника.

Бігти кинулись разом. Проте не встигли скотитись з насипу, як спалахнуло полум'я, під ногами хитнулася земля. Мінерів гарячою хвилею притисло повітря, через голови полетіли каміння, розірвані шпали. Все ж, падаючи, Яремчук прикрив своїм тілом товариша.

— Приготуватись!— вловивши на слух наростаюче гудіння рейок, перервав спогади командир.

На повороті з'явився паровоз, один за одним замелькали вагони. Ішов пасажирський комфортабельний поїзд. Яремчук хотів уже повернути ключ підривної машини, але, помітивши на полицях вагонів крізь вікна забинтованих людей, сердито кинув:

— Відставити! Ці вже відвоювались...— І, впіймавши на обличчі товариша здивування, додав:— Нехай ідуть у свій фатерлянд і розкажуть, як їм дають «прикурити» на Східному фронті.

Незабаром повз мінерів прогурчав порожняк. А потім з'явився довгий важкий состав, що поспішав на фронт. Платформи, навантажені танками, і вагони з солдатами і боєприпасами тягнули два паровози.

Яремчук напружився, його худорляве обличчя зясніло.

— Підриваємо обидві міни зразу! — кинув Бреславу й повернув ключем.

Це був той сьомий — найцінніший ешелон, підірваний Яремчуком у ворожому тилу.

На початку літа 1942 року окупанти блокували ліси, посилили свої гарнізони в містечках і залізничних станціях. Вони пильнували за кожним населеним пунктом, контролювали кожен кілометр залізниці.

— Ну що ж? — сказав Яремчук. — Будемо діяти на відкритій місцевості, підемо в степи.

І через деякий час тихі степові простори, де окупанти раніше почували себе спокійно, здригнулись від вибухів, осяялись полум'ям палаючих ешелонів. Це діяли мінери Яремчука.

Восени сорок другого року в розпалі боїв на Волзі Харківський партизанський загін, покинувши свою базу в Брянському лісі, вийшов на Україну, в район крупних залізничних вузлів Хутір-Михайлівський та Ворожба. А в грудні партизани зупинились у Крупецькому лісі.

— Наближається День Радянської Конституції, — підійшов на зупинці Яремчук до Воронцова і Гутарова. — Добре було б відзначити це свято, як тоді, напередодні Жовтня, під Путивлем.

— А точніше? — пробасив командир загону.

— Точніше? — посміхнувся Яремчук. — Кілометрів за п'ятнадцять звідси, в Шалигіному, є цукровий завод. Місцеві жителі говорять, що там усі склади цукром завалені. Днями окупанти вивозити збираються. Не дамо нашого цукру фашистам!

— Це ідея, — схвалив намір Яремчука комісар Гутаров — Давай, Миколо Йосиповичу, штабникам команду, нехай організують розвідку і розроблять план. А очолить цю операцію Яремчук.

...Залишивши в дубняку підводи, навантажені вибухівкою, півсотні партизанів о десятій годині вечора непомітно підійшли до заводу. Розвідники доповіли, що за бетонною заводською стіною, обнесеною згори колючим дротом, знаходиться гестапо і комендатура. Їх охороняє гарнізон у кількості сто вісімдесят чоловік. Всі ворота, через які можна проникнути на завод, зачинені. Біля прохідних чатують вартові. На огорожі й на головному корпусі — кулеметні гнізда. «Що робити? Як проникнути на завод?» — зупинились в нерішучості партизани.

Враз нічну тишу сколихнув протяжний гудок. На заводі мінялась зміна.

— Йдемо через прохідну разом з робітниками, — розпорядився Яремчук.

Це було сміливо, приголомшуюче. Партизани з автоматами, ручними кулеметами і зв'язками гранат несподівано опинились на території заводу. Прогримів короткий стрімкий бій, і в розчинені ворота в'їхали підводи з толом.

Ще автоматники виловлювали поліцаїв і гранатами викурювали з підвалів гестапівців, а Яремчук з мінерами уже закладав у котельній двадцятип'ятикілограмові заряди під машини й апарати. Завод дихав, як величезна жива істота. На подвір'ї лунали тільки поодинокі постріли та вітальні вигуки людей, яких партизани визволили з гестапівської катівні.

Та ось мінери, підпаливши шнур, вибігли з корпусів. Вмить все навкруги сколихнулось. У нічне небо вдарили довгі язики багряного полум'я. Вибухи величезної сили лунали один за одним, обертаючи на купи цегли й понівеченого заліза парові машини, котельню, трансмісію, апаратуру...

Виконавши головне завдання, підрильники поспішили до складів, де їздові-партизани і робітники розбирали стокілограмові мішки з цукром. Коли всі підводи були навантажені, Яремчук сказав:

— Жаль, товариші, знищувати таку цінну продукцію, але не дістанеться цукор фашистам! — І він наказав мінерам закидати склади термітними кулями і шашками.

Захопивши завод, партизани знищили весь ворожий гарнізон, гестапо й комендатуру, звільнили десятки приречених на смерть. Серед них були організатори другого Шалигінського партизанського загону Оксана Наливайко і танкіст-лейтенант Борисян. Наливайко та інші шалигінці залишились у своєму районі для організації партизанської боротьби, а Борисян пішов з Харківським загonom.

Після розгрому фашистського гарнізону і цукрового заводу окупанти кинули на партизанів величезні сили. Довелося відходити в Хінельський ліс.

В одній запеклій сутичці з ворогом, коли вирішувалась доля всього загону, біля села Ходейкове упав тяжко поранений Василь Яремчук. Сімнадцять днів і ночей боровся він зі смертю. Виручило здоров'я. Йому допомагала колгоспниця з хутора Водянка, проста російська жінка, яких можна було зустріти тисячі на окупованій ворогом території.

Ризикуючи життям, вона ходила за десятки кілометрів у місто до знайомих по ліки. На вісімнадцяту добу Василя Яремчука літаком евакуювали на Велику землю.

Всю зиму Яремчук пролежав у госпіталі. Лише навесні став на ноги. Восьмого березня 1943 року Василю Максимовичу Яремчуку було присвоєно високе звання Героя Радянського Союзу. А через кілька днів приїхав начальник Українського штабу партизанського руху товариш Строкач, щоб поздоровити його з високою нагородою.

Бесіда з генералом, який партизанив ще в громадянську війну, проходила дружньо, невимушено. Тимофій Амвросійович цікавився здоров'ям мінера, розпитував про життя й боротьбу радянських людей на окупованій території, про бойову діяльність загону імені Котовського, великий інтерес виявив до диверсій на залізницях і шосейних шляхах.

— З групою, в складі шести мінерів, ми підірвали дванадцять ешелонів,— розповідав Яремчук.— Вважайте, по два ешелони на кожного.

— Що ж, непогано,— похвалив генерал.

— Але можна було й більше зробити, аби командування нашого загону розташовувало бази ближче до залізниць,— зітхнув Яремчук.— Знаєте, товаришу генерал, дуже багато часу забирають переходи туди й назад. Мабуть, загони для диверсій на магістралях треба організовувати невеликі, але рухливі. Базуючись і маневруючи неподалік від комунікацій, вони повинні бути здатними охороняти себе від несподіваного нападу і наносити удари на шляхи сполучення. Правда, це пов'язане з ризиком, але вигідніше. Потрібні добра розвідка, патрульна служба й охорона, тісні зв'язки з місцевим населенням. Взяти для прикладу мою групу. Наближаючись до об'єкта, ми, крім охорони, залишали ще й спостерігачів на стежках, якими йшли, і на тих, що мали відходити. Бо коли мінер спокійний за свій тил, то й робота в нього на полотні краща. Скоріше б знову у ворожий тил.

— Це дуже добре, товаришу Яремчук, що ви творчо ставитесь до обов'язків мінера,— вислухавши Героя, мовив Строкач.— Ваш досвід заслуговує на увагу. Він багатьом принесе велику користь. Одна з найважливіших форм партизанської боротьби — це війна на рейках, і ми найближчим часом будемо комплектувати багато окремих диверсійних загонів. Один із них доведеться очолити вам. Сподіваюсь, впораєтесь?— потискуючи на прощання руку, спитав Строкач.

— Повинен, товаришу генерал.

У другій половині квітня 1943 року Яремчук остаточно вилікувався і почав часто відвідувати партизанський штаб у Москві на Тверському бульварі, вісімнадцять. Знайомився з новими зразками мінно-підривної техніки, турбувався про забезпечення всім необхідним новоорганізованого загону.

— Василю Максимовичу, дорогий!— якимось почув Яремчук дуже знайомий голос.— От добре, що зустрілися!— і до нього з розпростертими обіймами кинувся мінер Бреслав.

— Михайло Наумович?— здивувався Яремчук.— Звідки тут, яким вітром?

Раді від несподіваної зустрічі, вийшли на бульвар, присіли на лавочці проти пам'ятника Пушкіну, розговорились.

— Розумієш, Василю, — розповідав Бреслав. — Після евакуації поранених ми місяців зо два стояли в Хінельському лісі, де тоді базувалось кілька загонів Сумської, Курської і Брянської областей. В перші дні лютого рушили в похід. Пішли на Харківщину, де напровесні зустрілись з наступаючими частинами Червоної Армії. Нас відвели в радянський тил, загін розформували. Хто молодший, пішов до лав армії, у військові училища, а літніх людей залишили у звільнених районах для відновлення народного господарства, зруйнованого окупантами. Довідавшись, що я — інженер-будівельник, теж запропонували працювати за спеціальністю. Е-е-е, ні, думаю, я ще не відвоювався. Мені було відомо, що ти лікуєшся у Москві. Поїду, думаю, до Яремчука, і потім разом махнемо у тил до фашистів. Знайшов причину: у Москві, мовляв, хвору сестру треба провідати та й самому підлікуватись. Мене відпустили. Але ти ж сам добре знаєш, що моя сім'я не встигла евакуюватись і залишилась в окупованому Мінську, — задрижав голос Бреслава.

— Нічого, друже, не сумуй, — заспокоїв Яремчук. — Правильно зробив, що приїхав.

— Та щось, Василю, воно не клеїться. Був уже у начальника по кадрах, до Строкача заходив. Подивляться в медичну посвідку і в один голос: «Куди? З хворим серцем у тил ворога?»

— Я про все поговорю з генералом, — вислухавши Бреслава, пообіцяв Яремчук. — До вильоту в тил готуються мінер Філатов і лейтенант Борисян, якого призначають начальником штабу. А за тебе проситиму, щоб затвердили командиром однієї з мінерних груп. Одне слово, загін

у нас буде багатонаціональний, — посміхнувся Яремчук. — Я — українець, ти й комісар загону Степанов — білоруси, начальник штабу — вірменин, командир розвідки Аксьонов, радисти та командири бойових груп — росіяни. А битимемо ворога всі разом на моїй рідній українській землі. Це — справжня дружба, бойове братерство! А знаєш, як я вирішив назвати наш загін? — заіскрились очі в Яремчука. — Іменем народного українського героя Устима Кармалюка!

— Свого земляка, подолянина? — посміхнувся Бреслав. — Це символічно!

Другого дня в кабінеті Строкача відбулась розмова, яка все й вирішила. Після настійного прохання і вагомих доказів Яремчука генерал здався:

— Добре, віддаю вам Бреслава, тільки з вильотом у тил доведеться трохи почекати. За кілька днів у Москві відбудеться Всеслов'янський мітинг. Це важлива політична подія, яка матиме величезне міжнародне значення. І ви повинні виступити на мітингу з промовою від імені партизанів України.

— Виступлю, — трохи подумавши, погодився Яремчук. — Мені є про що сказати людям.

9 травня 1943 року Колонний зал Будинку спілок, у якому зібрались представники всіх слов'янських народів-братів, що боролись проти гітлерівських поневолювачів, був переповнений. Мітинг відкрив голова Всеслов'янського комітету генерал Червоної Армії Олександр Гундоров.

Василь Яремчук промовляв другим, після видатного радянського письменника Олександра Фадєєва.

— Брати по крові, брати по боротьбі, брати по священній ненависті до гітлерівських розбійників! — заклично і впевнено залунав його голос у величезному залі й з тисяч репродукторів, до яких прислухались мільйони людей.

— Більшу частину моєї рідної землі ще топче гітлерівський чобіт. Та не вдалося фашистським гадам скорити наш народ. Україна живе й бореться! Український народ не стане рабом! Земля горить під ногами німецько-фашистських загарбників. Із невеликих партизанських загонів на нашій землі вирости справжні партизанські армії. Від наших ударів злітають у повітря мости й склади, військові ешелони і колони автомашин з живою силою і технікою ворога. Лише одна моя партизанська група пустила під укіс дванадцять ворожих ешелонів, висадила в повітря сім мостів, два тан-

ки, цукровий завод, знищила сім автомашин з гітлерівськими головорізами. А таких груп, як моя, на Україні діють тисячі.

Поневолені брати-слов'яни! Я звертаюсь до вас від імені партизанів і партизанок України. Нещадно знищуйте фашистських гадів, які хочуть зітерти з лиця землі велике і могутнє слов'янське плем'я. У горах Югославії, в лісах Польщі, в містах і селах Чехословаччини нищівно бийте і душіть фашистського змія! Наближайте день нашої святої перемоги! Наближайте час безславної смерті «нового порядку». Пам'ятайте, братове, що лише тоді запанує у світі справжній порядок, коли ми загальними зусиллями заб'ємо осиковий кілок у могилу фашизму. До помсти, брати-слов'яни! Хай живе наша перемога!

Так голосом свого вірного сина-героя, який прозвучав на весь світ, говорила вся партизанська Україна. Цей голос хвилює і зараз, в день тридцятиріччя нашої перемоги над гітлерівським фашизмом. До речі, промову Яремчука можна почути, переглянувши ще раз документальний фільм «За нашу Радянську Україну».

* * *

...Теплого травневого вечора на аеродром прибув Тимофій Амвросійович Строкач, щоб провести в дорогу Яремчука і його бойових друзів. Василь Максимович був збентежений щойно переданими по радіо вістями про звірства гітлерівців на окупованій Україні.

— Це ж всього частка відомих нам злодіянь фашистів!— вирвалось у Яремчука під час розмови з начальником партизанського штабу.— Скільки горя й сліз довелося побачити, спалених сіл, розтерзаних жінок і дітей! Ні, мало ми били фашистських гадів, товаришу генерал. Скоріше б туди, за лінію фронту, і тоді: смерть — за смерть, кров — за кров!— як говорив перед боєм у Спадщанському лісі комісар Руднев. От людина, скажу вам, товаришу генерал! Своїм словом може запалити й повести на подвиг! Чи зустрінусь з ним ще коли?..

— А чому ж?— мовив Строкач і подав Яремчуку пакет.— Ось лист генералу Рудневу від дружини й молодшого сина. Ви будете присутнім на нараді партизанських командирів, де й зустрінете Руднева. Передасте все йому у власні руки. А ще передайте Семену Васильовичу мій великий

дружній привіт!— На прощання він побажав щасливої путі й бойових успіхів.

...Через кілька днів на ділянці залізниці Олевськ—Рокитне мінери Яремчука підірвали військовий ешелон. Так було відкрито бойовий рахунок загону.

Фашисти кидали на партизанів карателів. Яремчук, вдало маневруючи й уникаючи великих боїв, вчасно виводив загін з-під ударів і продовжував диверсії на рейках.

Сила партизанського загону імені Кармалюка, який з 12 чоловік швидко виріс до півсотні бійців, була насамперед у щоденній підтримці народу. Народні месники своєю поведінкою і дружнім ставленням до людей, що потрапили у фашистську неволю, з перших же днів завоювали симпатії місцевих жителів. Побачивши в них захисників від гітлерівських і бандерівських грабіжників, зграї яких часто шастали по селах, люди самі стали запрошувати партизанів до своїх осель, ділились із ними хлібом-сіллю, попереджали про небезпеку, за завданням партизанів ходили в розвідку, глухими стежками проводили їх до мостів і залізниць.

Щоб скомпрометувати партизанів перед місцевими жителями, фашисти і їх вірні пси — українські буржуазні націоналісти — під виглядом партизанів організовували провокаційні пограбування і побоїща, називаючи народних месників «радянськими грабіжниками», «червоними бандитами».

«Які ж вони бандити, коли ними командує Герой Радянського Союзу?— розкусивши підступні дії і брехливі ворожі вигадки, посміхались селяни.— Не може такого бути, щоб Герой командував бандитами. Герой може командувати лише такими, як і сам,— справжніми героїцями».

Так і утвердилось на Волині й Ровенщині за партизанами Яремчука народне слово героїці, які протягом року пустили під укіс у цій місцевості 48 ешелонів з живою силою, зброєю і ворожою технікою. Цією любов'ю, довір'ям і підтримкою народу партизани дорожили і тоді, коли їх весною 1944 року літаками перекинули на територію Польщі, в Люблінське воєводство.

Дізнавшись, що в їх район для керівництва партизанською боротьбою прибув Герой Радянського Союзу, польські селяни направили в партизанський загін делегацію з хлібом-сіллю і привітальним листом.

«...Ми, жителі села Бабиці,— писалося в цьому листі,— посилаємо товаришеві Герою Радянського Союзу сердечне

привітання і бажаємо йому довгого життя. Пам'ятайте. Радянського Союзу Герой, що у нашій країні ви не один, ми всі навіки з вами. У нас одна мета: бити ворога завжди і повсюди до повної перемоги...»

Про те, як воювали партизани загону імені Кармалюка в Люблінському воєводстві, яскраво свідчить той факт, що на грудях їх командира Василя Яремчука поряд із Золотою Зіркою сяє орден «Віртуті Мілітарі» — нагорода Героя Польської Народної Республіки. А бійці його загону — Мойсей Бреслав, Павло Філатов, Микола Стецький, Денис Куліш, Мусій Липський? Це — теж справжні герої! Кожен із них пустив під укіс понад десять ешелонів ворога, у боях і диверсіях знищив по кілька десятків фашистів. Всі вони також відзначені високими урядовими нагородами.

Протягом трьохрічної боротьби в тилу ворога Яремчук і його мінери пустили під укіс 74 військові ешелони ворога. Вдумаймося, читачу, — сімдесят чотири ешелони! Це тисячі зарані знищених гітлерівських солдатів і офіцерів, величезна кількість автомашин, зброї, боєприпасів, гармат і танків, якими можна було б озброїти кілька армій, але які волею радянських патріотів були обернені в залізний брухт. Це дійсно боротьба, як говорив Яремчук, за великим рахунком!

— А ваші втрати? — запитує в легендарного мінера.

— В моєму загоні було тридцять чоловік поранено і дванадцять убитих, причому половина з них загинули, вважаєте, коли ми вже відвоювались. А яких бійців утратили! — важко зітхає Василь Максимович. — Радиста Вітю Чернова, Бреслава, Мишу Аксьонова... З ними можна було творити чудеса.

...У серпні 1944 року загін Яремчука з'єднався з наступаючими частинами Радянської Армії і дорогами звільненої Львівщини при повному бойовому спорядженні просувався в радянський тил. Назустріч широким шляхом у напрямку фронту мчали машини, поодинокі і невеликими групами йшли наші солдати. Колона партизанів уже наближалась до села Сокаль, що мріло в зеленому видолінку. Там був намічений відпочинок. Раптом на повороті дороги з густого сосняка по партизанах ударили кулемети, забахкали міни... Засада бандерівців була швидко знищена. Серед українських буржуазних націоналістів виявилось і чимало гітлерівців, які, потрапивши в оточення, все ще не здавалися в полон. Але в цьому бою і загін Яремчука зазнав великих втрат. Серед убитих виявився командир розвідки загону

Аксьонов, зовні дуже схожий на Яремчука. Пізніше пішла чутка, що під селом Сокаль загинув партизанський командир.

Але герой вижив. Він переніс тяжке поранення, а вилікувавшись, очолив у Києві середню школу № 39. Понад двадцять років Яремчук пропрацював педагогом, виховуючи нашу майбутню зміну. А останнім часом за станом здоров'я перейшов на іншу роботу.

* * *

Є люди, знайомство і спілкування з якими збагачує. До них постійно линеш усім серцем. Саме такий і Василь Максимович Яремчук.

а все життя запам'яталися слова Сидора Артемовича Ковпака, який, пахаючи товстою цигаркою, навчав партизанів: «Не бійся, що навколо ворог і що на тебе на кожному кроці чигає смерть: не можеш жити без курива — кури в кулак, не можеш жити без пісні — співай у рукав».

І ми співали, бо справді не могли жити без пісні. Вона була нам потрібна, як окрайчик хліба і ковток води у спеку, як вогнище біля партизанської землянки й безцінна плитка вибухівки, як напутнє слово матері й ласка коханої. Пісня народжувалася з наростанням всенародної боротьби. Вона лунала все голосніше й голосніше. Партизанську пісню було чути на берегах голубого Сейму і в лісах Полісся, на рівнинах Поділля і в Карпатських горах.

Особливою популярністю користувались серед партизанів пісні про громадянську війну «Де ріка вдалині», «Каховка», «В чистім полі, в полі під вербою». В них оспівувались героїчні подвиги борців за Радянську владу, славилась відвага й мужність, романтика боротьби за світле майбутнє. Ці пісні кликали нас на нові подвиги, і тому їх так гаряче полюбили ковпаківці. Дуже часто співали ми улюблену пісню комісара Руднева «В чистім полі, в полі під вербою».

Вперше почув її Семен Васильович ще юнаком, захищаючи молоду Країну Рад на фронтах громадянської війни, і запам'ятав на все життя. В сороковому — сорок першому роках її співала вже вся Путивльщина, де Руднев працював тоді головою районної ради Тсоавіахіму. Швидко поширилась вона і серед партизанів, а потім під час далеких рейдів і серед інших загонів і з'єднань, серед населення тимчасово окупованих районів — повсюди, де проходили ковпаківці. «Ця пісня, — говорив Семен Васильович, — бере за душу,

перед очима встають самовіддані борці, що впали в боях, звільняючи рідну землю».

У нашій партизанській художній самодіяльності були представлені майже всі жанри: і усна поетична творчість, і танці, і співи, і художнє читання, і навіть циркове мистецтво. Серед партизанів знайшлися чудові виконавці, справжні майстри. Хто з ковпаківців не пам'ятає Михайла Дьоміна — «партизанського Лемешева», як його прозвали партизани за чудесний соковитий тенор? По кілька годин політкерівник-розвідник Ковальов читав напам'ять розділи «Анни Кареніної» Льва Толстого. Згадуючи дні своєї партизанської юності, я і сьогодні бачу, як живих, віртуоза-балалаєчника Ваню Архипова, невтомного танцюриста — кубанського козака — Митю Браташа та інших.

Були серед ковпаківців і справжні поети, й журналісти, і фотографи, кінооператори, але, на превеликий жаль, не було жодного композитора. Тому кожна нова пісня найчастіше народжувалась так: хтось із партизанів складав вірші, а хтось добирав до них мелодію.

...Мої друзі — таджик Алі Каїпкулов і Ваня Приходько — сідають під могутнім столітнім дубом. Я теж влаштовуюсь біля них. Чудовий літній день. Сюрчать у траві коники. Вгорі між дубовим віттям на різні лади виспівують пташки. В голубому серпанку потопає широкий луг. Мовби і немає війни.

Алі, колишній студент третього курсу консерваторії, довго задумливо дивиться на Сейм, потім кладе руки під голову, заплющує чорні зизуваті очі й починає співати:

Там, де Ятрань круто в'ється,
З-під каменя б'є вода...

Володіючи добрим музикальним слухом і чистим, тонким голосом, Каїпкулов жадібно дослухувався до чудесних українських пісень, швидко схоплював їх мелодії і хоч не завжди запам'ятовував слова, та вже потім не розлучався з піснею.

Там дівчина, — ой, як зветься? —
Чорноброва, молода, —

ніжно звучить голос таджика.

— Ех, Ваню, — нараз уриває він спів. — Скласти б таку пісню й про нас, партизанів?

Приходько враз замислюється, а потім імпровізує:

Там, де Сейм під гаєм в'ється,
Лугом стелється туман.
З ворогами мужньо б'ється
Український партизан.
Там вечірньою порою
Він збира товаришів,—

і коли замовкає, відшуковуючи потрібне слово, я допомагаю:

І готують хлопці зброю
На проклятих ворогів...

Ось так і народилася партизанська пісня на мотив загальновідомої, народної. Ніхто з нас не записував її на папір, але за кілька днів її співали вже в усіх підрозділах загону.

Подібно з'явилася в нашій роті й друга пісня, яку ми виконували на мотив «Ой ти, Галю, Галю молодая»:

Ішли партизани
Рано-вранці з бою,
Упіймали фріца,
Повели з собою.
Ой фашисте,
Будеш пам'ятати,
Як ходить в Радянський край
З нами воювати...

Особливо вражала пісня «В темной роще густой», вперше почута в Брянському лісі восени сорок другого року із вуст партизана Юри Руднева — молодшого сина комісара:

В темной роще густой
Партизан молодой
Притаился с отрядом в засаде.
Под осенним дождем
Мы врага подождем,
Нам спешить-торопиться не надо.
Ни сестра, ни жена
Нас не ждет у окна,
Мать-старушка нам стол не накроет.
Наши семьи ушли.
Наши хаты сожгли,
Только ветер в развалинах воет.
Пусть летит над страной
Этот ветер родной,

Пусть считает и слезы, и раны,
Пусть не спят по ночам.
Отомстят палачам
За позор и за кровь партизаны...

Пісня в кількох варіантах облетіла всі загони й співалася на мотив «Де ріка вдалині» і «Якщо завтра війна».

Першою ж масовою піснею ковпаківців про їх легендарні рейди по тилах ворога, як уже відомо, була славнозвісна «Партизанська пісня», написана поетом-воїном Пилипом Рудем.

А учасник відомого Карпатського рейду Платон Воронько написав «Пісню про Карпатський рейд». В ній, зокрема, є такі слова:

По високих Карпатських відрогах,
Там, де Бистриця — злюща ріка,
По звірячих стежках і дорогах
Пробивався загін Ковпака.
Він гримів на дніпровських рівнинах,
Йшов на Прип'ять, на Прут голубий...

На мотив відомої пісні про козака Голоту її співали українською і російською мовами в усіх підрозділах і на марші, і під час відпочинку. Вона, як і всі партизанські пісні, стала масовою, справді народною.

Як відомо, під час прориву з карпатського оточення в бою за Ділятин смертю героя загинув улюбленець ковпаківців, один з найвидатніших організаторів і керівників партизанського руху, полум'яний політпрацівник і талановитий воєначальник комісар Руднєв.

Сумське партизанське з'єднання на початку 1944 року було переформовано в Першу Українську партизанську дивізію імені двічі Героя Радянського Союзу генерал-майора С. А. Ковпака. Старих партизанських командирів замінили виховані Ковпаком і Руднєвим молоді. Командиром партизанської дивізії став П. П. Вершигора, командирами полків — Бакрадзе, Брайко, Кульбака. Під їх командуванням ковпаківці взимку і влітку сорок четвертого року здійснили рейди на Сан і Віслу, під Брест і Варшаву, на Німан і до кордонів Східної Пруссії.

І ці походи були оспівані в нових піснях.

Нещодавно, зустрівшись з колишніми бойовими побратимами, я почув партизанську пісню, яка народилася в

братній Білорусії, землями якої ковпаківці не раз проходили в роки минулої війни.

Ой березы да сосны —
Партизанские сестры,
Ой шумливый ты лес молодой.
Днем и ночью пою я
Эту песню лесную,
Здесь когда-то ходил я на бой.
Вспоминаю невзгоды,
И ночные походы,
И огни партизанских костров...

Відгріміли бої, давно вже трудяться на мирному фронті побратими-ковпаківці, але вічно бентежними й щирими залишилися їхні пісні...

ри нерозлучні друзі — Микола Шуда, Андрій Тарап, Порфир Шкурат. Хто з нас, колишніх партизанів-ковпаківців, не пам'ятає цих чудових юнаків, відважних комсомольців?

Наймолодший — Микола — народився і виріс у селі Кочерги поблизу Путивля. Його старший брат — місцевий учитель Петро Іванович Шуда був у нашому Шалигінському загоні політруком. Користувався авторитетом і повагою серед партизанів.

Та ось у одному з боїв навесні сорок другого року Петра Шуду було важко поранено. Через кілька днів він помер. Партизани вирішили поховати його з почестями. Запросили рідних. Старенькі батько й мати привезли з собою у ліс шістнадцятирічного Миколу, який давно мріяв про партизанський загін, щиро заздрячи своєму старшому братові. І ось труну з тілом Петра опустили в могилу...

Коли під могутніми дубами виріс свіжий горбик землі, переживаючи тяжку втрату, батько взяв Колю за руку й підвів до командира загону Саганюка і комісара Матюценка:

— Прийміть, товариші, в партизани й мого меншого сина. Нехай мстить за горе і сльози матері, за горе усіх поневолених фашистами матерів, за кров Петра... — І, обернувшись до хлопця, додав: — Слухайся, синку, командирів, бий фашистську нечисть, що паскудить нашу святу землю. Такий тобі наш з матір'ю наказ і благословення...

І Микола потім з честю виправдав його...

Через кілька днів Коля Шуда подружився з голубооким русявим хлопчиною Андрієм Тараном. Я добре знав Андрія — сміливого, готового за товариша піти в огонь і воду, бо вчився з ним разом у Банидській середній школі. Хоч Андрій був у восьмому, а я в десятому класі, ми часто зустрічались на комсомольських зборах, за шаховою дошкою,

на змаганнях юних стрільців. Таран захоплювався спортом і військовою справою, готувався після закінчення десятирічки вступити до військового училища. Але коли Андрій закінчував восьмий клас, почалася війна...

Хлопчина з перших же днів приходу фашистів у Баничі налагодив зв'язок з партизанами. На місцях нещодавніх боїв підбирав зброю, ходив у розвідку, а згодом, розповівши про свою таємницю старшій сестрі, десятикласниці Любі, залучив і її до підпільної роботи. Бувало, куди не міг пройти сам, туди проникала дівчина, — і завжди виконували завдання партизанів. Та влітку сорок другого року брата й сестру вислідили поліцаї. Однак пощастило уникнути арешту і втекти в ліс.

Через півмісяця після приходу Андрія і Люби у нашому загоні з'явився і його давній товариш Порфир Шкурат. І з'явився незвичайно.

...Виїхавши п'ятилітнім хлоп'ям разом з батьками на Донбас, Порфир закінчив там семирічку, а потім — професійно-технічну школу при Макіївському заводі імені Кірова. Але, зростаючи і виховуючись у робітничому середовищі, він не забував і свого рідного села Вікторове на Глухівщині і майже щоліта бував у родичів.

Десь перед війною під час риболовлі на річці Єсмані, що розділяє Вікторове і Баничі, де жив Андрій Таран, хлопці познайомилися й подружили на все життя.

Товаришував з Порфиром і я. Особливо нас, сільських хлопчаків, які ніколи не бачили великого міста, захоплювали його розповіді про Донбас — край вугілля й металу, про макіївський завод, на якому Порфир восени сорокового року почав працювати слюсарем-наладчиком. Від кожної його розповіді віяло щирим захопленням робітничим класом, неприхованою гордістю, що й він уже став молодим робітником.

Ми поважали Шкурата за сміливість, відвертість і щоліга запрошували в гості. Та влітку сорок першого він не приїхав...

З'явився Порфир у нашому селі з молодшою сестрою Олею тільки пізньої осені — голодний, обношений. Пішки, з тачкою в руках, у якій лежали їх мізерні пожитки, вони подолали сотні кілометрів важкого й небезпечного шляху.

Як розповів пізніше Порфир, сталося несподіване. Ось-ось на Донбасі мали з'явитися гітлерівці. Він разом з багатьма юнаками й дівчатами працював на спорудженні оборонних рубежів. Завод у цей час евакуювався на схід. Фа-

шисти зовсім з іншого боку ввірвались у Макіївку, і Порфир повертався в уже захоплене ворогом місто. Щоб не йти на роботу до окупантів і не померти з голоду, хлопчина будь-що вирішив пробратися до рідного села.

...Короткої липневої ночі партизани несподівано напали на село Вікторове, щоб розігнати поліцаїв, захопити у них зброю. Тихо підкрались до будинку сільуправи. Та попереджені зрадником німецькі прихвостні ще звечора втекли до Глухова. Прикро вражені невдачею, партизани повернули у глухий завулок, що вів до лісу, і тут з-за повітки їм назустріч вийшов кремезний хлопчина з гвинтівкою.

— Хлопці, поліцай!— кинувся до нього один з партизанів.

— У пику його, Іване, в пику, щоб знав, як служити німцям!— замахнувся кулаком інший.

— Та хіба ж я їм служив, Андрію?— впізнавши голос Тарана, спокійно обізвався юнак.— Я вас чекав. Коли всі поліцаї тікали до Глухова, я присів нібито перевзути ногу і причаївся за повіткою. А в поліцію пішов лише тому, щоб дістати гвинтівку...

— Порфир?!— Андрій Таран схопив друга в обійми. А потім повернувся обличчям до товаришів.— Це, хлопці, наш. За нього ручаюся головою.

Назавтра Андрій познайомив Шкурата з Миколою Шудою. Хлопці подружили й відтоді були завжди тільки разом. Сумлінне виконання наказів командирів і бойові дії цих трьох друзів часто виручали з біди весь підрозділ, сприяли успішному проведенню бойових операцій. Їх подвиги неодноразово ставились за приклад усім партизанам, відзначались урядовими нагородами.

...Форсувавши на своєму шляху Десну, Дніпро, Прип'ять, Сумське партизанське з'єднання на чолі з Ковпаком і Рудневим наприкінці листопада сорок другого року вийшло в південні райони Білорусії і зупинилося в селах понад Убортю. Звідси партизани завдали разючих ударів по місту Лельчиці та Сарненському залізничному вузлу. Після цього розлючені фашисти висадили з ешелонів, що поспішали на фронт, війська і кинули їх на партизанів. Почалися жорстокі бої з набагато переважаючими силами ворога.

Наш загін, в авангарді якого йшла перша рота, просувався величезним болотом, щоб попередити удар гітлерівців, який націлювався на штаб з'єднання і Путивльський загін, розташований у селі Мілашевичі.

Сіялась густа мжичка. Під ногами чавкала багнюка. Всюди стояла вода. Коні ледве тягнули вози з боеприпасами. Посеред наміченого маршруту дорогу перетнула одна з численних приток Уборті. На щастя, через річечку був перекинутий старенький місток, і важкі підводи, підтримувані бійцями, почали обережно переправлятися на протилежний берег. Та ось під останнім возом затріщав старий настил, коні злякано шарпнулись убік, і в річку важко шубовснули кулемет і кілька ящиків з патронами.

— Товариші, що ж ми наробили! — ошелешений нещаслям, вигукнув командир роти Іван Манжос.

— Нічого, товаришу командир, — обізвались Андрій Таран і Порфир Шкурат. Швидко роздягнувшись, вони кинулись в крижану воду. Їм на поміч метнувся й Микола Шуда.

Незабаром кулемет і важкі ящики з патронами знову були на возі.

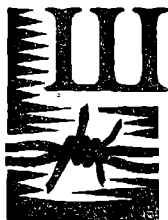
Надвечір колона, перетнувши болото й ліс, зупинилась недалеко від села Хочінь, у якому мав бути ворог. У розвідку добровільно пішли Шкурат, Шуда й Таран. Незабаром вони повернулись і доповіли, що карателі дві години тому підпалили село і лісом вирушили в напрямку Мілашевичів. Гаяти не можна було й хвилини. Партизани рушили слідами гітлерівців, котрі, вийшовши на південне узлісся, саме готувались до нападу на путивлян.

Шалигінці вдарили ворогові в спину. Але фашистів було більше, вони зайняли кругову оборону — і зав'язався жорстокий бій. Нашому просуванню заважали кущі, торішній бур'ян, наповнені водою баюри, розлогі дерева, на гілках яких, не долітаючи до землі, вибухали ворожі міни і зверху сікли партизанів осколками...

Ось у розпалі бою Таран помітив, як ліворуч від нього майже одночасно впали Порфир і Микола, які вирвались уперед. «Мабуть, поранені», — подумав Андрій і швидко поповз, щоб допомогти друзям. Але за кілька хвилин відчув, як пекучий біль пройняв ногу. Під нищівним вогнем гітлерівців його витягли в безпечне місце сестра Люба і її подруга Марфуша Скопенко.

На світанку Андрій помер. Не стало й Порфира Шкурата, Миколи Шуди. Трьох нерозлучних друзів поховали в одній могилі в селі Копище на Поліссі...

Перехожий! Йдучи повз їх могилу, вклонися мужнім, відважним партизанам...

видкий експрес «Москва—Київ» зупинився на станції Ніжин.

— Велике вам спасибі,— подав міцну, жилаву руку мій знайомий по купе, якому я допоміг винести чемодан.— До речі, ви говорили, що живете в Києві. А не зустрічалися, бува, з товаришем Стьопіним?

— З Василем Єгоровичем?— не стримався, побачивши, що виявився спільний знайомий.— Та ми ж із ним в одному будинку мешкаємо. Хороша людина. Правда, занадто вже тихий і непомітний, аж не віриться, що батальйоном командував.

— Е-е-е, виявляється, ви добре не знаєте Стьопіна,— загадково посміхнувся співбесідник.— Тиха вода греблі рве...

Він хотів ще щось додати, але рушив поїзд, і я миттю кинувся на приступку вагона.

— Передайте Стьопіну низенький уклін і вітання!— почув.— Скажіть, що від Федорця...

* * *

«Тиха вода греблі рве»... Що хотів висловити цим народним афоризмом мій випадковий попутник, з яким я не встиг навіть як слід познайомитись, на адресу насправді чесного і скромного майора у запасі Василя Стьопіна?— всю дорогу бентежила мене думка. І я вирішив негайно ж, як тільки приїду додому, поговорити зі своїм сусідою.

Зустріч відбулась того ж вечора. Щодня в цей час Василь Єгорович виходить подихати свіжим повітрям. Я добре знав це і вирішив скористатися. Зустрілись ми напівдорозі. Пішли поруч, розговорились.

— Вам привіт, Василю Єгоровичу, від Федорця,— діждавшись влучного моменту, нарешті зважився на задуману розмову.

— Від Федорця?— перепитав Стьопін.— А де ви його бачили?

Я коротко розповів про випадкову зустріч у поїзді, яким щойно повернувся з Конотопа.

— Та-а-ак,— по деякій паузі задумливо обізвався Стьопін.— Володимир Якович дуже дорога для мене людина. Правильно говорять, що справжні друзі пізнаються в біді. Так сталося і в нас з Федорцем. Скільки лиха скуштували разом, скільки мук і наруги стерпіли! Але зазнали й радості перемоги...

— Невже й ви були в полоні?— не зміг я приховати свого здивування.

— Ще гірше,— схоже ніби на усмішку майнуло на обличчі Стьопіна.— У фашистській в'язниці сидів, у концтаборі конав... І не десь там, у Німеччині, а в нас, у Чернігові...

— Як же це сталося, Василю Єгоровичу?

— А дуже просто,— уповільнив ходу Стьопін.— Двісті шістнадцята мотодивізія, у якій я командував одним з батальйонів, відходила під натиском переважаючих сил гітлерівців. Під Чудновом на Житомирщині мій батальйон залишили для прикриття. Цілу добу ми стояли на смерть, даючи можливість всій дивізії відірватись від ворога і зайняти вигідний рубіж оборони. В бою був тяжко контужений. З батальйону лишилось кілька бійців, які вночі й принесли мене напівживого в село Ходорків.

Вилікувавшись і ставши на ноги при допомозі місцевих колгоспників, організував підпільну групу. Незабаром такі групи було створено в навколишніх населених пунктах, і я перейшов у сусіднє село Липки, яке фактично стало центром нашого підпілля. Ми розгортали антифашистську пропаганду, зривали всілякі окупаційні заходи, збирали зброю і готувались до організованого виходу в ліс, щоб розпочати партизанську боротьбу. Але навесні сорок другого року наше підпілля видав провокатор—і я, тільки чудом уникнувши арешту, вирішив пробиратись на схід, до лінії фронту. Під Черніговом випадково натрапив на фашистів, які, прийнявши мене за радянського парашутиста, кинули у в'язницю.

Тоді в чернігівську тюрму, яку фашисти перетворили

в підприємство по знищенню людей, кожного дня приганяли сотні заарештованих. У більшості це були радянські активісти, яких гітлерівці вважали неблагонадійними. Не велось ніякого слідства, допити, як потім я пересвідчився на собі, носили суто формальний характер. Навіть якщо на когось не було абсолютно ніяких доказів його діяльності проти окупантів, ув'язненого все одно не відпускали. Всі, хто потрапляв до в'язниці, були приречені. Людей мучили голодом, били, ганяли на важкі роботи. Вони щодня десятками гинули від хвороб і виснаження, а тих, що ще животіли, знищували, вивільняючи місце для нових жертв.

Масові розстріли, або, як їх називали тюремщики, «вигрузки», провадились щопонеділка. Вранці в камери, як навіжені, вривались п'яні гітлерівці і поліцаї, здирали з людей одіж і голих виводили у двір. Там, б'ючи палицями і прикладами гвинтівок, нещасних заганяли в криті машини, везли за місто, де були зарані викопані ями, і чинили криваву розправу. Разом з убитими падали і десятки поранених. Але кати, щоб скоріше приховати жахливий злочин, швидко засипали ями, над якими потім ще довго ворушилась змішана з кров'ю земля. Крім того, щодня в тюремному дворі часто лунали постріли. То ретельні охоронці «нового порядку», не чекаючи чергової «вигрузки», розстрілювали по кілька десятків чоловік.

Але і в цих неймовірно важких умовах наші люди до кінця залишались радянськими патріотами. В тюремних камерах діяли підпільні групи, які всіляко допомагали ув'язненим, намагались організовувати втечі. Біля п'яти місяців я мучився в одиночній камері і в тому, що мені пощастило вціліти, завдячую тільки підпільникам.

Наприкінці серпня групу в'язнів у кількості чотириста чоловік, в яку, знов-таки дякуючи підпільникам, потрапив і я, з тюрми перегнали у щойно побудований концтабір за 5—6 кілометрів від Чернігова по Новгород-Сіверському шляху. Будівництво табору почалося на початку літа сорок другого року, коли гітлерівці були впевнені у своїй перемозі на фронті. Будували його в'язні чернігівської тюрми та військовополонені на території радгоспу. В'язні табору повинні були обробляти землю, вирощувати овочі, відгодовувати худобу. Але використання дармової робочої сили в концтаборі було другорядним, головним же завданням, як і в тюрмі, залишалось винищення радянських громадян, у чому ми швидко переконалися.

Нове місце наших нечуваних злигоднів і мук являло собою чотирьохсотметровий, обнесений двома рядами колючого дроту квадрат, розташований на схилі піщаного підвищення, яке тягнеться від хутора Глинського до села Яців. У кожному куті квадрата здіймались вишки, на яких з націленими на табір кулеметами вдень і вночі чатували вартові. Метрів за сто від вхідних воріт весь табір поділявся на дві частини. У першій—стояв будинок адміністрації, приміщення столярної, швейної і бляшаної майстерень, в яких працювали в'язні. У другій, значно більшій частині було вісім довгих бараків, на метр заглиблених у землю. В одному з них, утепленому і більш затишному, розміщувалось сорок п'ять поліцаїв, що складали охорону табору, яка в повному складі замінювалась щомісяця. В семи інших бараках животіло біля тисячі бранців.

Проти нашого житла у так званій «кухні» були встановлені величезні казани, біля яких весь день порпались кухарі. Сюди з поля привозили мерзлі буряки, немитими і нечищеними їх вивантажували в казани, заливали водою і варили. Кожному бранцеві видавали один раз на добу по літру такого варива, яке ми називали баландою.

Від нестерпного режиму, постійного голодування, виснажливої праці і холоду люди в концтаборі гинули як мухи. Щоранку з бараків десятками виносили померлих від голоду, а тих, що заслабли і вже не могли звестись на ноги, розстрілювали на місці. Трупки кидали в глибоку яму, спеціально викопану в південно-західному куті табору. Десять тижень з тисячі бранців лишалась половина. Однак тут же табір знову поповнювався в'язнями.

Ні за що вбити людину жодному з охоронців табору не становило ніяких труднощів. Особливо ж цим відзначався помічник начальника табору Бакірс, прозваний «майстром». Сам начальник — товстий, схожий на тугу папхатий жиром лантух, присадкуватий німець Замрут вважав за краще жити в Чернігові і приїздив у табір як на прогулянку. Постійним же і повновладним господарем був у нас його підручний пес Бакірс. Високий, сухопарий, з жовчним продовгуватим обличчям, «майстер» і справді нагадував лютого пса. Завжди чимось невдоволений, злий, прискіпливий, він, бувало, не знаходив собі місця, аж поки не розряджав у когось свого пістолета. Це був дійсно майстер смерті і винищення. Мучити, а потім дострілювати беззахисних людей для нього було найбільшою насолодою.

Дуже часто цей материй фашист організовував для себе такі розважання. Бранців з лопатами в руках виганяли у двір, шикували у дві шеренги на віддалі кількох метрів одна від одної. По довгому, утвореному з людських тіл, коридору йшли бранці з ношами. Всі, в кого були лопати, зчищали пісок і з обох боків кидали на ноші. Вздовж шеренги, свердлячи в'язнів колючими очицями, проходив Бакірс. Кобура його пістолета завжди була відкритою. Якщо хтось із носильників не витримував важкого тягара і в нього підкошувались ноги, зразу ж лунав постріл «майстра». Жертву за наказом убивці закопували на тому місці, де вона впала. Так майже щодня гинули десятки людей. Вже десь за кілька місяців табір фактично стояв на крові й кістках ув'язнених.

Звіряча поведінка Бакірса і його спідручних ще більше загострювала нашу ненависть до поневолювачів, посилювала бажання будь-що вирватись із цього гітлерівського пекла, щоб продовжувати збройну боротьбу проти ненависного ворога. В таборі, як і в тюрмі, почались організовуватись підпільні групи. Але на перешкоді стояла постійна плінність бранців. Не встигнеш, бувало, як слід познайомитись з новоприбулими, як через тиждень-другий їх уже нема. Тож зв'язок між групами, координацію їх дій налагодити було дуже важко, — і робота підпільників поки що зводилась лише до підтримки окремих в'язнів і організації їх втеч. Так пощастило втекти радянським командирам Самаріну і Смирнову, вчителєві Куліді, підпільникові з Остерщини Збанацькому, з яким я познайомився ще в тюрмі і зразу ж відчув, що це надійна радянська людина, та іншим. Але як дорого коштувала кожна така втеча! Після того, як втекли Самарін і Смирнов, гітлерівці вишикували всіх в'язнів, на вибір вихопили зі строю п'ятдесят чоловік, вивели за табір і розстріляли. Ще страшнішу трагедію нам довелося пережити після другої втечі. Вранці при вході в кожен барак Бакірс поставив по два поліцаї з палицями в руках. Інші наглядачі виганяли людей з приміщень. Кожного, хто вибігав з барака, частували двома ударами палиці по голові. Коли людина витримувала удари, її ставили в одну шеренгу, а тих, що падали, піднімали і ставили в інший стрій. Таких виявилось 180 чоловік. Їх тут же розстріляли на очах у всіх.

Щодня з табірної подвір'я виводили групи бранців на польові роботи, де люди могли дістати щось із харчів і хоч трохи підкріпитись. Мене ж поліцаї чомусь завжди обминали і залишали в таборі. Але добрі люди і тут не дали помер-

ти з голоду. Мене всіляко підтримували місцеві в'язні, яким приносили з дому передачі. Так я познайомився і потоваришував з учителем Опанасенком, комсомольцем з Городнянщини Приходько, працівником чернігівської міліції Міляшевським, особливо з шестидесятирічним дідусем Федором Петровичем Андросенком.

— Нічого, синку, якось переживемо це лихо,— першим ласкаво обізвався до мене в камері Андросенко, коли я потрапив до в'язниці і, розв'язавши торбинку, запросив підкрпитись.

З першої ж зустрічі я потягнувся душою до цієї хорошої людини і не помилюся в ній. До фашистської буцегарні Федір Петрович потрапив за кілька тижнів раніше від мене. А сталося це так.

Коли в село Іванівку неподалік Чернігова прийшли окупанти, Андросенка, як колишнього розкуркуленого, призначили старостою. Минула осінь, зима,— і староста не викликав у фашистів ніякої підозри. Та ось навесні комендант наказав йому зібрати в Іванівці велику кількість корів, овець і птиці для німецької армії. Цілу ніч не міг заснути Федір Іванович, повернувшись із Чернігова. А на завтра зібрав актив села.

— Я так гадаю, товариші,— розповівши про розпорядження коменданта, заявив староста,— гітлерівці не повинні одержати з нашого села жодної голови худоби, жодної курки. А для цього давайте зараз же розійдемося по всіх кутках та вулицях і тихенько попередимо людей, щоб різали і ховали худобу.

Андросенка підтримали. Але знайшовся зрадник, який доніс на нього комендантові. Старосту негайно ж заарештували і відправили до в'язниці.

Через кілька днів нас розлучили. Мене кинули в одиначку, а Федора Петровича погнали на будівництво концтабору, де ми знову зустрілись через кілька місяців. Згодом Андросенка призначили в таборі старшим групи. Ведучи якось свою групу обкопувати в саду яблуні, він взяв і мене.

— Ну, синку, щастя тобі,— виділяючи мені ділянку біля самого яру, стиха, щоб не почув поліцай, мовив Федір Петрович.— Я зробив для тебе все, що міг. Бувай здоров...

І яке величезне здивування засвітилось у його добрих очах, коли він надвечір знову прийшов до яру.

— А я був певен, що ти обов'язково втечеш,— важко сказати, чого було більше в його голосі — щирого докору

чи жалю. — Такі люди, як ти, синку, потрібні і на фронті, і в партизанах...

— Так, потрібні. Але ж я втечу один, а німці розстріляють всю групу, в тому числі і вас. А ви ж не раз рятували мене від смерті, — знаючи про приятельські зв'язки Андросенка з багатьма місцевими в'язнями, почав я гарячковито виповідати йому свої болісні думки, котрі часто мучили мене ночами. — Ось коли б підняти повстання і всім разом вирватись з неволі.

— А хіба це можливо? — жваво запитав Андросенко.

— Цілком, — відповів я. — Але в тому разі, якщо ви і ваші товариші допоможете мені організувати людей. Коли нам з тисячі бранців пощастить залучити до нашої організації хоча б п'яту частину, і то це вже велика сила! Поліцаїв з німцями всього ж півсотні...

— Гаразд, — подумавши, мовив Федір Петрович. — Я поговорю з товаришами.

Назавтра ж він переговорив з колгоспним бригадиром Тараракою, залізничним машиністом-орденоносцем Молибогою. Ті зразу ж охоче погодились нам допомагати. Потім загітували інших людей.

У цей же час Опанасенко допоміг нам зв'язатися з гомельським учителем Іваном Трохимовичем Романенком, який знав німецьку мову і працював денщиком у Бакірска. Він жив у будинку адміністрації, чув розмови німців, систематично слухав радіо і був добре обізнаний із становищем на фронті.

— Радянські війська оточили під Сталінградом велике угруповання фашистів, — сповістив нам у другій половині листопада Іван Трохимович через Опанасенка. — А ще передайте своїм товаришам, що я повністю в їхньому розпорядженні і виконаю будь-яке завдання.

Романенкові не можна було не повірити. Він став для нас цінною знахідкою. Відтепер ми щодня одержували правдиву інформацію про становище на фронті, а також знали, що затіває адміністрація табору. Ставши членом нашої групи, Іван Трохимович розгорнув бурхливу діяльність, — і наше підпілля почало швидко зростати. Дуже сприяли цьому звістки про успіхи наших військ під Сталінградом, які тепер щодня ми розповсюджували серед ув'язнених.

Найважче, як і раніше, нам було тримати зв'язок з робітниками, що працювали в майстернях. Але, дякуючи Романенкові, уже на початку грудня серед майстрових були

створені групи підпільників, якими керували армійський політпрацівник Чапенко і чернігівський комсомолец Володя Федорець. Ось годі я з ним і познайомився. Це був розумний і обачливий хлопчина, хоч йому йшов лише двадцятий рік. Чапенко і Федорець стали нашою надійною опорою серед робітників майстерень,— і коли вони забажали ознайомитись із планом повстання, ми це негайно ж зробили через Опанасенка і Романенка.

У нашому плані, розробленому мною за дорученням і при допомозі активу підпільників, передбачалось створення двох штурмових груп. Одна в кількості 40—70 робітників майстерень нападатиме на будинок адміністрації, де завжди знаходились німці і старшини охорони. Друга група в кількості 100—150 чоловік, які працювали з лопатами, повинна напасти на барак, де жили поліцаї. Майстровим було доручено таємно виготовити біля сотні металевих ломиків і багнетів. Друга група повинна була орудувати лопатами, доки не озброїться за рахунок поліції. Цей план було схвалено, і в групах почалася жвава підготовка до повстання.

Справу ми затіяли важку й ризиковану. Але нас радували і надихали до боротьби події, що розгортались на фронті. Про них щодня повідомляв нам Романенко. І нам хотілось хоча б трохи чимось допомогти рідній армії, яка громила добірні гітлерівські полчища між Волгою і Доном.

Але чим сильніше давали фашистам по зубах на фронті, тим більше вони скаженіли в тилу. На початку нового, сорок третього року за наказом Бакірса велика група ув'язнених почала копати неподалік табору величезну яму. Ми здогадувались, що фашисти затівають щось зле. І не помилились. Вранці десятого січня до табору з боку Чернігова одна за одною потягнулось більше тридцяти критих машин, заповнених людьми. Хоч надворі стояв двадцятиградусний мороз, в'язні в машинах були зовсім голі. На наших очах їх виганяли з машин, групами вели до ями і розстрілювали із кулеметів. Ця жахлива процесія продовжувалась до смерку.

У перші дні лютого, коли радянські війська завершили розгром оточеної армії Паулюса і почали розвивати наступ на захід, ми одержали від Романенка повідомлення, що німці готуються розстріляти всіх у таборі і що яма, яку саме почали копати в'язні неподалік від нашого житла, призначена не для котлована під новий барак, як це брехали поліцаї, а для тих, хто її копає.

Ми вирішили зірвати плани гітлерівців і попередити розстріл. Підпільники за нашим завданням почали розповідати в'язням про намір фашистів, закликали їх всіляко зволікати копання ями, а коли в таборі почнеться повстання, щоб усі підтримали його, бо іншого виходу нема — лише в цьому наш порятунок. Романенкові доручили будь-що дізнатись про день розстрілу. Вибравши влучний момент, він заліз у сейф, де лежав наказ гестапо про те, що всі в таборі повинні бути розстріляні двадцять п'ятого лютого.

Необхідно поспішати. Початок виступу намітили на дванадцяті ночі дев'ятого лютого, деталізували план повстання. В призначений час Романенко повинен був пробратись до бараків, які на ніч ззовні закривались на кілочки, спершу відчинити барак, де перебував я, а потім — інші.

В ніч, коли повинна була вирішитись доля тисячі людей, ніхто з підпільників і на мить не спав. Ми сторожко, з трепетом очікували. Але ні о дванадцятій, ні навіть о сьомій ранку, коли в'язнів вигонять на роботу, двері бараків не відчинились. По тупотінню ніг, вигуках поліцаїв і метушні, яка долипала знадвору, я розумів, що трапилось щось непоправне.

Нарешті о дев'ятій годині як ніколи похмурі й злі поліцаї вигнали всіх в'язнів на двір, вишикували перед бараками. З будинку адміністрації німці під руки вивели голу закривавлену людину, в якій ми впізнали Романенка. Вуха і ніс йому були відтяті, на грудях і спині вирізані п'ятикутні зірки. Виявилось, коли Романенко вночі вийшов з будинку і підкрадався до бараків, його схопили поліцаї. До самого ранку фашисти страшенно кували нашого бойового побратима, але він не сказав жодного слова.

Коли розлючені кати зупинилися перед в'язнями, один німець з усього розмаху вдарив палицею Івана Трохимовича по голові, а Бакірс вихопив з кобури і розрядив у нього свій пістолет. Тіло відважного патріота наказали закопати там, де він упав.

Це переповнило чашу нашого терпіння. Зволікати не можна було й хвилини. Тож, коли поліцаї, розігнавши стрій, наказали всім ставати до роботи, ми негайно всім підпільним штабом зібрались у майстерні, де вирішили сьогодні ж, двадцятого лютого, о шістнадцятій годині, коли задзвонять у гільзу на баланду, почати повстання.

...Сірий зимовий день тягся незвичайно довго. Кожна година здавалась вічністю. Нарешті почулось довгождане

брязкання в гільзу. В'язні почали шикуватись один за одним ланцюжком. Першими з захованими в рукавах ломиками й багнетами рушили робітники майстерень. До них прилучився і я. Коли порівнялись з будинком, у якому після жорстокої розправи над Романенком німці спокійно грали в карти, ми з Чапенком миттю кинулись до дверей, збили вартового. За нами побігло ще кілька робітників, а інші кинулись у бараки з поліцаями.

Німці на чолі з Бакірсом не встигли зрозуміти, що сталося, як були знищені. І коли в наших руках опинилась їхня зброя, я з кількома товаришами почав знімати з вишок вартових, що били з кулеметів, а Федорець, який, за моїм наказом, на початку нападу перерізав телефонний провід, що з'єднував табір з Черніговом, повів робітників на допомогу Молибозі, Опанасенку і Приходькові, які розправлялися з поліцаями за допомогою лопат.

Люди, яких уже ніщо не могло спинити, били своїх катів палицями, рубали лопатами, хапали їх за горлянки руками. Тупотіння сотень ніг, брязкіт зброї, постріли, борсання розгарячених тіл, хряскіт перебитих кісток, татакання кулеметів, смертельні зойки і дикі крики людей — все злилося в могутній всеперемагаючий вир повстання, що охопив весь табір.

За півгодини з охоронцями було покінчено, і люди, підпаливши бараки, кинулись врозтіч. Більше ста наших товаришів, у тому числі і вчитель Платон Петрович Опанасенко, впали на полі бою в смертельній сутичці з ворогом.

Коли ми з Володею Федорцем останніми виходили з табору, над ним шпарко шугало полум'я, клубочився дим, а попереду весь засніжений білий косогір кишів чорними рухливими дятками. То наші люди поспішали до лісу, який звабливо синів на виднокрузі. Вони йшли назустріч волі.

* * *

— А що, Василю Єгоровичу, було потім? — не можу вгамувати тривожної бентежності, викликаної хвилюючою розповіддю.

— Назавтра на Глинський хутір і село Яців налетіли фашистські карателі, спалили село, винищили людей. Не пожаліли ні старого, ні малого. Разом з ними загинуло і кілька наших товаришів, котрим яцівчани дали тимчасовий притулок, бо в них не було сил, аби рухатись далі, — важко зі-

тхнув Стьопін.— Дідусь Андросенко захворів за кілька днів до повстання. Його відрядили назад у в'язницю, де він недовзі й помер. Микита Павлович Молибога дістався до партизанів і жорстоко мстив окупантам.

Мені ж на початку березня пощастило перейти лінію фронту за містом Севськом. У квітні я вже знову командував батальйоном, а пізніше був призначений помічником командира полку. Звільняючи рідну землю і країни Європи від фашистської неволі, пройшов з боями від Курської дуги до Берліна.

Якось у вересні, коли наш батальйон наближався до Дніпра, я заскочив у щойно визволений Остер і несподівано зустрівся там з Юрієм Збанацьким, разом з яким кілька місяців тому мучився в чернігівській тюрмі та яцівському концтаборі. Юрій Оліферович розповів, що, утікши з табору, він організував партизанське з'єднання імені Щорса, яке діяло в межириччі Десни і Дніпра. Думка про визволення яцівських в'язнів не давала Збанацькому спокою ні вдень ні вночі. Він посилав до нас своїх людей, розробив план нападу на концтабір. Операцію запланували на початок березня. Але наше повстання почалося раніше...

Тоді я з радістю дізнався від Збанацького, що багато наших товаришів по ув'язненню, вирвавшись з яцівської катівні, потрапили у його з'єднання і стали відважними партизанами.

У лавах Радянської Армії воював і Володя Федорець, з яким ви зустрілися в поїзді. Він тепер працює шофером у Чернігові. Ми часто з ним зустрічаємось, згадуємо минуле, друзів по боротьбі...

* * *

Друзі по боротьбі! Вони марили волею, з її ім'ям на вустах ішли в бій на фронті і в партизанах, помирали в гестапівських катівнях і концтаборах. За волю і незалежність своєї Батьківщини повсюди, де їм випала доля, мужньо боролись у роки Великої Вітчизняної війни радянські патріоти. І чим більше ми заглиблюємось в історію цієї боротьби, тим вона щедріше відкриває свої нові яскраві сторінки.

Однією з таких захоплюючих сторінок безмежної мужності й героїзму радянських людей є повстання в яцівському таборі під Черніговом.

Гірське село з поетичною назвою Манява на кілька кілометрів розкинулось біля підніжжя північно-східних Карпат. Тісно гуцульським хаткам попід стрімкими кручами над гомінливою річечкою Манявкою, і вони розбіглись далеко по узгір'ю, попритулювались на зелених полонинках, над глибокими зворами.

Через Маняву 19 липня 1943 року входили в Карпати ковпаківці. Був сонячний погожий ранок. Манівчани радісно зустрічали партизанів.

— Аж на душі проясніло, коли побачили своїх визволителів,— говорили гуцули, пригощаючи народних месників молоком і холодним квасом. А старі діди, статечно пахкаючи люльками, охоче йшли провідниками, щоб показати найближчу дорогу в гори.

Але недовгою була людська радість. Гітлерівці вирішили зігнати свою злість на партизанах, які вночі розгромили в Росільній есесівській підрозділ, що стримував перехід у Карпати.

Коли голова колони, якій, здавалось, не було кінця, досягла вже вершини узгір'я, над Манявою з'явилися ворожі літаки. На довгу валку, затиснуту на гірській дорозі, що в'юнилась попід скелями і понад урвищами, посипались бомби.

— Відкрити вогонь по літаках, — наказав Ковпак, і з возів застрекотіли в небо кулемети, забаккали постріли протитанкових рушниць.

Але чим далі розгорявся двобій, тим більше нахабніли повітряні пірати. Витративши бомби, вони розвернулись вздовж колони і почали обстрілювати її з кулеметів.

— Ух, прокляті! — скрикнула кругловида дівчина з тугими руськими косами, помітивши, як неподалік біля воза

упав мертвий партизан, і швидко кинулась до кулемета. Пильно прицілилась у жовте черево «юнкерса», що саме йшов над нею, і натиснула на гашетку. Під крилом літака враз спалахнув клубочок вогню. Потім повітряний пірат якось незвичайно перевернувся у повітрі, швидко почав знижуватись і, залишаючи за собою чорний хвіст диму, врізався в ущелину.

— Збила! Вцілила! — переможно вигукнули партизани.

— Ну й смілива ж кобіта ¹! — захоплювались дівчиною гуцули.

За кілька хвилин партизани, окрилені героїчним вчинком, збили ще одного стервятника.

— Марійко, молодчина! — вітали партизани з перемогою свою медсестру, яка багатьом із них врятувала життя.

— Хіба то я збила? — соромливо посміхалась, сяючи великими блакитними очима. — Всі ж по них стріляли...

Після обіду, коли ми зупинилися в горах, серед розлогих буків і струнких ялиць, Ковпак і Руднев послали диверсійні групи на відповідальне бойове завдання.

Бійці другої роти проходили неподалік Маняви. І тут вони несподівано наскочили на ворожу засідку. Застрочили кулемети, вибухнули гранати. Але народні месники не розгубились. Вони сміливо кинулись на ворога, що заліз за купами каміння.

За кілька хвилин фашистів було знищено. Але в цій сутичці впала тяжко поранена медсестра. Хлопці поклали її на підводу і помчали до хати гуцула Олекси Рогова, що жив на горішній околиці села...

Минали роки... І от авторові цих рядків пощастило знову побувати у Маняві — більше як через двадцять літ після згадуваних подій. Насамперед я намагався відшукати пам'ятне обійстя Рогова. Допомогла в цьому висока і струнка білява дівчина Маруся Запоточна, яку першою зустрів, піднімаючись крутим плаєм нагору. Її дід Михайло Петрович Струтинський показав колись партизанським розвідникам дорогу в Карпати.

У невеликому садку радо зустрів господар — постарілий, сивий, як голуб, дідусь. Помережане густими зморшками обличчя — привітне, а теплі світло-карі очі сяють, як і раніше, по-молодечому. Гаряче вітаємось. Сідаємо під яблуню. Пригадуємо пережите.

¹ Дівчина.

— Отож, привезли ваші хлопці сюди партизанку,— не поспішаючи, веде розповідь Олекса Степанович.— «Допоможи, вуйку, врятувати дівчину»,— просять мене. Глянув на неї, і в душі похололо. Впізнав її. На возі лежала та, що вранці над нашим селом збила фашистського гада. Я б віддав їй своє здоров'я, але чим міг зарадити, коли кляті германи із скоростріла¹ їй всенький живіт і ноги кулями посікли. Виніс теплого молока. Випила жадібно, «спасибі» прошептала. Виніс ще, а вона вже не могла пити. Обвела всіх затуманеними очима, подивилась на яблуньку, в небо високе й згасла. А сама ж ще така молоденька і вродлива, хоч з виду була вже зовсім бліда... Тяжко, ой, як тяжко було на серці, але що ж вдієш? Викопали ми ось під цією яблунею могилу, де сидимо зараз, поклали в ній пахучого сіна та й поховали дівчину... Марією Євенко її звали. Як рідної доньки, було мені жаль партизанки. Я змахую з вусів пекучі сльози, а ваші хлопці підняли догори машиніві кріси (автомати): «Клянемося, Марійко, що жорстоко відплатимо фашистам за тебе!» Пальнули тричі вгору і чимдуж помчали наздоганяти товаришів. Потім всеньку ніч падали скошені партизанськими кулями німаки і їх поплічники. Цілу ніч жорстокою розплатою гнівню гримкотіли гори...

— А де ж тепер Марійчина могила?

— Е-е-е,— замислюється на якусь мить старий гуцул.— Там, на другій горі,— показує в густу синяву хребта і, помітивши на моєму обличчі подив, продовжує:— Наступного дня, коли ковпаківці були вже далеко в горах, ввірвались у Маняву фашисти. А з ними і ті, продажні песиголовці — шуцмани і українські есеси². Я саме на городі порався. Прибігають до мене злі, аж піна на губах скипає.

— Де партизанка?— налетіли.

— Нема,— відповідаю.

— Як нема?— приставляють до грудей холодні дула крісів.— До тебе ж її учора привезли!

— Померла,— кажу.— Он могила під яблунькою...

Не повірили. Розрили могилу, викинули дівчину з ями.

— А то щ-о-о?— мов гадюки засичали, показуючи в сусідній садок на другу могилу, де був похований партизан, який загинув уночі в Росільній.

Побігли туди, теж розрили могилу й довго глумилися над тілом юнака.

¹ Кулємет.

² Солдати дивізії СС «Галичина».

— Викинь їх обох геть у яругу!— кричать мені п'яні кати. Я зробив вигляд, ніби нічого не чую й не бачу, пораюсь собі на городі. Раптом у горах пролунав постріл. Фашистів і їх поплічників наче вітром здуло. А коли стемніло, покликав сусіду Василя Верхоляка. Поклали ми на саморобні нари небіжчиків і понесли тихцем геть за село аж на другу гору, подалі від злого ока. Там, на галявинці, в густому чагарнику викопали могилу і поховали їх потай обох у ямі. Так і сплять ось уже скільки літ в одній могилі українська дівчина Марія Євченко і білоруський юнак Петро Приходько. Його ім'я уже після перемоги узнали червоні слідопити нашої школи.

— А як дістатися до тієї могилки, Олексю Степановичу?

— Старий я вже, слабість велику в ногах почуваю і довго йтиму туди,— вибачливо посміхається гуцул.— Он Марічка скорше доведе...

Ми йдемо з Марійкою Запоточною крем'янистою, розмитою бурхливими зливами дорогою, що з кожним кроком забирає все вище і вище, і я думаю про іншу Марійку — Марію Євченко.

...Влітку 1942 року ковпаківці громили окупантів на рідній Путивльщині. Яюсь липневого ранку, коли партизанська колона рухалась польовою дорогою до Новослобідського лісу, підійшла вісімнадцятирічна вродлива дівчина з санітарною сумкою за плечима, туго набитою різними медикаментами і перев'язочним матеріалом.

— Медичний працівник Марія Євченко,— відрекомендувалась.— Хочу воювати разом з усіма партизанами.

Виявилось, що її ще з осені 1941 року, як підпільницю, знав комісар Руднев, і Марусю зразу ж направили медичною сестрою в другу роту Путивльського загону.

Народилася й виросла Євченко в селі Панасівці на Сумщині, закінчила семирічку, потім — Роменський медичний технікум. Перед війною працювала в Новій Слободі біля Путивля. Ставши підпільницею, налагодила зв'язок з партизанами, допомагала їм медикаментами. А коли зрадник видав поліції підпілля, втекла з села й прийшла до ковпаківців.

У партизанському загоні комсомолка Євченко не тільки перев'язувала і виносила з поля бою поранених, а й часто зі зброєю в руках ходила на важливі завдання, проявляючи неабияку сміливість. Уже в першому бою вона знищила кількох гітлерівців і зарекомендувала себе мужнім бійцем.

— Оце дівчина!— захоплювались Марією її бойові товариші.— І на вроду гарна, і в бою — теж!..

В одній сутичці з ворогом відважну медсестру було поранено в голову. Готуючись до великого рейду, партизани віднесли її на аеродром, щоб переправити в Москву на лікування, й за кілька днів рушили в далеку путь. Але Євенко, чекаючи на літака, відчула себе краще, втекла з аеродрому і догнала свою роту на марші...

— Прийшов дід Рогів до директора нашої школи і розповів про партизанську могилу,— раптом чую тихий голос Марійки Запоточної.— Пішли ми тоді з ним усією школою до цього заповітного місця, обладнали могилу, посадили навкруг ялиці й берізки, а на могилі — барвінок і руту, невеликий пам'ятник поставили, обгородили. А потім Марійчиній мамі на Сумщину листа написали. Тепер сюди кожного свята школярі з квітами приходять. Тут наша піонерська дружина, що носить ім'я партизанки Марії Євенко, проводить урочисті лінійки. Тут ми приймаємо малюків у піонери. А першою, пам'ятаю, приймали Юлю Ріпку — онуку дідуся Рогова...

І ось я стою задумливо біля доглянутої піонерами могили своєї землячки і бойової подруги Марії Євенко. Навкруги далеко-далеко розляглися мирні квітучі простори. Над Манявою, над зеленою повинню Карпат щедро сяє сонце.

Київський орденоносний електровагоноремонтний завод імені Січневого повстання відомий своїми революційними, бойовими і трудовими традиціями. Їх свято беруть й примножують робітники й службовці цього славного підприємства міста-героя. Вони пишаться тим, що пам'ять про активну участь їх дідів, батьків і старших братів у боротьбі за владу Рад на Україні назавжди увічнена присвоєнням заводіві звання імені Січневого повстання 1918 року.

Про героїчне минуле підприємства і ветеранам праці, і молоді завжди нагадують меморіальні дошки біля прохідної і на стіні заводського клубу. Встановлені в різні часи й на честь різних подій, вони доповнюють одна одну, складаючи героїчний літопис київських робітників. Перша розповідає про страйк у вагонних майстернях проти капіталістів ще в 1869 році. Друга — про те, що на початку першої російської революції тут відбувся величезний страйк робітників-залізничників. Третя — що в 1921—1922 роках тут працював помічником електромонтера і секретарем комсомольської організації юний герой громадянської війни, відомий радянський письменник Микола Островський. Тоді, в тяжкі часи боротьби з розрухою й численними бандами, серед київських комсомольців-залізничників народилась чудова пісня «Паровоз», пісня про героїчну боротьбу київських робітників за перемогу й утвердження Радянської влади.

...Мы дети тех, кто выступал
На бой с Центральной радой,
Кто паровоз свой оставлял,
Идя на баррикады.
Наш паровоз, вперед лети,—

В коммуне остановка.
Иного нет у нас пути,
В руках у нас винтовка,—

як гімн революції, співають і зараз цю невмирущу пісню київські залізничники.

А четверта дошка... Про те, що на ній написано, ми й розповімо нижче...

* * *

Ворог наближався до Києва. На околицях міста вже було чути артилерійську канонаду. По вулицях на фронт проносились навантажені боєприпасами і спорядженням машини, поспішали шойно сформовані батальйони ополченців. А в залі засідань ЦК КП(б) України в цей час відбувалась нарада перших секретарів райкомів і міськкомів партії Київської області. Секретар ЦК КП(б)У М. О. Бурмистенко, який керував нарадою, говорив про організацію підпілля на випадок гітлерівської окупації. А потім він та інші керівні товариші розмовляли з кожним зокрема присутнім на нараді, давали поради, вказівки, ставили конкретні завдання.

Формувати сітку підпільних організацій у Києві було доручено секретарям райкомів на чолі з секретарем міськкому по кадрах К. П. Івкіним. Досвідчений організатор, Кузьма Петрович Івкін велику увагу приділяв насамперед підбору для підпілля найбільш мужніх і стійких комуністів. Разом з основним він також комплектував і запасний міськком партії.

Секретарем основного міськкому затвердили М. Г. Рудешка, його заступником — робітника заводу «Більшовик» В. Г. Хохлова. Щоб надійніше замаскувати майбутнього підпільника, його «виключили» з партії, про що тоді стало відомо в Києві. Але сталося так, що в перші дні окупації Рудешко вийшов із міста і був заарештований фашистами. Тому підпілля довелося очолити В. І. Хохлову.

Керівником запасного міськкому було призначено С. Г. Бруза, який до війни працював у Білій Церкві, і через те його майже ніхто не знав у Києві.

Членом основного підпільного комітету затвердили начальника колісного цеху Київського паровозовагоноремонтного заводу Володимира Сидоровича Кудряшова. Це був хороший організатор виробництва. Скромний, життєрадісний,

уважний, він користувався серед робітників заводу заслуженим авторитетом.

Тоді ж міська партійна організація створила в усіх дев'яти районах Києва підпільні райкоми, а також біля сорока підпільних організацій і груп на окремих підприємствах.

Великим резервом і підмогою для майбутнього підпілля мала бути широко розгалужена сітка нелегальних комсомольських організацій. Для бійців невидимого фронту задалегідь заклали бази, підібрали явочні квартири, розробили систему зв'язку.

Керувати підпільним партійним комітетом Залізничного району міськком партії доручив Олександр Сидоровичу Пироговському, який довгий час працював на залізничному вузлі, а за кілька років перед війною став бухгалтером і очолив партійну організацію на лісозаводі імені Першого травня. Учасник громадянської війни, член партії з 1927 року, Пироговський мав великий досвід організаторської роботи, був тихою і скромною людиною.

* * *

83 дні й ночі героїчно обороняли столицю Радянської України з'єднання Червоної Армії і загони київських ополченців, скувавши біля стін міста десятки ворожих дивізій і зірвавши таким чином плани гітлерівського командування на швидкий хід війни. Проте нашим військам довелося залишити Київ і перейти на лівий берег Дніпра. 19 вересня 1941 року гітлерівці вдерлися в місто і стали встановлювати свій кривавий «новий порядок». Почались довгі важкі безпросвітні дні і ночі фашистської окупації. Квітуче місто над Дніпром перетворилося на руїни і шибениці, було обнесене колючим дротом концентраційних таборів. На його вулицях, у Бабиному яру безперестанку лунали кулеметні черги.

Але ніщо не поставило на коліна киян, не зломило їхньої волі до опору. І гітлерівці відчували це в перші ж дні окупації.

Коли по вулиці Артема посунула колона німецьких танків, з вікон п'ятиповерхового будинку в неї полетіли пляшки з запалювальною рідиною. Не встигли фашисти ще як слід розташуватись у захопленому Києві, а на вокзалі вже запалав склад з боеприпасами. Розлючені окупанти схопили кілька чоловік і повісили їх у Першотравневому парку. А на завтра вони побачили на шибеницях замість замуче-

них патріотів своїх солдатів і офіцерів, повішених підпільниками. На Бессарабці, в найлюднішому районі міста, чиясь мужня рука зірвала накази гітлерівського коменданта Ебергардта і замість них наклеїла листівки, що закликали населення до боротьби проти загарбників. Кожна із них закінчувалась мужніми словами «Клятви», яку написав видатний український поет Микола Бажан:

Ніколи, ніколи не буде Україна
Рабою німецьких катів!

* * *

— Так, товариші, Україна ніколи не буде рабою німецько-фашистських загарбників!— теж словами «Клятви» відкрив Хохлов перше засідання підпільного міськкому, яке відбулося темної осінньої ночі в його квартирі на Брест-Литовському шосе.— Наші люди, як бачите, вже розпочали боротьбу проти окупантів,— підніс у руці свіжу листівку.— І я вважаю, що в цей початковий період нашої діяльності важливим завданням підпільних організацій є даліше розгортання політично-масової роботи серед населення й розвінчування брехливої геббельсівської пропаганди...

Засідання затвердило план роботи підпільного міськкому і визнало за необхідне розширювати зв'язки з населенням, залучати його до активної боротьби, організовувати нові підпільні групи. Тут же було створено штаб диверсійно-підривної діяльності на чолі з членом підпільного центру В. С. Кудряшовим.

...У перший день віроломного нападу фашистів на Київському вагоноремонтному заводі зібрався мітинг, де понад двісті робітників заявили про бажання добровільно піти на фронт.

— «Вам, другому поколінню комсомолу, доведеться грудьми зіткнутись з прокляттям людства — фашизмом»,— нагадав Кудряшов у своєму виступі на мітингу віщі слова Миколи Островського.— Цей час настав, товариші! Багато наших робітників підуть зі зброєю в руках громити фашистів, а ті, що залишаться на заводі, який від сьогодні працюватиме для потреб фронту, ще з більшою енергією трудитимуться для перемоги. Я пропоную,— схвилювано заявив Володимир Сидорович,— в позаробочий час побудувати бронепоезд і назвати його іменем нашого почесного робітника, письменника-бійця Миколи Островського.

Кудряшова одностайно підтримали. Незабаром бронепοїзд збудували,— і коли фашисти стали наближатись до Києва, він вирушив на захист міста. Разом з бронепοїздом на підступах до столиці України добре діяв батальйон київських ополченців, у якому політруком був Кудряшов.

Пізніше Володимира Сидоровича направили в загін спеціального призначення, який складався виключно з київських комуністів. Непомітно перетнувши лінію фронту, загін бурею пронісся по гітлерівських тилах, що рвалися до Києва. Діючи партизанськими методами, бійці цього незвичайного загону нападали на маршові колони й обози ворога, псували зв'язок, у районі Олевська пустили під укіс кілька військових ешелонів. Це викликало величезну паніку серед гітлерівців, і вони кинули на невеликий загін регулярні війська. З величезними труднощами їм пощастило вирватись з оточення і повернутися в рідний Київ...

До штабу на чолі з Кудряшовим увійшли його найближчі друзі, члени Залізничного підпільного райкому партії Георгій Левицький, Іван Сікорський, відважна комсомолка Таня Маркус, яка вже встигла показати себе в перші дні окупації. Трохи пізніше були введені комуністи Сергій Пашенко, Федір Ревуцький, комсомолец Андрій Горобець.

Міськком і штаб широко розгорнули роботу. В центрі Києва і на його околицях з'явилися нові підпільні організації і групи. Патріоти почали проникати на підприємства, які працювали на німців.

Не втрачали даремно часу й диверсанти-бойовики та їхній керівник Володимир Кудряшов. Підпільний міськком виніс смертний вирок зрадникові, фашистському шпигуну професору Ржевуцькому, який, як тільки в Київ вдерлися окупанти, відкрито перейшов до них на службу й виступив у газеті з закликом до інтелігенції наслідувати його приклад. Вирок над зрадником зголосився виконати Кудряшов із своїми товаришами.

...Глуха північ. Чотири непомітні постаті шмигнули до будинку блазня, що охоронявся поліцаями, й принишкли за виступом огорожі. Рипнули двері, й охоронник, що з'явився в їх прорізі, з проламаним черепом посунувся на сходинок. Його швидко відтягли вбік. Двоє кинулись у коридор і помчали вгору по східцях, двоє лишилися вниз на варті. За кілька хвилин у під'їзді лунко тріснула автоматна черга. Це поліцай, що чергував біля садиби, випадково виявив труп забитого. Підпільники, що чатували біля входу,

метнулися в коридор. Шлях відрізаний. Всі четверо збіглися у квартирі уже покараного гітлерівського блюдолиза. Внизу — вигуки поліцаїв, галас людей, що почали виходити з квартири.

«Що робити? Як діяти?» — гаряче думає Кудряшов і за мить вирішує: «Товариші, тікайте через чорний хід. Я прикриватиму. Іншого виходу нема».

Троє швидко проникають на кухню, знаходять запасний хід. Кудряшов з гранатою в правій руці та з пістолетом у лівій, стоячи біля вхідних дверей, дослухується до гамору, який наближається.

— Не хвилюйтесь, панове, зараз все з'ясуємо, — чує грубий басовитий голос.

«Дійсно, чого хвилюватися?» — подумав підпільник. Він швидко ховає зброю в кишені штанів, знімає пальто, піджак і, залишивши одяг у кімнаті, в спідній сорочці виходить за двері.

— Що там скоїлось? — нахилиється з верхнього прольоту переляканий обиватель.

— Напевне, десь пожежа, — піднімається до нього по східцях Кудряшов. — У вас димоходи справні?

Слово пожежа з блискавичною швидкістю панічно розповзається по прольотах, поверхах і квартирах.

— Мужчини, хто зі мною? — спокійно лунає голос Кудряшова. — Необхідно перевірити всі димоходи, — і він з групою напівроздягнених чоловіків спускається вниз, проходить повз поліцаїв і, продершись кріз натовп обивателів, зникає в припорошених темряві.

Вранці містом прокотилась чутка про загадкову смерть професора. Люди тихцем подекуди говорили про якогось чорнявого, схожого на цигана, партизана, що знищив зрадника. А гестапівці і поліцаї повсюди заарештовували всіх чорнявих чоловіків, приміряли на них легке пальто й синій піджак Кудряшова, але ця одяг ні на кого з арештованих не підходила.

Потім підпільники покарали колишнього куркуля, старосту Труханового острова, який видавав гестапівцям комуністів і комсомольців, а також вчинили суд над іншими зрадниками. Окупанти та їх прислужники не могли спокійно спати в захоплених ними найкращих квартирах. Їм постійно ввижалась грізна постать невиловимого народного месника — «цигана», який несподівано з'являвся там, де його не чекали.

Якось Кудряшов, про якого серед киян уже ходили легенди, зовсім випадково серед білого дня потрапив у настовп людей в облаву й опинився в концтаборі на Керосинній вулиці, звідки майже ніхто не повертався.

Довідавшись про це, підпільники вирішили його будь-що врятувати. Почали підшукувати потрібних людей, налагоджувати зв'язки з охороною табору. Однак Володимир Сидорович сам зумів утекти з-за колючого дроту.

В першу чергу фашисти намагались відбудувати залізничний вузол і міст через Дніпро, що мало для них важливе стратегічне значення. І підпільники розгорнули на цих ділянках справжню партизанську війну. Для проведення масових диверсій не вистачало вибухівки. «Де роздобути тол, амонал?» — неодноразово запитував Кудряшов друзів. І тоді хтось із них пригадав, що наші війська, відходячи, затопили десь на Дніпрі баржу з толом. Але де? Як її знайти? Дніпро ж великий і глибокий!

— Та це ж, товариші, справжній скарб! — зрадів Володимир Сидорович. — А розшукати його доручимо рятівній команді. Там працює мій давній друг...

Через деякий час баржа з толом була знайдена і піднята на поверхню. А проте по-різному роздобували вибухівку.

...В нічній пітьмі невелика група диверсантів тихо підкралась до локомотивного депо станції Київ-Пасажирський. Ще вдень там була схована вибухівка, яку пощастило дістати з допомогою надійних людей. Щоб вибух був сильнішим і руйнівнішим, за пропозицією Кудряшова, під фундаменти верстатів та в котельній заклали кілька снарядів та авіаційних бомб, які щойно доставили сюди залізничники.

Аби уникнути жертв серед робітників, вирішили, що сигналом до вибуху буде аварія на поворотному крузі. Так і сталось. Коли вранці паровоз, що йшов на ремонт, завалився в яму і всі робітники зібралися на місці аварії, в приміщенні один за одним пролунали могутні вибухи. Паровозне депо на довгий час вийшло з ладу.

А за кілька днів сталась інша аварія. В приміщенні станції Київ-Вантажний, де зберігались супроводжувальні документи на військові вантажі, раптово спалахнула пожежа. Кілька ешелонів було затримано «до з'ясування». Потім полетіли в повітря основні цехи паровозоремонтного заводу, водонапірні башти на пасажирських і вантажних станціях, мости на Солом'янці й Повітрофлотському шосе... З 24 по

28 вересня відважні диверсанти висадили приміщення німецької військової комендатури, готелю, в якому розташовувалось вище гітлерівське командування, кінотеатр для німецьких солдатів і офіцерів.

У цей же час диверсійна група Московського райкому партії, якою керував П. І. Скляр, підірвала і спалила деякі корпуси фабрик імені Горького і Рози Люксембург. По всьому місту було вчинено багато нападів на високих чинів окупаційного апарату. За завданням підпільників робітники організовували саботажі, активно протистояли відбудові підприємств, виводили з ладу верстати, електроустаткування, зварювальні апарати.

Оскаженілі гестапівці, використовуючи весь свій досвід і витончені методи, з ніг збивались у пошуках підпільних організацій. У жовтні внаслідок підлої зради пройдисвіта Романченка їм пощастило натрапити на слід підпілля. За дуже короткий час було заарештовано багато членів підпільних райкомів і міськкому партії, розгромлена матеріально-технічна база і частина конспіративних квартир, порушені зв'язки. У ці криваві дні масових облав та репресій припинили діяльність більшість райкомів партії і майже всі райкоми комсомолу, за винятком Радянського на чолі з Г. Я. Синициним. Понад п'ятдесят найактивніших підпільників загинули в застінках гестапо.

Але повністю знищити підпілля було неможливо. Щоб надійніше тримати зв'язки з підпільними організаціями, Пироговський, відпустивши рудувату борідку і довгі козацькі вуса, влаштувався кур'єром на лікєро-горілчаному заводі. Відтоді з великим жовтавим портфелем у руках, туго напханим німецькими пакетами і підпільними листівками, він мав можливість вільно роз'їжджати не лише по всьому місту, а й по Київській області. Олександр Сидорович схуд, змарнів, від чого на вигляд здавався старшим своїх сорока чотирьох років. Напевне, тому підпільники й прозвали його дядею Сашею і Стариком. Окрім цих, Пироговський мав ще підпільні клички — Залізник і Береза.

Якось Старик з нерозлучним портфелем з'явився на заводі «Ленінська кузня». Зайшовши в цех, де була призначена зустріч з потрібною людиною, він помітив, що робітники були чимось дуже збентежені. Виявилось, що кілька годин тому гітлерівський пропагандист, розповідаючи про становище на фронті, запевняв, що от-от упаде Москва.

У Пироговського були свіжі листівки, в яких сповіща-

лось про перехід Червоної Армії в рішучий контрнаступ під Москвою, наводились цифрові дані про кількість захоплених трофеїв, називались звільнені від загарбників міста і села.

— Ну й холодно ж сьогодні на вулиці, зовсім зацюб,— пожалівся Старик знайомому робітникові.— Чи не знайдеться у вас хоча б скляночки окропу, аби зігріти душу?

— Чому ж,— посміхнувся робітник-підпальник.— Ми завжди дуже раді німецькому кур'єрові,— і, простягнувши бляшанку, запросив Пироговського до бака з кип'ятком.

Набираючи гарячу воду, Олександр Сидорович непомітно підсунув своєму знайомому пачку листівок, і через деякий час радісна звістка про нашу перемогу під Москвою облетіла всіх робітників.

І хоча Пироговському згодом довелося розпрощатись з «кур'єрською діяльністю» і піти в глибоке запілля, він, як і раніше, часто відвідував підпільні організації та групи і повсюдно з радістю помічав, що кияни не схилили голів перед гітлерівськими поневолювачами, не склали зброї.

Пізньої осені до Києва прибув К. П. Івкін, який утік з концтабору, і зразу ж включився в діяльність антифашистського опору. Очолений ним міськком партії протягом листопада—грудня відновив діяльність семи підпільних райкомів і кількох низових партійних організацій, налагодив зв'язок із запасним міськкомом, який діяв до цього часу самотійно.

Багато зусиль комуністи, очолювані Івкіним, доклали, щоб організувати друкарню. Незабаром їх старання увінчалися успіхом. На конспіративній квартирі в Татарському провулку почали працювати друкарська машинка, склограф, ротатор. А пізніше з'явився друкарський шрифт, наборні каси.

Для того, щоб забезпечити підпальників необхідними документами й оформити їх прописку в Києві, міський комітет налагодив майстерню по виготовленню печаток і різноманітних штампів. У нелегальній друкарні підпільної організації «Смерть німецьким окупантам!» комсомольська група на поліграфічній фабриці друкувала паспорти, біржеві картки, бланки та інші необхідні документи.

Велику увагу міськком партії почав приділяти конкретному керівництву підпільними райкомаами. Для надання їм щоденної практичної допомоги за кожним райкомом були закріплені члени міськкому: В. С. Кудряшов — до Заліз-

ничного, В. І. Хохлов — до Жовтневого, Г. І. Кулик — до Печерського. Керівники підпільного центру К. П. Івкін та В. І. Хохлов за допомогою зв'язкових підтримували постійний контакт з усіма райкомаами і багатьма первинними партійними організаціями, часто зустрічались із секретарями і членами райкомів, заслуховували інформації про їх роботу, давали їм конкретні поради щодо посилення пропагандистської і диверсійної роботи, в організації нових партійних та комсомольських груп.

Особливо відзначався своєю тонкою роботою зв'язковий підпільного міськкому Петро Никонович Калач. Прориваючись із загоном ополченців з оточення, Калач втратив свідомість від удару по голові. Опам'ятався в концетраційному таборі на Керосинній вулиці. Але ніщо не могло зламати стійкого лєнінця, старого комуніста Калача. Доцшової жовтневої ночі він з кількома товаришами зробив підкоп під колючим дротом, утік із табору і сховався вдома на робітничій Шулявці. Через деякий час Петро Никонович почав виходити на вулицю і, зустрівшись з Володимиром Кудряшовим, якого добре знав перед війною, зв'язав свою долю з підпіллям.

«На початку квітня 1942 року,— розповідає керівник однієї з підпільних груп у Залізничному районі Г. С. Кудан,— товариш Калач з'явився в нашій підпільній організації. Він був єдиною людиною, яка приносила нам листівки підпільного міськкому партії, передавав вказівки та поради. Вислухавши звіт про нашу діяльність, Петро Никонович подав пакунок: «Це відозви до молоді, надруковані на машинці. Потрібно розповсюдити їх по місту, щоб зірвати відправку юнаків та дівчат у Німеччину...» Данило Животов, Сергій Шеляпов, Настя і Сусанна Астаф'єви розклеїли ці листівки по центральних вулицях міста.

Велику допомогу нам подавала і дружина Калача — Олімпіада Костянтинівна, яку всі любовно називали тіточкою Липою. Вона торгувала на базарі казанками й під виглядом обгорткового паперу роздавала листівки.

Тітка Липа «культурно» обслуговувала покупців.

— Дядечку, не брудніть рук, візьміть, будьте ласкаві, папір,— говорила вона покупцеві й акуратно загортала казанок листівкою.

...І знову стали страшними й грізними дні і ночі для фашистських окупантів та їх прислужників. Знову поміж киянами пішли листівки, зведення Радінформбюро, відозви

партійних організацій, в усіх районах міста загриміли вибухи, все частіше почали безслідно зникати німецькі солдати та поліцаї, виходити з ладу верстати та обладнання на підприємствах.

Особливо допікали окупантам підпільники залізничного вузла, робітничої Деміївки та Чоколівки, де боротьба, не зважаючи на репресії, не припинялась з першого й до останнього дня окупації. Бойова дружба О. С. Пироговського й В. С. Кудряшова — цих двох організаторів і керівників підпільної партизанської боротьби в окупованому Києві — давала добрі наслідки.

Справжнім штабом підпільників Залізничного району став у цей час будиночок під номером сім по Садовій вулиці на Першотравневому селищі. За завданням Пироговського, його арендувала підпільниця Євдокія Микитівна Яра. Розташований на перехресті двох вулиць, ніби ховаючись в садах та городах, він був мало помітним для чужого ока й дуже зручним для конспіраторів. У його підвалі, майже непомітному ззовні, патріоти ховали зброю, продукти харчування, одіж, переховували втікачів концентраційних таборів, яких потім переправляли до партизанів. У цьому будиночку відбувалися наради, намічались плани й обирались об'єкти нових ударів по ворогові. Звідси невидимими нитками тягнулись зв'язки з багатьма підпільними організаціями і групами, які діяли на підприємствах та в установах, з партизанськими загонами.

На конспіративній квартирі по Садовій вулиці райком партії ще на початку окупації поставив радіоприймач, друкарську машинку. Сюди вночі часто пробирались Пироговський, Кудряшов та інші підпільники, слухали Москву, записували й розмножували радіопередачі, складали листівки. А на ранок на Солом'янському базарі з'являлась невисока на зріст, нічим не примітна перекупка з пересувним лотком, наповненим саморобними цукерками й цигарками. Ось до неї наблизився в робітничій спецівці залізничник і, пильно подивившись навкруги, запитав:

— Чи нема у вас цигарок особливої марки?

— Особливих нема.

— Тоді дайте дві саморобні.

— З «Казбеком» чи з «Руно»? — поцікавилась перекупка.

— Давайте з «Дорожним», — посміхнувся робітник. — Це найкращий тютюн.

Жінка охоче подала покупцеві дві довгі цигарки. В одній з них було щойно отримане зведення Радянського Інформбюро, у другій — звернення підпільного міськкому ширше розгортати диверсії на залізницях і шосейних шляхах. А за добу ці листівки, віддруковані в підпільній друкарні, з'явилися на паровозах, у вагонах, будках стрілочників, на риночних рундуках і навіть на приміщенні поліцейської дільниці.

* * *

Сім'я Пироговських мешкала неподалік від залізничної лінії на Тарасівській вулиці в квартирі на четвертому поверсі. Дружина Надія Антонівна, довідавшись, що її чоловік залишається за завданням партії на окупованій території, навідріз відмовилась евакуюватись у радянський тил. «Нікуди я з дев'ятирічним сином не поїду, буду завжди поруч з тобою», — рішуче заявила вона чоловікові й залишилась у Києві.

Хоч умови підпілля й вимагали суворої конспірації, однак Пироговський іноді забігав додому, перевідував сім'ю, розповідав дружині про боротьбу проти гітлерівців. І Надія Антонівна в усьому підтримувала чоловіка, оберігала його від чужого ока.

Домовлений, лише для неї зрозумілий стук, і вона тихо відчиняла двері. На випадок чого в квартирі був запасний вихід на горище, а звідти — на вулицю, просто до крутого берега невеликої річечки.

...Цього разу Олександр Сидорович затримався довше. А прощаючись, поклав перед дружиною листівку з закликом до залізничників не пропускати на фронт німецьких ешелонів, зривати роботу залізничного транспорту.

— Ці невеликі папірці мають велику силу, — сказав Пироговський. — На їх заклик дуже активно відгукуються залізничники. Минулого тижня наші хлопці так зробили, що вагони з німецькими снарядами пішли в тил, а вагони з металічним брухтом — на фронт.

— Бережися, Олександре, — з тривогою в голосі сказала Надія Антонівна.

— Ну, що ти, люба? — обняв дружину на прощання. — Все буде гаразд.

Перед тим, як випроводити чоловіка, Надія Антонівна уважно оглянула коридор, двір. Потім пішла слідом за ним

у кінець вулиці. А коли він віддалився, прошептала стиха:
«Щастя йому, доле...»

І Пироговському щастило в боротьбі з ворогом...

* * *

Виконуючи найвідповідальніші доручення підпільного центру, Кудряшову неодноразово доводилось бути в найближчих сільських районах. І завжди він повертався звідти веселим і енергійним.

— Знаєш, Олександрє Сидоровичу, — повернувшись якось із села, розповідав Кудряшов своєму другові, — не лише в місті, а й у селах народ піднімається на боротьбу з окупантами. Там з кожним днем все більше й більше ненавидять фашистів.

— Все це добре, Володю, — тихо відповів завжди стриманий і спокійно-розсудливий Пироговський. — Я не уявляю собі нашої боротьби без тісного спілкування з патріотами села. Зв'язки з ними й надалі посилюватимемо. Це наше завдання на весь період боротьби. А зараз необхідно подумати, як активізувати диверсії на комунікаціях. Цього вимагає міськком партії.

— Знаю, — посміхнувся у відповідь Кудряшов. — Мої хлопці вже мінують залізницю з обох боків Дніпра. В депо Київ-Московський ремонтників очолює Панас Тимошук, а на будівництві залізничного мосту на Дніпрі ми з Куликом влаштували Миколу Сороку. Це такі хлопці, що не сидітимуть склавши руки.

— Гаразд, — відповів Пироговський. — Але поїзди по замінованих ділянках рухаються повільно, тому й аварії од вибухів незначні, їх швидко знешкоджують.

— Це так, — задумливо обізвався Кудряшов і, нібито прийнявши якесь важливе рішення, струснув буйним чубом. — Але я поговорю про це з машиністами.

Після кількох розмов Кудряшова з водіями паровозів першим на великій швидкості по замінованому залізничному полотну погодився повести ешелон Георгій Лебедев. Його приклад наслідували інші машиністи.

Це була справжня гра зі смертю. Знаючи наперед, яка ділянка залізниці замінована партизанами, машиніст розвивав скажену швидкість і намагався проскочити цю ділянку так, щоб вибух стався під вагонами. Тому водій паровоза повинен бути мужнім і спритним. Сім разів виходив пере-

можцем з поединку зі смертю машиніст Лебедев. На восьмий не розрахував. Міна вибухнула під паровозом. Підпільника тяжко поранило. Але під укіс полетіли й вагони, навантажені зброєю.

...З кожним днем розширювався, набирав більш масового характеру, втягуючи в свої ряди нових бійців, керований комуністами патріотичний рух опору німецько-фашистським поневолювачам. І начальник бойового штабу В. С. Кудряшов одно за другим отримував допесення від командирів диверсійних груп: щойно відремонтований фашистами пароплав потоплений підпільниками-комсомольцями; організована Сорокою на будівництві мосту нелегальна група звільнила радянських військовополонених і переправила їх у партизанський загін; ешелон з зерном, що зупинився на станції Київ-Вантажний, не довезе його в Німеччину: двері вагонів прочинені, в підлозі зроблені дірки і зерно «витече» в дорозі; вироки, винесені міськкомом партії зрадникам Батьківщини, виконані; партизанські загони і групи, що охопили своїм впливом біля двадцяти навколишніх районів Київської, Житомирської, Чернігівської областей, діють успішно; безстрашна комсомолка Таня Маркус, ім'я якої наводигь жах на гітлерівських загарбників, особисто знищила кілька десятків фашистів...

Навесні 1942 року міськком партії організував з партійно-комсомольського активу Київський партизанський загін у кількості сто чоловік і поставив перед ним завдання: добре підготуватись до бойових дій і за кілька тижнів вийти в ліс. Командиром загону призначили Володимира Кудряшова, комісаром — Сергія Пашенка. Друзі енергійно і наполегливо взялися за підготовку партизанів до збройної боротьби.

Посилення масово-політичної і диверсійної роботи підпільників, а в зв'язку з цим зростання опору киян окупантам кинуло в скажену лютть фашистів. По місту покотилася нова кривава хвиля масового терору. На допомогу гітлерівським розбійникам, як і раніше, прийшли зрадники і насамперед українські буржуазні націоналісти.

У зв'язку з посиленням переслідувань підпільників та зрадою Кучеренка, який особисто знав багатьох керівників антифашистського опору, нависла небезпека провалу всього підпільного центру. 19 травня 1942 року міський комітет партії, обговоривши це питання на своєму засіданні, зобов'язав секретаря міськкому Івкіна і його членів Кудряшова,

Кулика, Ревуцького негайно виїхати з Києва. Боротьбу мав очолити запасний міський комітет КП(б) України. Але гітлерівцям удалося вислідити секретаря запасного міськкому Семена Бруза. Другого червня на його конспіративну квартиру зрадник Кучеренко привів гестапівців, які зустріли мужній опір. Три з чотирьох куль, які були в пістолеті, підпільник випустив у ворогів, поранивши при цьому запроданця, четверту кулю залишив для себе...

Через п'ять днів після цього напередодні виходу з Києва за доносом зрадниці Аристархової був несподівано схоплений на явці в скверику біля заводу «Більшовик» Кузьма Івкін зі своєю зв'язковою Тамарою Рогозинською. Зрозумівши, що потрапив у пастку, Кузьма Петрович вступив у нерівний поєдинок, і фашистам вдалося його схопити лише після важкого поранення в живіт. Привезений в гестапо в тяжкому стані, секретар підпільного міськкому, не промовивши ні слова, помер через кілька днів.

Потім були заарештовані члени міськкому Сергій Пашенко, Федір Ревуцький та інші найактивніші бійці підпільного фронту.

Справжнє полювання фашисти почали і на Кудряшова. За його голову була призначена велика сума німецьких рейхсмарок. Об'яви з портретом підпільника з'явилися на багатьох вулицях.

«...Як потрапила в гестапо моя фотокартка? — не переставав думати Кудряшов. — Бо ту, що на видруківаних афішах, збільшили ще з довоєнної. Одна в дружини, друга — в нього, а кому подарував третю, ніяк не міг згадати. Можливо, негатив забрали у фотографа, якого розстріляли в Бабиному яру ще в перші дні окупації? Можливо. Тепер все можливо... Треба бути обережнішим...»

А провокатор Кучеренко, який особисто знав Кудряшова, приніс в гестапо негатив його фотографії і уже робив свою чорну справу. Цілими днями тинявся цей виродок по місту в супроводі переодягнутих поліцаїв, аж доки не наскочив на Кудряшова біля солом'янського мосту. Коли Володимир Сидорович, ідучи на зв'язок з партизанами, зрозумів, що потрапив у пастку, було вже пізно. На нього несподівано накинулось кілька чоловік, скрутили руки... Це сталося напередодні наміченого виходу в ліс партизанського загону, який з провалом міськкому так і не розпочав своєї бойової діяльності. Лише невеликій його частині на чолі з Геннадієм Куликом пощастило вирватись із Києва і дістатися Чернівців.

ських лісів. Там кияни разом з місцевими партизанами продовжували громити окупантів.

Схопивши Володимира Кудряшова, фашисти кинули його в застінки гестапо. Мужній патріот знав, що повернення звідти не буде, й тримався, як і належить комуністові. На допитах категорично відмовився відповідати на запитання гестапівців. А коли під час ставки віч-на-віч провокатор, що видав підпільника, порадив йому не вpirатися, мовляв, і так уже все відомо, Володимир Сидорович плюнув у вічі зрадникові. Тоді кати жорстоко побили Кудряшова. Все тіло його було знівечене, всіяне глибокими ранами, з яких сочилась кров. Товариші по камері розірвали білизну, зробили перев'язку...

38 днів фашисти катували Кудряшова, але не домоглися від нього й слова. Ось що розповідає один із в'язнів, якому чудом пощастило вирватися з гестапівського пекла: «Коли я вперше побачив Кудряшова в камері номер 67, він був блідий, жодної кровинки на змарнілому обличчі. Але зовні в найтяжчі хвилини залишався мужнім і спокійним. До останнього свого подиху він зберігав віру в перемогу над ворогом».

Про це ж свідчить і лист Володимира Кудряшова, який незадовго до страти йому пощастило передати своїм рідним і товаришам по боротьбі. «В казематах гестапо я тримався як личить комуністу,— писав він.— Я помру з непохитною вірою, що звільнення від ненависного фашизму прийде скоро і що радянський народ святкуватиме перемогу. Привіт усім, хто з нами працював, допомагав і жив надією на звільнення в священній боротьбі проти фашизму. Передайте моєму синові Саші, щоб він зростав чесним для народу, мужнім і сміливим і щоб ворогів ненавидів так, як його батько»¹.

Забігаючи наперед, зазначу, що син героя з честю виконує батьків заповіт. Закінчивши десятирічку і ставши курсантом військового училища, комсомолец Олександр Володимирович Кудряшов писав своїй матері: «Все частіше перечитуючи листа, я глибше розумію суть батькового наказу. Сьогодні я приймав присягу, і мені здавалось, що я давав клятву не лише на вірність Вітчизні, народу, партії, а й батькові. Його честі я не заплямую».

¹ Партійний архів Київського обкому КП України. Ф. 5. Оп. 2—6, стр. 176, арк. 159.

Підпільники зняли копію з листа Володимира Кудряшова. За вказівкою Пироговського його розмножили й розіслали в підпільні організації і групи. Разом зі зброєю і листівками підпільники одержували лист свого бойового друга. Читали його, як клятву, як присягу на вірність Батьківщині. А оригінал листа зашила в комір свого плаття зв'язкова ЦК КП(б) України Зіна Сиром'ятникова і влітку 1942 року передала його в Центральний Комітет Комуністичної партії України.

* * *

Пироговський нездужав. Він лежав на конспіративній квартирі й напружено думав про справи підпілля. Важкі думки охопили його. Скільки не стало побратимів. На початку року втратили сміливих винахідливих хлопців, потомствених залізничників Івана Сікорського і Георгія Левицького. А тепер ось Кудряшова...

Майже одночасно з Володимиром Сидоровичем гестапівці схопили секретаря Московського райкому партії В. І. Артамонова, секретаря Жовтневого райкому І. Ф. Дудінова, секретаря Шевченківського райкому М. С. Вуха і багатьох інших керівників підпільної боротьби. За даними гітлерівців, у ті дні було заарештовано 139 підпільників. У Берлін Гімлеру полетіло екстрене донесення: «Після довгих розслідувань начальникові служби безпеки СД пощастило знищити нелегальну партію і нелегальну комсомольську організацію».

...А Пироговський ніяк не міг погодитись із тим, що в рядах борців уже нема відважного Володимира Кудряшова. І як тільки Олександр Сидорович згадував це дороге для нього ім'я, в пам'яті випливало пережите. Його біографія тісно переплелась з біографією Кудряшова.

...Бідна робітнича сім'я в глухому містечку Гайсині на Вінниччині. Коли Саші Пироговському минуло десять років, померла мати. Через рік не стало батька. П'яťох сиріт — братів і сестер — розібрали родичі, а Сашка й найменшого Гришу взяв опікун і через кілька місяців віддав їх на виховання в музичну команду стрілецького полку.

В роки імперіалістичної війни юні музиканти брати Пироговські опинились у запасному понтонному батальйоні, що розташовувався в Києві поруч з «Арсеналом». У музичній команді цього підрозділу служило багато солдатів.

що брали участь в революційних подіях 1905 року. Вони розповіли Олександрові Пироговському про Леніна і більшовиків, про війну, затіяну буржуазією, про землю, якої так прагне бідне селянство.

Морозного лютого дня 1917 року проти казарм понтонного батальйону зупинилась величезна колона революційних солдатів і робітників-арсенальців. У казарму вбігло кілька солдатів авіаційного полку, які, приколовши кожному музикантові червоні стрічки на грудях, запропонували йти на демонстрацію і стати попереду колони. Разом з усією командою пішов і юний соліст духового оркестру Олександр Пироговський. І коли оркестр, що став під червоні знамена революції, заграє «Марсельєзу», її підхопили робітники і солдати, слідом за якими пішов весь трудовий Печерськ.

У центрі міста на Думській площі, де зупинились демонстранти, тріумфував розбуджений революцією народ, майоріли червоні прапори, транспаранти з написами: «Геть царське самодержавство!», «Хай живе демократична республіка!». Посеред величезної площі, заповненої людьми, важким громадям височів похмурий пам'ятник царському сатрапові Столипіну. Солдат, який годину тому приколював музикантам червоні стрічки, виліз на п'єдестал і, зав'язавши очі Столипіну чорною тканиною, під схвальні вигуки тисяч людей проголосив: «Столипін — кат революції, душитель свободи!»

З того пам'ятного дня оркестр понтонників почали запрошувати на всі мітинги і збори, що тільки відбувалися в Києві.

...І ще згадав Пироговський. У січні 1918 року понтонний батальйон першим підтримав робітників «Арсеналу», які повстали проти буржуазної Центральної ради. Олександр Пироговський разом зі своїми товаришами, яких, крім гри на духових інструментах, навчили подавати медичну допомогу пораненим, надівши пов'язку санітара, пішов на барикади до червоногвардійців. У цей час з робітниками головних залізничних майстерень, які зі зброєю в руках поспішали на допомогу повсталим арсенальцям, разом із батьком і старшими братами біг чорнявий меткий хлопчина Володя Кудряшов...

На початку 1919 року Олександр Сидорович Пироговський пішов добровольцем у Червону Армію, служив у прославленій Дніпровській військовій флотилії. Разом з її матросами під командуванням легендарного Полупанова Пиро-

говському довелося звільнити Київ від білополяків, громити банди Зеленого в районі Трипілля.

Коли червонофлотець Пироговський продовжував служити в армії, школяр Кудряшов часто прибігав на завод, де працювали його батько й старші брати, з цікавістю приглядався до верстатів і людей. Згодом його влаштували учнем на вагоноремонтному заводі.

Коли після громадянської війни Пироговський повернувся до Києва і влаштувався працювати на залізничному вузлі стрілочником, комсомолец Кудряшов учився в профтехучилищі залізничного транспорту, що було тут же, на території заводу. Закінчивши навчання, він почав працювати слюсарем, а потім виріс до майстра і начальника цеху...

«Не зупиняйтесь ні перед чим!— вирішив Пироговський.— Ще глибше піти в підпілля, надійніше замаскуватись і діяти, діяти обережно, але рішуче...»

Порадившись із членами Залізничного райкому, Пироговський негайно приступає до налагодження підпільної роботи в інших районах міста.

«Незабаром після гестапівських арештів,— згадує підпільник Г. С. Кудан,— серед нас знову з'явився П. Н. Калач.

— Не сумуйте, товариші, підпільний міськком діє!— радісно сповістив зв'язковий і, тепло посміхаючись, витягнув із схованки листівки.— Ось вам від нього перший подарунок!»

За кілька днів після цього фашисти схопили зв'язкового. Кадровому робітникові Калачу вони вигадали страшенну кару. Разом з двома іншими заарештованими його привели до Бабиного яру, облили бензином і підпалили...

Розповідаючи про це на черговій нараді своїм підпільникам, Пироговський говорив схвильовано:

— Фашистські кати намагаються спалити не лише наші міста і села, а й людей. Та справжніх радянських патріотів, таких як Кудряшов, робітник Калач і тисячі їм подібних, не злякати ніякими муками, не спалити в огні. Колись, у юнацькі роки, мені довелося почути древню легенду про неопалиму купину — чудесний палаючий терновий кущ, який горів і ніколи не згоряв. Такою неопалимою купиною мені здається зараз наше підпілля, наш замордований фашистськими варварами, але нескорений Київ, вся Україна, яка палає непогасним полум'ям всенародної боротьби. І це полум'я спопелить гітлерівських завоюників!

Так, загарбана ворогом Україна дійсно нагадувала тоді палаючу негасимим вогнем неопалиму купину. З тяжких мук і крові народної, із руїн і попелу, з полум'я сердець десятків тисяч самовідданих борців проти фашизму народжувалась перемога. Замість однієї розгромленої організації виникали десятки нових.

Особливо поживалась знову робота підпільників після того, як до Києва прибули зв'язкові ЦК КП(б) України Надія Шийко і Зінаїда Сиром'ятникова. Схваливши дії Залізничного райкому, що взяв на себе функції підпільного міськкому партії, Центральний Комітет спрямовував на посилення роботи по зміцненню існуючих і створенню нових підпільних організацій, на ширше розгортання диверсій, створення бойових резервів.

Залізничний райком партії на чолі з досвідченим і обережним конспіратором Пироговським оперативно організував підпільників на виконання цих завдань. Були створені й затверджені на засіданні райкому первинні підпільні організації на судноверфі, у лікарні на Повітрофлотському шосе, на залізничному і водному транспорті, на ТЕЦ, на фірмі «Ганебек», на заводах імені Першого травня, «Трансигнал», «Ленінська кузня». Посилили свою діяльність організації й групи, що вціліли під час масових репресій на початку літа 1942 року. Члени Залізничного райкому підбирали людей до заново відроджених підпільних райкомів партії. Секретарем Ленінського райкому було затверджено П. В. Рябошапку. Жовтневий райком очолив І. К. Гаврилюк. На початок 1943 року в Києві уже діяло біля семидесяти підпільних партійних організацій і бойових груп, які об'єднували сотні народних месників.

У цей час широко розгорнула свою діяльність підпільна організація на чоколівському лісозаводі імені Першого травня, створена за завданням Пироговського. Під керівництвом досвідченого підпільника М. Ф. Грищенка члени цієї організації М. В. Блюков, Б. Г. Жембровський, П. І. Коротков, А. Т. Малойчин, А. С. Малишов, І. Ф. Мосейчук, Л. Я. Фещук та інші проводили антифашистську диверсійну роботу не лише на лісозаводі, а й на жулянському аеродромі, в колишньому радгоспі «Совки», в майстернях сільськогосподарського інституту.

Багато уваги організація приділяла агітаційно-масовій роботі, розповсюдженню листівок, зведень Радянського Інформбюро, наказів Верховного Головнокомандуючого.

Зразком безстрашного, невтомного агітатора був позапартійний патріот учитель історії і здібний поет М. Є. Могильний, який підписував свої листівки підпільною кличкою Микола Київський. О. С. Пироговський залучив його до підпільної організації лісозаводу. Полум'яний поет-агітатор від руки написав сотні листівок, закликів, шістнадцять антифашистських брошур тиражем 250 примірників. Їх розповсюджували серед киян члени організації.

«Вірні сини Соціалістичної Вітчизни, не ждять, бо чеканням перемоги не прискориш, готуйте зброю! — писалось в одній з таких брошур. — Ідьте в ряди народних месників. Шкодьте ворогові! Роз'яснюйте народові правду про озвірілий фашизм. Ваше місце — в рядах народних месників. На німецькі репресії відповідайте репресіями, цим ви допоможете славі Червоній Армії розгромити і знищити ворога!»¹

З особливою силою і жагучою ненавистю Микола Київський таврував українських буржуазних націоналістів — цих псів німецького фашизму. Ось одна з листівок, написана його рукою:

«Пролетарі всіх країн, єднайтеся!
Смерть німецьким окупантам!
Україна буде Радянською!
Товариші кияни!

Фашистська газетка «Нове українське слово» відома серед вас як наскрізь брехлива газета, яка втратила віру навіть серед ретельних фашистських чоботолізів. Головні борзописці цієї газети — професор Штепа і доцент Дудін.

Есть у Києві писака,
Він брехливий, як собака,
Жалюгідний недотепа,
Ім'ярек — професор Штепа.
Трохи меншої породи,
Однієї ж буде вроди,
Ім'ярек цій чуді —
Запроданець Дудін.

Прочитай і передай товаришу.

Микола Київський» ².

¹ Партійний архів Київського обкому КП України. Ф. 5, Оп. 2—6 Спр. 176, арк. 187—189.

² Архів Інституту історії партії при ЦК КПУ. Ф. 1, Оп. 9-а, Од. зб. 242, арк. 205.

Швидке поширення, дійовий і мобілізуючий вплив комуністичної агітації визнавали навіть самі окупанти. «Ворожа агітація в останній час,— відмічав у своєму донесенні в Берлін начальник поліції безпеки й СД на Україні,— домінує в усьому настрої. Широкі кола населення вважають, як само собою зрозуміле, що Червона Армія знищить в найкоротший час німецьку армію»¹.

Учитель М. Є. Могильний — Микола Київський — був не тільки зразковим агітатором, а й добрим зв'язковим. За завданням Залізничного райкому партії він кілька разів ходив у Київський партизанський загін, а також здійснював зв'язок з іншими підпільними організаціями. У липні 1943 року товариш Могильний загинув смертю хоробрих під час виконання бойового завдання.

Немало хороших справ було на рахунку і в членів другої підпільної організації, яка діяла в районі Чоколівки,— «Київський робітник». Цю групу, організовану наприкінці 1941 року за завданням Залізничного райкому партії досвідченим більшовиком В. Д. Шишкіним, пізніше очолив кандидат в члени партії С. Г. Самовольський.

При допомозі Поліни Махик підпільники виготовили склограф, на якому систематично масовим тиражем друкували листівки «Радянська Україна». Відповідальним за випуск був комсомолец В. Є. Токарев. Інвалід без обох ніг, він стійко зносив усі незгоди. Дякуючи його енергії і винахідливості листівки і зведення Радінформбюро завжди виходили своєчасно. Велику допомогу в цьому надавав мужньому підпільникові його батько, простий робітник Є. П. Токарев. Про широкий розмах діяльності цієї організації свідчить той факт, що лише протягом останніх п'яти місяців окупації вона випустила 15 назв листівок загальним тиражем біля семи тисяч примірників. Підпільники розповсюджували листівки на заводах «Ленінська кузня», «Більшовик», залізничних станціях Ворзель, Боярка, Біла Церква, Миронівка, Городище, Тарасівка, Попельня, Козятин.

Крім того, члени «Київського робітника» постійно підтримували зв'язок з Київським партизанським загonom, у який направляли озброєних людей, передавали медикаменти, боеприпаси.

В цій організації активно працював, виконуючи різні

¹ Архів Інституту історії партії при ЦК КПУ. Ф. 1, Оп. 14. Сп. 3095, арк. 66.

доручення, наймолодший її член одинадцятирічний зв'язковий Женя Вихрович. Особливо відзначався він у розповідженні листівок.

Відомі й інші імена юних учасників київського підпілля. Це дванадцятирічний Володя Федоров, бойова зв'язкова Подільського райкому партії піонерка Тамара Білян, шістнадцятирічний зв'язковий міськкому партії Сашко Козак.

У партійних документах про діяльність підпільних організацій зафіксовано багато фактів, коли підпільникам активно, всім, чим могли, допомагали цілі сім'ї простих радянських людей. Прикладом у цьому може служити сім'я робітника Ярого.

Постійно ризикуючи життям, Євдокія Микитівна та Іван Карпович Ярі з першого й до останнього дня окупації утримували штаб-квартиру підпільників, здобували для них продукти харчування, ремонтували одіж, взуття, виконували багато найрізноманітніших відповідальних доручень підпільного центру.

Подружжя Ярих удостоєно за свою підпільну діяльність високих урядових нагород.

Від батьків не відставав шістнадцятирічний син Микола. Досконало володіючи німецькою мовою, комсомолец Ярій за завданням Пироговського влаштувався на роботу до окупантів по обслуговуванню аеродрому. Він діставав зброю і боєприпаси, передавав цінні військові відомості. Юний патріот разом з партизанами Кудряшова і Пироговського ходив на виконання бойових завдань.

Якось зі складу зникло багато зброї, фашисти запідозрили, схопили юного підпільника й засудили його на довічну каторгу. Та по дорозі в Німеччину Микола втік з ешелону і, приєднавшись до житомирських партизанів, продовжував бити гітлерівських поневолювачів. 1944 року в одному з важких боїв він загинув смертю героя...

Успіхи Червоної Армії на фронті й особливо розгром гітлерівських військ під Сталінградом, як ніколи, активізували диверсійно-бойову діяльність київського підпілля, зокрема на залізницях і підприємствах.

Підпільному центру стало відомо, що 16 травня 1943 року в приміщенні Театру музичної комедії, в якому окупанти влаштували вар'єте, мають зібратися офіцери і службовці окупаційних установ міста на зустріч з гітлерівським сатрапом рейхскомісаром України Еріхом Кохом, який приїхав із Ровно.

— Знищимо ката українського народу! Висадимо театр!— виявили ініціативу підпільники депо станції Київ-Московський і негайно ж розпочали діяльну підготовку до цієї важливої операції.

За велику суму грошей було підкуплено художника театру і заміновано приміщення. Але... всього за п'ятнадцять хвилин до вибуху операція була зірвана зрадником. Катів українського народу Коху явно щастило. Однак постійно відчуючи над собою караючу руку народної помсти, він зразу ж утік з Києва, але не від розплати. Ця подія кинула у величезний страх гітлерівців.

Радянські війська вже визволяли Україну.

...З аеродрому цілими ланками піднімалися літаки. Вони нізвідки сюди не прилітали, а тільки відлітали.

Вивчивши це донесення підпільників, співставивши факти і свої спостереження, Пироговський прийшов до висновку, що літаки прибувають у Київ у розібраному вигляді, відправляються на склад, а звідти — на аеродром, де їх і збирають. Порадившись із керівниками підпільних груп залізничного вузла і висловивши їм свої здогади, він поставив завдання: виявити склад з розібраними літаками й знищити.

— Особливо раджу звернути увагу на старе приміщення складу на пустирі біля Телички,— звернувся секретар райкому до представника підпільників, що діяли на станції Київ-Московський.— Це, товариші, в зоні вашої діяльності. Склад на перший погляд ніби порожній і покинутий, але він чомусь посилено охороняється.

Досить швидко підпільники встановили, що мертвий, безлюдний вдень склад оживає вночі: там до самого ранку вовтузяться солдати, прибувають і від'їжджають закриті грузовики. Але що там робиться, сказати важко, бо всюди охорона.

— Нумо, хлоп'ята, побавтеся на пустирі, придивіться, що там за огорожею,— попросив своїх синів підпільник Георгій Андрійович Тоїчкін, що жив на Теличці.

Хлопці, виконуючи батькове прохання, цілими днями шугали між бур'янами, рвали для кролів траву, вибирали різні покидьки. До них так звикли охоронники, що згодом не звертали уваги на дітей. А ті спершу зазнайомились, а потім і «подружили» з одним літнім охоронником. Діти вже точно знали, коли чергуватиме їх «знайомий», і сміливо йшли до складу.

А якось вони прибігли додому радісні й збуджені.

— Тату! — закричав менший, якому нещодавно минуло п'ять років.

— Що?

— На складі лежать пропелери! І багато їх!

— А ще мотори й крила для літаків, — уточнив старший син.

Хлопчики не помилились. Таємний склад виявився авіаційним. І коли невдовзі наша авіація зробила нічний наліт на військові об'єкти в Києві, Георгій Тоїчкін кинувся на пустир. Навколо було видно як удень від завислих над містом освітлювальних ракет, але вартіві поховалися в бункер. Георгій, підкравшись до складу, принишк в ярочку, вимитому дощовими зливами, і поспіхом почав сигналізувати електричним ліхтариком. Літаки гули над головою. Бахкали поспішливо зенітки, довгими чергами строчили кулемети.

«Невже не помітять?» — хвилювався підпільник. Та ось за кілька хвилин червонозоряні літаки пронеслися майже над головою і зайшли вдруге. Пролунав пронизливий свист, а потім — один за одним оглушливі вибухи. Дві бомби великого калібру впали прямо на склад, від чого лишилися величезні вирви.

Потім була проведена операція на ТЕЦ, в результаті якої висаджено котел. На станції Київ-Вантажний Корній Ніколаєнко організував аварії чотирьох паровозів. Підпільна група Щербакова підпалила склад з боеприпасами в Борщагівці. За завданням райкому партії патріоти Іванов, Семенов та Жураховський пустили під укіс ешелон з паливом. А зруйнований хлібозавод № 3 так і не працював до кінця окупації. Члени підпільної організації депо станції Київ-Московський на чолі з О. М. Тимошуком підпалили Дарницьке паровозне депо, в результаті згоріло приміщення й два відремонтованих паровози. За завданням Тимошука, машиністи Кошмеїн, Жестовський і Казанський спалили ще шість паровозів.

Найбільшою з усіх цих операцій була операція висадження дарницького залізничного мосту на Дніпрі. Її майстерно здійснили прямо серед білого дня...

...Доблесні радянські війська, визволяючи українську землю від фашистської нечисті, у вересні 1943 року широким фронтом від Лоева до Запоріжжя вийшли до Дніпра.

в багатьох місцях з ходу форсували ріку, захопили плацдарми на її правому березі й розпочали підготовку до битви за столицю.

Київські підпільники на чолі з О. С. Пироговським всі свої зусилля спрямовували на допомогу Червоній Армії-визволительці, розвідуючи ворожу оборону, ведучи активну пропаганду серед угорських та італійських військових частин, передаючи за лінію фронту дані про фашистів у Києві.

...Осінньої ночі двадцять чоловік разом з Олександром Пироговським, переодягнуті в німецьку форму, йшли відкопувати заховану раніше зброю. Тайник знаходився в саду, неподалік од артилерійського училища і був відомий лише одному Олександру Сидоровичу. Відкопавши 18 гвинтівок і кілька ящиків з патронами, патріоти рушили назад. Вони обережно пробирались глухими провулками, щоб не наткнутись на патрулів. Раптом у густій пільмі на чужій мові пролунало:

— Стій! Хто йде?

Плануючи цю операцію, Пироговський передбачав таку зустріч. Тому у відповідь на попередження фашистського солдата партизан, який знав німецьку мову, упевнено відповів:

— Йде охорона міста!

Задоволені відповіддю, гітлерівці пропустили підпільників, які на ранок прибули на свою базу в Голосіївському лісі.

Так, ні на хвилину не послаблюючи в цей відповідальний час керівництва підпільними райкомаами, партійними організаціями і бойовими групами, Олександр Сидорович Пироговський часто сам водив людей на бойові операції, полум'яним словом комуніста й особистим прикладом надихав їх на подвиги.

Частини Червоної Армії з кожним днем наближались до Києва. Уже були визвалені Труханів острів, Дарниця... Надвечір 30 жовтня Пироговський забіг на конспіративну квартиру на Садовій вулиці, передав для зв'язкових вказівки і, нашвидку повечерявши, зібрався йти.

— Краще б не ходили, Олександре Сидоровичу,— благальним голосом зупинила його біля порога господарка квартири.— Все місто переповнене гітлерівцями. Побережіть себе, не сьогодні-завтра прийдуть наші. Не хочете тут переночувати, я відведу вас у більш надійне місце — в землянку до родичів на околиці міста...

— Ви що, Євдокіє Микитівно,— збуджено відповів завжди тихий і врівноважений Пироговський.— Нам треба не в землянках сидіти, а як ніколи раніше громити фашистів!— І, тихо прочинивши двері, зник у нічній пітьмі.

Серце Євдокії Микитівни стислось від болю в тривожному передчутті.

Тієї ночі, за кілька діб до звільнення, гестапівці схопили Пироговського і п'ятого листопада, тікаючи від заслуженої розплати, по-звірячому вбили його на околиці міста.

Шостого листопада 1943 року, в переддень 26-ї річниці Великого Жовтня, над Києвом червоно замайорів прапор перемоги. Кияни зі сльозами радості на очах зустрічали своїх визволителів. Того ж дня друзі й соратники по боротьбі знайшли на Польовій вулиці понівечений труп секретаря підпільного Залізничного райкому партії Олександра Сидоровича Пироговського...

Ось про цей безприкладний подвиг незламних комуністів, відданих синів нашої Батьківщини В. С. Кудряшова й О. С. Пироговського і розповідає четверта меморіальна дошка біля входу в Київський електровагоноремонтний завод.

Незламним лицарям київського підпілля Володимиру Сидоровичу Кудряшову й Олександру Сидоровичу Пироговському Указом Президії Верховної Ради СРСР присвоєно посмертно звання Героя Радянського Союзу.

...Зростає, з кожним днем красивішає столиця Радянської України. Трудящі міста-героя свято шанують пам'ять відважних борців, які віддали своє життя за свободу й незалежність нашої Батьківщини.

На околицях, де колись тулились низенькі будиночки, звелися красиві багатопверхові будинки. Серед інших там є вулиця імені Кудряшова і Пироговського.

Ім'я Героя Радянського Союзу В. С. Кудряшова присвоєно також міському професійно-технічному училищу залізничного транспорту № 17. Біля входу в училище героєві встановлено пам'ятник.

Є пам'ятник і юному підпільникові та партизанові Миколі Ярому — на подвір'ї шістдесят дев'ятої київської школи, де вчився юний герой. Тут же, в Залізничному районі, відомому на все місто своїми славними революційними, бойовими і трудовими традиціями, одна з нових чудових площ між вулицями Урицького й Толстого названа площею Героїв підпілля.

аближалось літо 1943 року — третє літо запеклої боротьби радянського народу проти німецько-фашистських загарбників.

У партизанському краю над чарівною Убортю буяла зелень, витьохкували солов'ї, кували зозулі. І кінооператорові Борису Вакару, який кілька днів тому прибув сюди з фронту, здалося, ніби він потрапив не у глибокий тил ворога, а в рідне мирне Підмосков'я.

Та ось ожив, заворушився партизанський табір, і тихий ліс виповнився бойовим гомоном. Залунали уривчасті слова команди, брязкіт зброї, пирхання коней.

А через кілька хвилин на лісовий шлях, під високими дубами й розлогими кленами, почали виходити бойові підрозділи.

Першою невеликий місток проскочила кінна розвідка. Попереду на баскому рисаку гарцював командир кіннотників Сашко Ленкін. Потім у повному складі вийшла рота піших розвідників з капітаном Бережним і політруком Ковальовим. За нею вишикувався Шалигінський загін. Далі — підрозділи Путивльського і Кролевецького загонів. Ось за комендантським взводом проторохтіли через місток тачанки командира з'єднання Сидора Артемовича Ковпака і комісара Семена Васильовича Руднева. Потім пройшли артилерійська батарея, санітарна частина. За нею потягнувся обоз. П'ятикілометрову колону замикав Глухівський загін.

З високо піднятими головами і сяючими очима бадьоро крокували партизани. А на зеленому горбочку узбіч шляху безперервно тріскотів апарат Бориса Вакара. Кінооператор сяяв від радості. Ні, недарма він так рвався у тил ворога! Йому випало щастя знімати на плівку славетний Карпатський рейд ковпаківців...

Коли нарешті пройшов останній підрозділ, Вакар швидко склав апарат і кинувся наздоганяти колону.

Не було у партизанів вільного часу в поході. Кожного дня — бої, важкі переходи, диверсії, сутички з ворогом. Але людина завжди пізнається в дії, в живому ділі, у взаєминах з товаришами. І партизани швидко подружились з лагідним і компанійським товаришем, хоробрим і розсудливим воїном Борисом Вакаром. Він швидко звійшов у партизанську сім'ю, зріднився з нею.

...Закінчивши в 1939 році Державний інститут кінематографії, Борис Вакар почав працювати на Київській студії кінохроніки. Енергійний і вдумливий, він виділявся серед молодих кінооператорів пошуками нових способів зйомок, вигадкою і кмітливістю, вболіванням за якість відзнятого матеріалу, постійним творчим невдоволенням. Мені розповідали, що під час зйомок військового параду Першого травня 1941 року в Києві Вакар, зарані домовившись з танкістами, поклав під танк, що рухався по Хрещатику, заведену кінокамеру. Багатьом це здалося дитячою витівкою. А насправді вийшли цікаві кадри, які яскраво відбивали могутність нової бойової техніки. Напередодні війни молодий кінооператор зробив чимало вдалих сюжетів про мирне життя і творчу працю трудящих Радянської України.

Особливо яскраво виявилось творче обдарування Бориса Вакара під час зйомок бойових дій Червоної Армії на Південно-Західному фронті, куди він пішов добровольцем у перший же день війни. Щоб дати правдивий фронтовий кінорепортаж, який би передавав героїзм радянських воїнів, їх бойові будні, Вакар завжди був з кіноапаратом на лінії вогню, ходив разом з піхотинцями в атаки, брав участь у танкових рейдах.

Борису Васильовичу першому з усіх фронтових кінооператорів пощастило зняти момент знищення ворожої техніки обслугою протитанкової рушниць. На півдні було зафіксовано гітлерівські танки, що грізно сунули на бійців. Поруч з воїнами під вогнем броньованих машин лежав і Вакар з кіноапаратом.

Справжній героїзм і воїнську доблесть проявив оператор Вакар під час битви на Волзі, перебуваючи в рядах захисників Сталінграда. Він дав найкращі знімки для фільму «Сталінград» і разом з іншими операторами був удостоєний звання лауреата Державної премії та ордена бойового Червоного Прапора.

Неабияку сміливість, відвагу й винахідливість виявив Вакар і в партизанському з'єднанні. Захоплюючись героїзмом народних месників, він намагався якнайповніше відбити його на плівці. Свого невгамовного кінооператора партизани бачили завжди на передових найнебезпечніших ділянках, у боях і походах. Правдиві й хвилюючі кадри, зроблені оператором про народних месників, потім увійшли до кінофільму «Битва за нашу Радянську Україну».

Відомо, що більшість бойових операцій партизани здійснювали вночі. Як же бути? Вакар довго бідкався, що не вдається зняти момент висадження в повітря моста.

— Не турбуйся, Борисе Васильовичу, — посміхалися у відповідь партизани, — незабаром будем не лише мости, а цілі станції серед білого дня висаджувати.

І як зрадів кінооператор, коли невдовзі така нагода трапилась. А сталось це за Дністром, перед самими Карпатами. Коли ясного липневого ранку партизанська колона пересікала діючу залізницю, розвідники доповіли Ковпакові, що вони виявили неподалік на колії міст.

— Негаймо підірвати! — наказав Ковпак.

Коли мінери, підпаливши шнур, кинулись від мосту, в руках Вакара переможно застрекотіла камера.

Сама присутність людини, що знімає для кіно, дисциплінувала бійців, підносила їх бойовий дух, надихала на героїчні подвиги.

— Глядіть мені, хлопці, не підведіть, — застерігав перед боєм політрук роти Ігнат Хоменко. — Вакар на плівку зніматиме! Розумієте, що це значить? На нас цілий світ дивитиметься!

...Посилаючи Вакара в партизанське з'єднання, Олександр Довженко писав Петру Вершигорі: «Я гадаю, що смішно й безтактно було б посилати до вас оператора з визначенням об'єктів, не будши у вас жодного разу. Тому прошу вас, якщо знайдеться хоч трошки часу, допоможіть Вакару самі. Ви знаєте це краще від мене. Одне, що я можу сказати, — мені не подобаються наші документальні війнні картини. Вони в монтажі так дрібно порізані, що в них нема людини. Людина не завжди там, де вона біжить, метушиться і т. д. Вона починається там, де зупиняється і мислить. А люди, мені здається, ніде так багато не мислять, як на війні...

Окрім того, у нас в хроніці — кровобоязнь і боязнь мертвих. Я вважаю, що це неправильно. Кров нашого народу

кличе і вимагає всесвітнього екрана. Нехай бачить весь світ, як умирають за нього наші люди, нехай плаче над мертвими партизанами, селянами, дітьми, жінками, нехай ненавидить мерзенну кров ворога — душителя і вбивці, нехай дивиться на наші жертвні пожарища, на всю Україну, скривавлену матір нашу, у вогні й стражданнях, на щедрих на кров і на жертви дітей її оружних...»

Після того, коли ковпаківці під час Карпатського рейду розгромили кілька ворожих гарнізонів, висадили десятки шосейних і залізничних мостів, пустили під укіс багато ешелонів з живою силою і технікою ворога, розгромили Битківські нафтові промисли в Прикарпатті, фашистське командування кинуло проти партизанів кілька есесівських полків і батальйонів спеціального призначення з артилерією й авіацією. Почались кровопролитні бої за кожен стежину, за кожен висоту в горах. Після Ділятинського бою, в якому героїчно загинув комісар Руднев і понад сімдесят партизанів, стало ясно, що всім з'єднанням з оточення не вирватись. Щоб розпорошити сили ворога і ввести його в оману, вирішили розподілитись на кілька груп і виходити в різних напрямках по зарані розроблених маршрутах.

Групу, з якою виходив Вакар, очолював начальник штабу з'єднання Григорій Якович Базима. Несучи в рюкзаках штабні документи й бляшані коробки з плівкою, партизани обережно просувались польовою дорогою. Далеко позаду залишились Карпати. Скоро почнеться Полісся...

Здавалося, ніщо вже не віщувало смертельної небезпеки. Попереду мало бути село Білопіль, розташоване неподалік Шепетівки. Раптом з близької відстані вдарили ворожі кулемети, і трасуючі кулі прошили передсвітанкову темряву. Першою ж чергою скосило мінера Давидовича й кінооператора Вакара. Тяжко поранений, упав Базима...

— Плівку! Плівку рятуйте, товариші!.. В Москву відправте... — тільки й встиг крикнути Вакар.

...Понад чверть віку минуло з тої трагічної осінньої ночі. Але і зараз, як живого, я бачу перед собою безстрашного партизанського кінооператора, бойового друга Борю Вакара з його нерозлучним «Аймо», з теплою привітною посмішкою на молодому задумливому обличчі, чую його м'який, зворушливий голос. Він і сьогодні хвилююче говорить з нами своєю кіноплівкою, яку врятували товариші і відправили в Москву Довженкові, — справжнім героїчним літописом тих незабутніх полум'яних літ.

У дні святкування двадцятої річниці нашої перемоги над гітлерівською Німеччиною київський архітектор Семен Тутученко одержав незвичайну посилку. В довгому й легенькому ящиківі лежав дубовий вінок, перевитий червоною стрічкою. І лист.

«Шановний Семене Павловичу!— схвильовано писала колишня підпільниця, учителька з Тернопільщини Ольга Василівна Подольська. — Згадайте той лісок, в якому тридцятого серпня 1943 року ви, сімнадцять відважних партизанів, вели нерівний бій з німецькими фашистами... Гітлерівців було багато, та ви їх розбили...

Той гайок дубовий окупанти вирубали на другий день після бою. Але життя на землі не знищиш. Пеньки пустили зелене пагіння, і від них вирости молоді дубки, такі ж стрункі й красиві, як шістнадцять партизан та їх командир. У цьому лісі я нарвала Вам на пам'ять гілочок і перев'язала їх червоною стрічкою, яка символізує мужність радянських партизанів, що врятували в той день молодь усього нашого району від примусового вивезення в Німеччину на фашистську каторгу...»

Цей несподіваний подарунок і щирі теплі слова глибоко зворушили Семена Тутученка, викликали спогади.

...Кінчалась тепла серпнева ніч. Від Збруча тягнуло передсвітанковою прохолодою. Невеликий загін партизанів-ковпаківців, пустивши кілька годин тому під укiс на залізниці Тернопіль — Шепетівка ворожий ешелон, намагався якомога далі відійти од місця диверсії. Але хоч як поспішали партизани, світанок захопив їх у степу біля дубняка за кілька кілометрів на північний схід від Підволочиська. Лісок ріденький, наскрізь просвічується.

«Не дуже надійний захисток»,— подумав командир групи

Тутученко й, окинувши допитливим поглядом усіх шістнадцять своїх товаришів, підбадьорив:

— Далі йти нема куди. Розташовуйтесь, хлопці!

Виставили вартових, дозори. Вибрали місце для відпочинку. За кілька хвилин бійці заснули, стомлені важким переходом.

Не спав лише командир. Прилігши за кущем неподалік від спостерігача Колі Жогла, він дивився в чисте ранкове небо, немовби в його недосяжній блакиті хотів знайти заспокоєння. Тривожився за долю бійців. Хвилювався і за цінності, що зберігались у похідному рюкзаку. Мимоволі набігли спогади.

...Ось уже третє літо Семен на війні. В сорок першому захищав Смоленськ. Разом з військовою частиною відходив на південний схід. У вересні біля села Воздвиженське на Сумщині був тяжко поранений. Непритомного знайшли його місцеві колгоспники, заховали в селі, виходили.

Одужавши, Тутученко познайомився з оточенцями в навколишніх селах, почав збирати зброю, шукати шляхів боротьби проти окупантів. І коли на початку 1942 року в сусідньому хуторі Говоруновому зупинився на короткий перепочинок загін Ковпака, пішов з товаришами до партизанів.

Семена зарахували стрільцем у четверту роту. В сутичці з фашистськими карателями під Путивлем він захопив ротний міномет. З того дня в кожній бойовій операції, тількино партизанам перетинав дорогу ворожий кулеметник, командир роти, колишній учитель П'ятишкін, спокійно говорив:

— Ану, Сеню, накрій його своїм трофеєм!

І Семен «накривав», другою-третьою міною розбивав кулеметні гнізда. Думав, до кінця війни залишиться мінометником, не розлучиться зі своєю «гарматою». Та ось напередодні рейду за Дніпро Семена викликали в штаб.

— Потрібна схема наступного бою, а також звітні карти минулих бойових операцій. Зумієш?— зустрів у штабі юнака комісар Руднев.

— Зможу,— запевнив Семен.— Я ж в інституті вивчав і топографію, і геодезію...

— Ну, ось,— задоволено блиснув чорними очима комісар,— якраз нам твоя геодезія й потрібна.— І весело гукнув начальникові штабу:— Григорію Яковичу, беріть до себе товариша Тутученка. Доброго помічника матимете!

Начальник штабу — колишній директор Путивльської середньої школи Григорій Якович Базима в усьому любив порядок, акуратність і точність. Особливо багато було роботи в штабі, коли партизанське з'єднання в своєму стрімкому русі на захід іноді зупинялося на короткий перепочинок. Майже цілу добу Тутученко креслив маршрут походів і схеми ударів по військових об'єктах ворога, ретельно наносив на карту місця зупинок, бойових дій партизанських загонів. По виготовленій і розмальованій Семеном карті можна було читати історію всього з'єднання.

Своєю працелюбністю Тутученко швидко завоював повагу не лише працівників штабу, а й командування. Сидір Артемович Ковпак, що любив при нагоді підкинути гостре слівце або веселий жарт, підписуючи в штабі звітні документи, в яких перераховувалася кількість висаджених партизанами мостів, складів, залізничних станцій, пущених під укіс поїздів, задоволено всміхався:

— Молодці, хлопці, попрацювали на славу! Але врахуйте, після перемоги над ворогом у кожного з нас буде ще більше роботи.— І, кидаючи пильний погляд на схиленого над кресленням Тутученка, додавав:— Особливо Семенові. Він же архітектор...

А Семен-архітектор не тільки сидів у штабі. Як секретар комсомольської організації четвертої роти, часто бував серед молодих партизанів, разом з ними ходив у бої, на диверсійні операції. І так від Старої Гути, що розкинулась на південному осмужжі Брянського лісу, до самих високих Карпат.

У Карпатському рейді після запеклих виснажливих боїв з величезною групою есесівських військ з'єднанню довелося тимчасово розділитись на кілька самостійних груп і виходити з оточення різними маршрутами. Тутученко мав іти з групою Ковпака. Перед вирішальним боєм командир покликав до себе юнака:

— Семене,— тепло мовив.— Сам не маленький, розумієш, яке зараз тяжке становище... Ти відповідаєш за штабні документи. На війні всяк буває,— але документи будь-що треба доставити на місце! Зрозумів?— І, повівши по карті пальцем, показав пункт збору всіх партизанських підрозділів.

...Партизанські загони, що вирвалися із міцного кільця, пробиралися до місця збору. І тихі серпневі ночі, як і півтора місяця тому, коли ковпаківці йшли в Карпати, зно-

ву осяялись загравами пожеж, сповнилися стрекотінням автоматів та вибухами на шосейних дорогах і залізницях.

Палали скирти хліба й садиби новоспечених німецьких поміщиків, летіли під укіс поїзди, злітали в повітря мости і склади, автомашини з есесівцями та польовою жандармерією. Це ковпаківці жорстоко мстили ворогові за товаришів, що загинули в Ділятинському бою під час прориву з оточення, за честь і совість з'єднання — партизанського улюбленця, полум'яного комісара Руднева...

Після двобою з карателями, які в скаженій люті металися по дорогах Прикарпаття в надії захопити невловимого Ковпака, Тутученко відбився од основної групи і залишився з шістнадцятьма бійцями. Як найдосвідченішого, партизани одностайно визнали його командиром і вирішили самостійно пробиватися на північ до місця збору всього з'єднання.

Йшли ночами, обходячи великі села й містечка. Вдень маскувались і відпочивали в чагарниках, кукурудзі, а часом і в окопах, залишених фашистами. В дорозі натрапляли на ворожі засідки, застави, відходили, відстрілюючись, а часто й самі нападали на дрібні підрозділи і ворожі об'єкти, що слабо охоронялися.

Далеко позаду залишився невгамовний Прут, широкий Дністер, і ось, нарешті, Збруч.

«Не треба було ув'язуватись у цю диверсію, а мерщій просуватися на північ,— не переставав думати.— Приведуть тепер по наших слідах карателів місцеві поліцаї... Та хіба спокійно пройдеш через залізницю, по якій за добу промчало на фронт біля сорока ворожих ешелонів? Скоріше минав би цей день, а потім — ще кілометрів п'ятдесят-сімдесят — і, вважай, удома: партизанське Полісся почнеться», — міркував, засинаючи, Семен, пригрітий першими сонячними променями.

І лише встиг склепити важкі повіки, зразу ж потрапив у якийсь нетутешній чарівно-казковий світ. Йому приснився сон. Начебто нема ніякої війни, і він іде людними вулицями Москви до Садово-Тріумфальної площі, де височить величезна і легка будова зі скла й металу, а перед нею — грандіозна, відлита з нержавіючої сталі постать людини, могутній голос якої так захоплююче звучить із заповненого сонячним світлом кришталевого палацу:

Нам

рости сто літ,

Жити,

не старіть.

Віку доростім

У бадьорості,

Славте

молот і серп,

Землю молодості.

«Так це ж моя дипломна робота — проект Будинку-музею Маяковського...— дивується Тутученко.— А де ж академік Щусев?.. Тоді, під час захисту диплома, він високо оцінив проект. Усі випускники Московського архітектурного інституту заздрили мені. А-а, ось він!— Семен помітив неподалік у натовпі сивого бадьорого дідуся і радісно кинувся йому назустріч. Та в ту ж мить сліпуче мигнула блискавиця, вдарив грім. Зловісна пітьма поглинула і академіка Щусева, і сяючий кришталевими стінами палац, і поstatt поета.

І видиться Семенові, що він уже не в Москві, а в партизанському лісі під Старою Гутою. На зеленій галяві зібралися сотні бійців. А Руднев схвильовано читає:

«... Ми знаємо, Сеню, як глузиться над нашими людьми ворог, як він мучить жінок, дітей, старих людей. Будь безпощадний, сину! Міцніше бий їх, проклятих фашистів! На це тобі моє материнське благословення...»

«Так це ж материн лист,— знову дивується Тутученко.— Ось який він, наш комісар, попросив прочитати для себе, а тепер усьому з'єднанню розголошує...»

А ось і ненька, скорботна, іде поміж соснами, уважно придивляється до бійців. «Мамо, рідненька!— біжить він до неї.— Прилетіла!»— й обнімає худі плечі, гаряче цілує посивіле волосся, порізане зморшками обличчя...

«Сеню, Сеню! — кличе його в цей час командир роти.— Накрий їх своїм трофеем!» Семен знає, що без його міномета не пройти партизанам, та шйак не може розлучитися з матір'ю. «Скоріше вогнику!»— вимагає П'ятишкін.

Тутученко нарешті відривається од матері і... прокидається.

— Товаришу командир! Товаришу командир, німці! — уже не вві сні чує він тривожний голос і розуміє, що це кличе його не П'ятишкін, а спостерігач Жогло, що замаскувався на вершині дуба. Підхоплюється на ноги, підбігає до дерева.

— Де німці? Скільки їх?

— Кілометрів за три звідси, товаришу командир. На машинах мчать. Попереду легкова, а за нею — шість вантажних з солдатами.

— Кепські справи, Колю!— Командир кинувся будити товаришів.

Бійці швидко зайняли оборону.

А карателі тим часом під'їхали до села Яхнівці, розділилися на дві групи. Один загін почав окопуватися над дорогою на околиці села, другий, у якому було біля півтора-ста солдатів, розгорнувся в ланцюг і полем почав обходити лісок з південного сходу.

«Хочуть вибити нас з дубняка, притиснути до річки і знищити»,— швидко розгадав намір фашистів Тутученко.— Карателі, видно по всьому, не знають наших сил, і нам будь-що треба протриматись до вечора. До заходу сонця ще далеко, а патронів у хлопців обмаль: по десятку на гвинтівку та по диску на автомат».

— Набої економити! Ворога підпускати якнайближче! Бити лише в цілі!— наказав Семен і пильно подивився на хлопців. Ось Володя Петушков — широкоплечий, кремезний вологодський хлопчина. Його хоробрість і спокій за найтяжчих обставин не один раз виручали групу. А біля нього Федя Устинов, завжди акуратний, задумливий, сміливий і рішучий у бою. А хвацький і винахідливий Іван Арбузов, розсудливий Петро Чалов, спритний Федір Старов і наймолодший серед усіх Коля Жогло... Та хіба з такими хлопцями можна думати про смерть? Усі досвідчені бійці, комсомольці!

По очах друзів бачив, що готові битися до останнього набою, та все ж сили були надто не рівні. І перед очима з'явився насуплений Ковпак, згадав його теплий вимогливий голос: «Документи будь-що треба доставити на місце!»

«Ну що ж,— вирішив Семен,— якщо сьогодні навіть усім шістнадцятьом судилося загинути, сімнадцятий повинен дійти до місця призначення»,— і покликав радистку, рація якої уже давно не працювала.

— Марусю, фашистів багато, а нас мало... Ось це,— простягнув дівчині рюкзак і польову сумку,— щоб ні в якому разі не потрапило до рук ворога. Тут прапор з'єднання, звітні карти Карпатського рейду, списки партизанів... Віддаси тільки Ковпакові, у власні руки... Прощай, Марусю,— за-

тремтів його голос.— А ще перекажи дідові, що іншого виходу не було.

Тільки встигли партизани прикрити дівчину хмизом у ямі, як вартовий закричав:

— Дві машини з фашистами пруть від річки до лісу!

Одразу почулося бахкання мінометів біля Яхнівців, на узліссі вибухнули перші міни.

«Мабуть, хочуть зачепитися за ліс до підходу основних сил і, напевно, не знають, що ми тут,— здогадався Тутученко.— Надто вже меткі! Не завадило б провчити...»

У Семена миттю виникла зухвала думка:

— Товариші, всі до мене! Поки підійде піхота, нападаємо на машини!

...Короткий бій пролетів, наче вихор. Виручила несподіваність удару, рішучість і жагуче бажання перемогти. Захопили дві машини. В одній з них стояв кулемет, з якого гітлерівці не встигли зробити жодного пострілу, лежали ракетниці, кулеметні стрічки, ящики з патронами. В кузові другої були акуратно згорнуті шинелі тих, чії трупи валялися на узліссі.

— Товариші! Дорога кожна секунда. Швидше переодягайтесь у німецьке, беріть їхні автомати,— наказав Тутученко і випустив кілька ракет. Нехай, мовляв, фашисти бачать, що біля ліска вже хазяйнують свої.

За кілька хвилин переодягнуті партизани, зрідка пострілюючи, кричали на весь голос:

— Хальт! Партизанен, здавайсь! Шнель, шнель, доннер ветер!

Фашистам, які з півдня наступали полем, і насправді здалося, що перемогу здобувають свої. Вони порушили бойові порядки, випереджаючи один одного, побігли вперед.

Коли до дубняка лишилось уже менше сотні метрів, ті, що були на узліссі, здавалось, не звертали ніякої уваги на піхотинців, несподівано вдарили з усіх автоматів. З машини в міцних руках Володі Петушкова зататакав трофейний кулемет.

Ряди ошелешених фашистів швидко поріділи. Живі здалися.

Бійці почали збирати трофеї. Вилізла з укриття зраділа радистка Маруся і заходилась перев'язувати пораненого в ногу Колю Жогла.

— По машинах!— пролунала команда Семена Тутученка. Старов і Арбузов сіли в кабінки.

Окрилені бойовою удачею, партизани без єдиного пострілу промчали неподалік від німецької застави біля Яхнівців і повернули на північ. Через кілька днів вони зустрілися з групою Петра Вершигори і вже цілим бойовим підрозділом рушили далі в напрямку Олевська.

На початку 1944 року з'єднання партизанських загонів Сумщини, реорганізоване в Першу Українську партизанську дивізію імені двічі Героя Радянського Союзу С. А. Ковпака, готувалося до нового рейду на Сан і Віслу. Кавалерійський ескадрон на цей час розрісся в дивізіон. Кіннотники під командуванням Олександра Ленкіна, якого партизани прозвали Вусачем за його пишні будьоннівські вуса, добре показали себе під час Карпатського рейду. Ще більші надії покладав на них командир дивізії в наступному поході і то-му всіляко зміцнював кавалерію.

— Слухай, Семене Павловичу,— підійшов напередодні рейду Вершигора до Тутученка.— Хочу призначити тебе начальником штабу до Вусача.

— Чи впораюсь, товаришу командир?

— Впораєшся! Партизанську академію Ковпака—Рудне-ва, вважай, разом кінчали. А це неабищо! Я теж ніколи не мріяв про військову кар'єру, а, як бачиш, на чолі цілої диві-зії поставили. Взагалі, Семене, скромність — хороша риса, але вмовляти тебе не буду. Начальник штабу дивізії вже го-тує наказ про твоє призначення.

...З перших же днів рейду кавалерійський дивізіон став найрухомішим і найманевренішим підрозділом. За тактич-ними задумами командування кіннотників часто посиляли на самостійні бойові операції і в рейди на сотні кілометрів уперед від основних сил.

Своїми маршами і несподіваними наскоками кавалерис-ти паралізували рух на важливих магістралях ворога, гро-мили його військові об'єкти і гарнізони задовго до підходу всієї дивізії. Це дезорієнтовувало окупантів, і вони не могли своєчасно розгадати головний напрямок руху дивізії, так-тичні плани її командування. Так були проведені операції в Личинах, Мільцях та інших населених пунктах північ-ніше Ковеля, розгром ворожого полку в селі Кукуріки, зна-менитий рейд кіннотників у район Львова і диверсії на залізницях Львів—Перемишль, Львів—Яворів, Рава-Русь-ка—Ярослав. Стійко трималися кавалеристи і в Люблін-ському воеводстві, біля Сеняви, Тарногруда, Лежайська, коли окупанти зібрали і кинули проти партизанів поліцей-

ський полк із Любліна, 6-й есесівський, 115-й і 22-й мотопіхотні полки.

В усіх цих боях добре виявилась тактична зрілість і військове уміння командування дивізіону, хвацький «почерк» командира Олександра Ленкіна і начальника штабу Семена Тутученка, який не лише розробляв маршрути самостійних рейдів та плани бойових операцій кіннотників, а й брав безпосередню участь у них.

...У березні 1944 року після жорстоких тривалих боїв дивізія нарешті прорвала кільце блокади і, щоб вислизнути з-під удару ворога, попрямувала на північ, де простягалися великі лісові масиви. Та нелегко було відірватись од гітлерівців. Весняне бездоріжжя, великий обоз поранених. До того ж кіннотники, що йшли в авангарді колони, в ніч на чотирнадцяте березня напали під Мендзищем на коштуабір і визволили 360 військовополонених — бійців і командирів Радянської Армії. Люди, які зазнали пекла фашистського полону, жадали помсти, рвалися в бій, але настільки були фізично виснажені, що ледве волочили ноги.

Дивізію невідступно переслідували бронемеханізовані частини гітлерівців. Кожного дня доводилося вести кровопролитні бої, а потім уночі пробиватися на північ. Радянським партизанам активно допомагали польські патріоти і партизани із загону Сатановського. Вони приносили розвіддані, були провідниками, попереджали партизанів про небезпеку, разом билися з окупантами.

...Форсувавши залізницю Черемха — Седлець і шосе Брест—Седлець, партизанська колона довгою звивистою стрічкою повільно потягнулася вздовж берега Західного Бугу. В чорній півтімі стомлено пофоркують коні, по грязюці чалапають люди, знесилені безперервними боями і важкими переходами. Хотіли зупинитись у Чубасах. Але, вислухавши розвідників, які щойно повернулись із завдання, командир дивізії поспішив у голову колони.

— Нам на п'яти наступають великі сили фашистів, — під'їхавши до Ленкіна і Тутученка, тихо сповістив Вершигора. — Тому, самі розумієте, зупинки в Чубасах не буде. Гітлерівці тільки на те й сподіваються, що ми до ранку там пробудемо. Перекриють усі дороги, захоплять на Бузі переправи — і тоді... кінець усій дивізії.

— А що ж робити? — спитав задумливо Ленкін. — Люди ледве тримаються на ногах, та й обоз...

— Вихід один — до світанку потрібно захопити міст

біля села Могильниці і перемахнути на лівий берег. І цю операцію наказую здійснити кавалерійському дивізіону.

— Зрозуміло!— підтягнувся в сідлі Ленкін.

— Зважте, що міст на Бузі пильно охороняється,— застеріг Вершигора.— На підступах до переправи на обох берегах доти, кулеметні гнізда, дротяні загорожі.

Після короткої наради й уточнення завдання кіннотники чвалом помчали вперед. Біля Могильниці спішилися. Коли Ленкін повів бійців першого ескадрону на штурм дотів і казарм, другий ескадрон на чолі з Тутученком з ходу кинувся на міст. Маневр був настільки несподіваний, що вартіві біля дотів і караульного приміщення на тому березі не встигли й отямитися.

Знищивши команду, партизани зайняли оборону і перекрили шосе на Дрогочин, де розташовувався бронетанковий гітлерівців. І хоч на західному березі фашисти, що встигли засісти в дотах, все ще вперто оборонялися, переправу захопили.

Коли всі підрозділи перейшли ріку, підпалений партизанами (не було вибухівки) шестисотметровий міст рухнув у воду.

З настанням вечірніх сутінків дивізія рушила в напрямку Біловезької Пуші.

А потім були ще походи на Німан, до кордонів Східної Пруссії... Були одчайдушні наскоки кіннотників на залізничні станції і штаби ворога, важкі бої в тилах фашистських дивізій, що відкочувалися на захід під ударами радянських військ.

...Відважний комсомолец, тяжко поранений, лежав у київському госпіталі. Був чудовий серпневий вечір. З Дніпра повівала приємна прохолода.

Біля Семена зібралися друзі, розповідали цікаві пригоди, згадували минулі бої і походи, що вже стали для більшості з них історією.

— Оце заговорилися!— раптом вигукнув один із партизанів.— Останні вісті мало не прогавили,— і ввімкнув радіоприймач. Тієї ж хвилини в кімнаті пролунав спокійний знайомий голос.

Усі затихли, уважно слухаючи диктора. Левітан урочисто читав Указ Президії Верховної Ради СРСР про приєднання груп українських партизанів звання Героя Радянського Союзу. Разом з іменами бойових побратимів Давида Бакрадзе, Петра Вершигори, Василя Войцеховича, Петра

Брайка, Олександра Ленкіна, Петра Кульбаки було названо прізвище Семена Тутученка.

Одужавши, Тутученко зразу ж узявся за улюблену роботу. І хоча тепер перед ним була не карта-двокілометровка, а креслярська дошка, і руки, що звикли до автомата, тримали рейсфедер і олівець, юнак був такий же завзятий і рішучий, як і в роки війни.

Швидко летів час у роботі і навчанні, в творчих пошуках. Десятки проектів найрізноманітніших споруд і понад п'ятдесят друкованих аркушів наукових робіт з історії вітчизняної архітектури — такий підсумок мирної діяльності відомого українського архітектора Семена Павловича Тутученка. Його книга «Житлове будівництво в СРСР» перекладена на англійську, німецьку, арабську мови і мову хінді, видана в багатьох країнах світу.

Чимало красивих і зручних будинків, зведених за проектами Тутученка, прикрашають столицю України. Цілі житлові масиви піднялися в індустріальному Харкові, шахтарському Донецьку, Макіївці. А Будинок Уряду в Кишиневі, драматичні театри в Чернігові і Донецьку!..

У перші повоєнні роки Семен Павлович був головним архітектором Севастополя. За його генеральним планом побудовано нове місто Ватутіне на Черкащині. Хіба це не символічно, що герой-архітектор піднімав геть зруйноване фашистами місто російської доблесті і слави, зводив чудові квартали новобудов!

До речі, Тутученко — один із авторів монумента в честь Карпатського рейду. Цей пам'ятник споруджено в місті Яремчі Івано-Франківської області на братській могилі партизан-ковпаківців, де похований легендарний комісар Семен Руднев.

За проектом Тутученка споруджено величний монумент Партизанської слави в Спадщанському лісі, де колись Сидір Ковпак і Семен Руднев організували з'єднання, яке пройшло з боями по тилах ворога від Путивля до Карпат.

Високий обеліск. Кожна з п'яти граней символізує партизанський загін, що влився в з'єднання. На вершині обеліска — поривчаста, могутня постать воїна. Мужнє, вольове обличчя. В міцних руках зброя. Взятий напереваги ручний кулемет трохи відведений від грудей. Це мужній партизан застерігає агресора, який зважиться посягнути на цю священну, политу кров'ю героїв землю...

Пам'ять серця... Вона свято береже імена звитяжців.

...На письмовому столі Семена Павловича конверти. Їх багато... З усіх куточків нашої великої країни ідуть до нього листи.

Своїм юним адресатам — червоним слідопитам і учасникам походів по місцях революційної, бойової і трудової слави — Тутученко розповідає про воїнську доблесть їхніх батьків, надсилає фотографії побратимів, розповідає про колишні битви, що вже стали легендами.

же розвиднялося, а колона партизанів, петляючи по відкритій улоговині, ніяк не могла сягнути лісу, що виднівся попереду. Це за наказом Ковпака і Руднева рухались на виконання бойового завдання Шалигінський і Глухівський загони.

— Вперед, товариші! Вже небагато залишилось. Скоріше вперед! — то тут, то там з'являвся в колоні комісар Шалигінського загону Фесенко.

Неподалік на пагорку курілось димарями районне селище, і наші командири побоювались, щоб колону не помітили окупанти чи їх прислужники й не зірвалось виконання наміченої операції. Партизани розуміли своє становище і, підбадьорювані комісаром, поспішали. І ще не встигло бризнути над росянистими полями й вибалками першим промінням липнєве сонце, довга звивиста валка людей і підвід уже ховалася в густому дубняку.

Але, як виявилось пізніше, небезпека на партизанів чигала там, де її ніхто не сподівався. Коли ми переправлялись через невелику річечку Обесту, що протікала якраз посеред лісу, нас помітив лісівник. Заховавшись у густих зарослях, що облягали дорогу, він майже точно порахував, скільки підвід і кулеметних тачанок проїхало греблею, скільки пройшло партизанів і яке в них озброєння. Вислідивши все, зрадник поспішив до районного центру, щоб привести карателів.

Виставивши пости й застави, партизани зупинилися на відпочинок недалеко від річки в сосновому бору.

Наша третя рота розташувалась вздовж глибокої канами, понад якою ріс чагарник. Міцним і солодким був сон у тихому ранковому лісі. Та ось крізь сон я почув якийсь підозрілий тріск, але прокинутись не міг. І лише коли майже

над головою бабахнув постріл, схопився на ноги, почав будити товаришів. Партизани підхоплювались, хапаючи зброю, протирали заспані очі, роздивляючись навкруги. А в кущах уже мелькали поліцаї, які, обійшовши нашу заставу, шукали партизанів. Позаду їх з автоматами йшли німці. І наші хлопці з несподіванки розгубилися, не знаючи, що діяти — чи залягати в оборону, чи наступати на ворога. Та в цей вирішальний момент пролунав закличний голос Фесенка, який саме підбіг до бійців третьої роти:

— Партизани, вперед! Поліцаї тікають!

Ми кинулись у контратаку за комісаром. Німецькі вирошки все ще йшли. Та почувши голос комісара, один по одному почали повертати назад, а потім усі панічно кинулись тікати. Через півгодини з карателями було покінчено. У німецького коменданта райцентру Шалигінс ми знайшли лісникову записку.

Лише після бою ми зрозуміли, якою вчасною і рятівною виявилась для нас кмітливість і винахідливість нашого комісара, отой його сміливий вигук: «Партизани, вперед! Поліцаї тікають».

...Федір Сидорович Фесенко народився і виріс у селі Мацькове, Глухівського району, на Сумщині. Поневіряння в панських і куркульських наймах, постійні злигодні. Тільки Великий Жовтень і Радянська влада відкрили йому дорогу в нове життя. Закінчивши в рідному селі чотирикласну школу, Фесенко стає першим активістом-комсомольцем, очолює сільську молодь, віддається громадській роботі. Серйозного на вигляд, завжди заклопотаного білявого хлопця часто можна було бачити в хаті-читальні, в сільбуді, на вечорі художньої самодіяльності, серед членів колгоспу, у створенні якого він разом з іншими односельчанами приймав активну участь. А потім — служба в Червоній Армії, охорона священних кордонів Радянської Батьківщини, боротьба з басмачами...

Військова служба полюбилась мужньому сільському юнакові, і він ще на кілька років понадстроково залишається в армії. Повернувшись у тридцятих роках додому комуністом, Фесенко спочатку працював головою колгоспу, а потім його як здібного організатора взяли на роботу в райком партії.

З перших днів війни Федір Сидорович віддається військовій підготовці трудящих Шалигінського району. Він організовує винищувальний батальйон і, ставши його коман-

диром, проводить військово-тактичні заняття, закладає на території району бази для партизанів і підпільників. А коли гітлерівські орди окупували Шалигінщину, разом з Матющенком та Саганюком організовує Перший Шалигінський партизанський загін, стає спершу його начальником штабу, а потім — комісаром.

Мовчазний і замкнутий у собі, Федір Фесенко був напрочуд компанійською і душевною людиною. Він по-батьківському ставився до підлеглих, особливо до молоді, але завжди був непохитним і вимогливим, коли йшлося про громадські й державні інтереси. Наслідуючи кращі риси характеру і методи роботи комісара з'єднання Семена Васильовича Руднева, навчаючись у нього, Фесенко, як і Руднев, впливав на людей перш за все особистим прикладом. Багато здійснив Шалигінський загін вдалих операцій у тилу ворога, і завжди ми бачили й чули поруч безстрашного комісара Фесенка. І коли командування з'єднання виносило нашому загонові подяку, ставлячи його за приклад іншим (а це траплялось дуже часто!), ми всі ще глибше поважали тиху й скромну людину — нашого комісара Фесенка, бо знали, що цих успіхів ми домоглися завдяки його невсипущій праці, невтомній енергії, воїнській доблесті і неабияким організаторським та військовим здібностям.

Особливо ж проявились чудові якості нашого комісара під час походу в Карпати. В цьому рейді Шалигінський загін, який уже тоді звався третім батальйоном, брав участь в усіх боях, які проводило з'єднання, багато виконував самостійних операцій. Не раз просування до Карпат всього з'єднання залежало від того, як виконував своє завдання третій батальйон, яким командував Матющенко і комісар Фесенко.

На шляху в Карпати лежало чимале село Росільна. В ньому розташовувався гарнізон ворога, який не давав з'єднанню можливості вийти з Чорного лісу в гори. Командир і комісар з'єднання наказали Матющенкові і Фесенку разом з кількома ротами першого батальйону під командуванням Давида Бакрадзе розгромити вороже угруповання в Росільній. Третій батальйон виконав своє завдання, але на раник був відрізаний від усього з'єднання, яке в цей час через Маняву уже перейшло в гори. «Що робити, як бути?» — думали наші командири. «Добре, хоч обоз залишили з головною колоною, не потягнули за собою на операцію, — розважливо обізвався заступник начальника штабу Якимен-

ко.— Інакше змушені були б тепер у Чорний ліс повертатись».—«Ні, на Чорний ліс нам нема чого озиратись, він уже позаду, а ось у цьому лісочку переднюємо, поки заспокояться фашисти»,— показав Фесенко на невеличкий чагарник на околиці Росільної. «Ризиковано, але іншого виходу нема»,— погодився Матющенко і дав наказ, поки зовсім не розвиднилось, залягти й замаскуватись у чагарнику. На світанку загін розмістився в лісочку під самим носом у ворога, який цілий день нищпорив у навколишніх селах і за два кілометри від Росільної, все що обстрілюючи ліс. А партизани, трохи пересидівши небезпеку, досягли гір і вдарили по нафтових промислах під Яблунькою і Кричкою. Через кілька днів третій батальйон наздогнав своє з'єднання в горах.

Близько місяця не на життя, а на смерть бились оточені в Карпатах ковпаківці. Після вирішального Ділятинського бою третій батальйон виходив з гір окремим підрозділом. Вирвавшись з Карпат, він пішов на Чорний ліс під Станіславом, щоб там кілька днів перепочити і потім продовжувати шлях у район збору всього з'єднання на Поліссі.

Тепер, коли гори залишилися позаду, комісар Фесенко найбільше турбувався, щоб ніхто з партизанів не відстав у дорозі, щоб з кожної сутички з ворогом батальйон виходив з найменшими втратами.

Зупиняючись у Чорному лісі, командування мало намір не лише дати перепочинок людям, виснаженим тяжкими боями в горах, а й підготуватись до переправи через Дністер. Та фашисти, що переслідували батальйон, почали захоплювати всі виходи з лісу. Партизани змушені були якомога швидше пробиватись до Дністра.

І ось темної ночі весь батальйон довгим звивистим ланцюжком тихо потягнувся лісовою стежкою, яка за годину вивела його на широку просіку. Партизани просувались сторожко, обережно. Було заборонено палити й розмовляти вголос. Попереду йшла розвідка з провідником — місцевим селянином, який добре знав місцевість і обіцяв без пригод вивести загін до ріки.

Навколо, мов зачаровані, стояли високі дуби, ясени, розлогі клени. Обабіч у кущах залягла напружена тиша. Партизани, пройшовши улоговину, почали підніматись на взгір'я.

Далі дорога повела крутим пагорбом. Раптом колона зупинилась.

— Ну, Гнате Павловичу, дивись тут за порядком, а я піду вперед, з'ясую, в чому там справа,— сказав комісар політрукові третьої роти Хоменку і зник у темряві.

За кілька хвилин партизани рушили далі. Та не встигли вони зробити й десяти кроків, як угору шугонуло кілька освітлювальних ракет і з засідки просто їм у вічі гримнули ворожі постріли. І тієї ж хвилини разом з кількома товаришами упав скошений чергою ворожого кулемета комісар Фесенко...

У мирній натхненній праці швидко плине час. Але не забувається пережите, чесні, віддані боротьбі люди не забуваються ніколи. Давно минула трагічна ніч, коли загинув хоробрий комісар, але я й сьогодні ніби бачу перед собою його широкоплечу, міцно збиту постать, теплу, приятну посмішку на мужньому, зосереджено-лагідному обличчі...

Ше було гарячого літа 1944 року, коли війська Першого Українського фронту, нестримно наступаючи, вели бої на Львівському напрямку. Підрозділи зенітно-артилерійської дивізії, в якій довелося мені тоді воювати, йшли слідом за танковими частинами генерала Лелюшенка, прикриваючи їх від ударів ворожої авіації. Низькорослий, але меткий і бравий на вигляд командир дивізії полковник Богун, що починав свій бойовий шлях ще у вісімнадцятому році разом з Миколою Щорсом і Тимофієм Черняком, весь час підбадьорював воїнів:

— Уперед, орли! Не відставати від танків!

І шофери намагалися так вести машини з причепленими до них гарматами, щоб ні на мить не випускати з поля зору прославлених тридцятьчотвірок.

На шляху доводилось переборювати водні перешкоди, пробиватись крізь лісові масиви, відбивати нальоти фашистських літаків. Часто зав'язувались зустрічні гарячі бої, і тоді ми разом з танкістами розгортались у бойові порядки, з прямого прицілу б'ючи вогнем своїх напівавтоматичних гармат ворожу піхоту.

Десь на другий чи третій день боїв під Золочевом ми зайняли невеличке містечко Перемишляни. Сонце вже хилилось на захід, але в чистій блакиті неба безперестанку гули мотори ворожих літаків. Командир батареї капітан Никитюк наказав виставити дозор і привести гармати в бойову готовність.

Батарея нашвидкуруч розташувалась на невеликій брукованій площі у центрі міста. Не окопувались, бо десь за двадцять-сорок хвилин мали рушати далі, на Львів.

Недалеко у затінку дерев зупинився танк. Біля нього в повному складі порався екіпаж.

— Привіт зенітникам! — підійшов до нашої гармати один з танкістів у погонах старшини. На його широких грудях поряд з гвардійським значком красувались бойові нагороди. З-під рубцюватого з великими навушниками шкіряного шолома весело сяяли чорні розумні очі, а на мужньому обличчі грала привітна посмішка.

— Дайте, будь ласка, чисте відро, — лагідно попросив гвардії старшина. — Наші хлопці трохи освіжитись хочуть.

— Просимо! — з радістю подав йому цинкову цеберку командир гармати сержант Михайленко. — З танкістами ми завжди раді усім поділитись.

Кремезний і по-військовому зібраний юнак невдовзі знову з'явився біля нашої гармати. Тепер він був уже без шолома, вмитий, зачесаний.

— Велике вам спасибі, товариші, — вдячно мовив старшина, обережно ставлячи на ящик з-під снарядів повнісіньке відро чистої, як вранішня роса, води. Його чесні гарячі очі щедро бризкали на присутніх тією душевною добротою, якої так багато буває в скромних і простих, мужніх серцях і чистих совістю людських натурах.

— Ну й смачна ж тут водиця, джерельна, як у нас на Глухівщині! — весело сказав.

— А ви з Глухівщини? — кинувся я до танкіста.

— З самого Глухова.

— Знову земляки зустрілись! — позаздрили нам товариші.

А ми з танкістом уже гаряче тисли один одному руки, пригадували рідне місто, друзів, спільних знайомих, школу, дрімучі гаї й запашні луки над невеличкою Єсманню, в тихих водах якої обидва так любили купатись, вудити рибу й печерувати раків...

Та в цей час пролунала команда рушати далі, і я навіть не встиг попрощатися з бойовим побратимом Олександром Марченком, якому через кілька днів після нашої зустрічі судилось першим на своєму танку прорватись до центру старовинного Львова...

Допитливим, сміливим і товариським хлопчиною виростає у місті Глухові на Сумщині Сашко Марченко. Після закінчення залізничного технікуму він деякий час працював на будовах п'ятирічки в Серпухові і Махачкалі. А тоді — служба в Радянській Армії. Потому повернувся до улюбленої роботи. Його направили на Львівську залізницю, що проходила по землях, нещодавно возз'єднаних з Радян-

ською Україною. Часто бував у Львові, гаряче любив це чудове місто, його мальовничі околиці.

— Якщо мені доведеться обирати постійне місце проживання, обов'язково виберу Львів,— часто говорив юнак своїм друзям, прогулюючись по алеях Стрийського парку.

Але не судилося здійснитися його заповітній мрії. Спалахнула війна. Марченко виїхав на схід. Київ... Магнітогорськ... Нарешті Челябінськ, де він почав працювати на заводі. Кілька разів просився на фронт, але йому завжди відповідали:

— Кувати зброю — це теж фронт!..

І він працював день і ніч, часто по тижнях не виходячи з заводу. Тут, на заводі, комсомольця Марченка прийняли до лав Комуністичної партії. Його ім'я було завжди на дошці пошани. І все ж молоде серце рвалося на фронт, туди, де гриміли запеклі бої...

На початку 1943 року уральські трудящі формували на власні кошти танкову колону. Довідавшись про це, Олександр Марченко з радістю віддав усі свої заощадження на формування Челябінської добровольчої танкової бригади, а сам пішов до секретаря обкому партії.

— Не можу більше в тилу,— зривався його схвилюваний голос.— Повірте, не можу... Вся душа геть-чисто золіла. Батько, мати мучаться в неволі, брати, сестри... Допоможіть... Хочу в танкову бригаду. Танкістом піду. Я вже підготував надійну зміну на заводі...

Секретар обкому зрозумів молодого комуніста. Через кілька місяців Марченко закінчив курси радистів і виїхав на фронт...

Його бойовий шлях розпочався на славнозвісній Курській дузі і проліг від Орла — через рідний Глухів, Київ, Вінницю — аж до самого Львова. Солдат Марченко на цьому шляху падав і підводився, горів у танку і, пересівши на новий, знову пробивався на захід. Невтомний трудівник війни, він, як і раніше на заводі, без галасу й метушні чесно робив разом з тисячами своїх бойових побратимів спільну священну справу — визволяв рідну землю від фашистської нечисті. А на звільнену Глухівщину та в Челябінськ надходили короткі листи й скупі вирізки з фронтових газет. З них рідні, друзі дізнавались про подвиги скромного і тихого Олександра Марченка.

Гордився своїм сином знатний глухівський муляр Порфирій Марченко, який сам колись воював на фронтах

громадянської війни і добре знав, що то значить солдатська доблесть.

А він, мужній і сміливий, загартований у переможних боях воїн-визволитель, уже стояв разом зі своїми бойовими друзями перед священними стінами древнього Львова і обмірковував, як виконати щойно одержаний наказ командира частини.

Це було вранці 22 липня. Легендарні «катюші» могутніми залпами сповістили початок наступу на місто, лавина радянських танків пішла на штурм ворожих укріплень. Фашисти оборонялись, але ніщо не допомогло їм. Не було сили, яка б стримала славних радянських воїнів. Першим крізь оборону ворога прорвався танк Т-34 «Гвардія», в складі екіпажу лейтенанта О. М. Додонова, механіка-водія Ф. П. Суркова, баштового стрільця О. А. Мордвинцева і радиста О. П. Марченка. Сіючи смерть і страх серед фашистів, бойова машина з шаленою швидкістю помчала до центру Львова, в якому Марченко добре знав кожну вулицю і провулок. Коли танк, по якому ворог бив з усіх видів зброї, досяг міської ратуші, через відкритий люк вискочив на ходу танкіст з прапором у руці і спритно подерся на мурі високої вежі. Бойові друзі прикривали свого товариша вогнем з танка.

Навколо вибухали снаряди, свистіли кулі, а гвардії старшина Марченко піднімався все вище і вище. Ось він міцно закріпив древко на вершечку вежі, і над містом гордо замайоріло пробите кулями червоне полотнище.

Та саме в ту мить, коли над Львовом здійснювся прапор перемоги, ворожа куля обірвала життя відважного воїна...

Бойові друзі Марченка, що залишились живими в танку, шість днів хоробро відбивались від фашистів. За цей час вони знищили понад сто гітлерівських солдатів і офіцерів, підбили вісім танків ворога. Нарешті гітлерівцям удалося підбити легендарну тридцятьчотвірку. Додонов загинув, а Мордвинцев і Сурков були тяжко поранені. Але в той день Львів був повністю визволений від фашистських загарбників.

Марченкові і його бойовим друзям судилось безсмертя. Львів'яни поховали героїв-танкістів в одному з найкрасивіших місць — на «Холмі Слави», а на вулиці Леніна Марченкові і його товаришам споруджено монумент з бойовим танком на високому постаменті.

Про героя-визволителя Олександра Марченка в народі співають пісні, складають легенди. Його іменем названо одну з кращих вулиць і кінотеатр в оновленому Львові. Ім'я Олександра Марченка з гордістю носять десятки піонерських дружин і загонів. Молоде покоління вчиться любити Батьківщину, як любив її прославлений танкіст.

І не заростає народна стежка до могили героя на «Холмі Слави». Не заростає вона і до будинку на вулиці Горького, в якому живе мати героя — почесний громадянин міста Євдокія Іванівна Марченко, яка, на запрошення львів'ян, кілька років тому переїхала туди з Глухова.

Партизани-ковпаківці називали її просто Діною, а люди шанобливо величають Надією Казимирівною. Але з якою теплотою і гордістю вимовлялося це ім'я! Так, з гордістю, бо ми безмежно любили нашу Діну, довіряли їй своє життя. Радісно було чути, коли боець чи медсестра, виносячи з-під ворожого вогню тяжко пораненого партизана, упевнено говорили: «Терпи, друже, житимеш обов'язково. Діна врятує».

І вона рятувала. Навіть тоді, коли, здавалося, втрачено всі надії на порятунок.

...Довга валка підвід прямує на лісову дорогу. Десь недалеко гримить бій. Обозові з пораненими будь-що потрібно відірватися од ворога. Але в пораненого вісімнадцятирічного кулеметника Івана Федосенка раптом піднялася температура.

Хлопчина втратив свідомість, почав марити.

Щоб полегшити йому муки, медсестра Марфуша Скопенко вирішила на ходу перев'язати рану і, знявши бинти, жажнулась: поранена рука розпухла, підозріло набрякла.

Покликали Маєвську.

— Гангрена!— тривожно сказала лікарка, глянувши на рану.— Зв'язковий, мерщій до штабу, нехай дозволять зупинити обоз.

На той час у похідному госпіталі не було потрібних інструментів, не вистачало стерильних перев'язочних матеріалів. Але начальник санітарної частини не розгубилась, сміливо вступила в єдиноборство зі смертю.

— Швидко принесіть ножівку!— розпорядилася лікарка. Підготувала пораненого до операції.

Тієї ж миті їздовий санчастини дід Велас подав Надії Казимирівні звичайну пилку й, завернувши підводу з пора-

неним на галявину, де було більше світла, міцно взяв коня за вуздечку.

Маєвська старанно протерла спиртом ніжівку і тут же на звичайному селянському возі, що правив їй за операційний стіл, відтяла загрозливо почорнілу руку.

...Після закінчення Харківського медичного інституту Маєвській, як одній з кращих і здібних випускниць, запропонували лишитися на кафедрі відомого професора Мещанінова.

— Ні, пошліть мене кудись на периферію,— попросилась дівчина.— Закріплю свої знання доброю практикою, а тоді вже й за наукову роботу візьмусь.

Влітку сорокового року Надія Казимирівна приїхала в село Воргол, Путивльського району на Сумщині. Завідувала медичним пунктом.

Досить швидко молоду лікарку полюбили односельчани, добра слава про неї як спеціаліста покотилася навколишніми селами.

Та не довелося Надії Казимирівні довго попрацювати в новій амбулаторії. Почалася війна. Наші війська відступали. За кілька місяців фронт наблизився до Воргола. Коли до села вдерлися фашисти, комсомолка Маєвська приєдналася до групи місцевих комуністів, що залишились для організації боротьби в тилу ворога, вийшла з ними в ліс на заздалегідь заготовлену партизанську базу.

Минали дні.

Фронт, відсунувшись кілометрів на двадцять, зупинився на деякий час біля річки Сейм.

Якось до табору повернувся з розвідки командир групи, колишній голова ворголського колгоспу «Вільний край» Кириленко. Повільно, ніби щось роздумуючи, підійшов до Маєвської.

— Діно Казимирівно!— пильно подивився в очі дівчини.— У селах понад Клевенню лишилося багато поранених бійців і командирів Червоної Армії, які не змогли вийти з оточення.

— Та що ви?!— тривожно стрепенулася лікарка.— Треба негайно допомогти їм. Я зараз же вирушу на села, там є знайомі люди, організую...

— Так, іди,— ніби наказав Кириленко.— Запам'ятай адреси явок надійних людей, які допоможуть тобі. Але прошу,— нараз пом'якшав його голос,— будь обережною,— і командир гаряче потиснув руку лікарки.

Влаштувавшись у селі під виглядом «приватного лікаря», Маєвська обходила сусідні села й хутори, перев'язувала й лікувала поранених, які потай жили в колгоспників. У одній хаті в селі Яцине організувала справжній госпіталь. Маєвська не лише ставила на ноги поранених, а й переправляла їх до партизанів або через лінію фронту.

У другій половині жовтня, виконавши своє завдання, Надія Казимирівна повернулась у табір. Незабаром група Кириленка влилася в Путивльський партизанський загін, який базувався тоді в Спадщанському лісі. Командир загону Сидір Артемович Ковпак і комісар Семен Васильович Руднев дали Маєвській наказ організувати санітарну частину й призначили її начальником. Разом з фельдшером Галею Борисенко та медсестрою Мотрею Бобиною, які стали партизанками, Надія Казимирівна палко взялася за доручену відповідальну справу. Енергія тендітної, невеликої па зріст лікарки виявилась невичерпною. У надзвичайно важких умовах боротьби у ворожому тилу вона добре організувала медичне обслуговування партизанів. А коли через кілька місяців загін виріс у велике з'єднання, створила справжній госпіталь на колесах.

Сотні врятованих партизанів, повернених до життя на хірургічному столі,— такий підсумок роботи лікаря Маєвської. А яку допомогу подавала вона та її подруги населенню! До партизанського госпіталю, як тільки ми зупинялися у якомусь селі, ніби в лікарню, йшли люди за десятки кілометрів. Маєвська сама часто виїздила на села, посиляла туди своїх медпрацівників.

І допомагала, ставила на ноги поранених і хворих, обєрігала їх. Лише не берегла себе. Взимку сорок третього року лікарка захворіла на тиф. Її у тяжкому стані літаком відправили в радянський тил.

Вилікувавшись, Маєвська до кінця війни працювала в партизанському госпіталі в Москві, а після визволення України переїхала до Києва. Після перемоги партизанська лікарка, така ж енергійна і вольова, як і в роки війни, ось уже кілька десятків літ викладає на кафедрі організації охорони здоров'я Київського медичного інституту імені О. Богомольця. Вона поставила собі за мету узагальнити величезний досвід лікарів-партизанів і написала про це дисертацію. Зараз кандидат медичних наук Маєвська працює чад великою монографією про медичне обслуговування радянських партизанів у роки Великої Вітчизняної війни.

Свою викладацьку і наукову роботу Надія Казимирівна поєднує з активною громадською діяльністю. І всюди встигає.

...Напередодні святкування двадцять п'ятої річниці нашої перемоги над фашистською Німеччиною я побував на місцях партизанських боїв, зустрівся з багатьма бойовими побратимами. Відвідав у рідному селі Вікторове на Сумщині і партизанське подружжя Івана Федосенка та Марфушу Скопенко.

— Чув, сьогодні вранці по радіо передавали?— обіймаючи мене під час зустрічі, в один голос запитали чоловік і жінка.— Нашій Діні заслуженого лікаря присвоїли! Повернешся у Київ, передай їй сердечний привіт і найкращі побажання. Нехай щастить їй у великій благородній праці!

Так, нехай щастить!

У моему фронтовому блокноті зберігся згорнутий учетверо пожовклий аркуш. Обидві його сторінки списані віршами. З хвилюванням перечитую прості й ширі, пристрасні й мужні рядки, написані кров'ю серця. Як вони потрапили до мене, ці зворушливі поезії, що беруть за серце? Хто їх автор? І в пам'яті спливає літо 1944 року.

...За містечком Самбір наші танки вибили гітлерівців, свіжі військові частини переслідували ворога, а ми зупинились на короткий перепочинок у широкому видолинку. Бійці перев'язували рани, діставали з речових мішків пайки, танкісти оглядали й заправляли пальним машини.

— Товаришу боець, допоможіть заpastись водою, — саяйнула до мене привітною лукавою посмішкою бадьора й життєрадісна санінструктор москвичка Аня.

— З радістю! — І ми, обвішавшись баклажками та прихопивши відро, попрямували до струмка, що протікав за кілька метрів у лозняку.

— Ой, мабуть, поранений лежить! — раптом кинулась Аня праворуч у вільшину.

Я поспішив за нею. На поруділій від крові траві лежав донизу лицем боець. Ми обережно перевернули його на спину. Лице юнака і вся гімнастерка на грудях були густо посічені осколками.

— Убитий, — важко зітхнула Аня і зразу ж своїми спритними руками перевірила його кишені. — Ось, візьми, — подала засмальцьований, згорнутий вчетверо папірець, — більше нема нічого... — Читай, як його прізвище і з якої частини.

Тремтячими руками я розгорнув на коліні зім'ятий аркуш і вголос прочитав:

Все до болю рідне і знайоме:
Тиха річка, верби у саду...
Я не знаю, чи вернусь додому,
По шляху знайомому пройду?

Чи нап'юсь водиці ключової,
Чи нарву калини повесні?
Десь впаду, знесилений, у бої
У високі трави запашні.
Десь впаду — у лузі чи в діброві,—
Гайвороння буде там кричать...
Дорога, чому ж ти хмуриш брови
І чоло огорнуте в печаль?
Нас послала Батьківщина-мати
На діла великі в грізний час.
Кожен з нас уміє умирати,
Як і жити вміє кожен з нас.

— Прізвище, прізвище шукай,— наполягала дівчина.

Але як пильно **я** не придивлявся до кожного рядочка на пожовклому папері, крім віршів невідомого автора, на жаль, нічого не було, і я продовжував читати:

Над рікою стеляться тумани,
Прорізають постріли імлу.
У Путивлі-граді вранці рано
Ярославна плаче на валу.
«Ой вітрило — вітре мій могутий,
На своєму дужому крилі
Ти по небу синім гониш тучі
І гойдаєш в морі кораблі.
Так лети ж до милого, крилатий,
Розкажи, як в рідній стороні
Не цвітуть сади, палають хати,
Не лунають радісні пісні.
Сонце, сонце — ясний господине,
Ти по небу ходиш цілий день,—
І міста, і села наші гинуть,
І земля від стогону гуде.
Ой Дніпро — Славутичу преславний,
Маєш силу, силу немалу...»
І ридає-плаче Ярославна
У Путивлі-граді на валу.
...Я закрию очі на хвилину,—

Сон страшний неначе пролетить:
Стогне-плаче рідна Україна,
У неволі сестри і брати.
Але ми відплатимо за сльози!
Нам сіяють зорі в вишині.
Йде весна, а значить, будуть грози,
Будуть грози — грізні і страшні.

Тут уже й Аня почала вслухуватись у кожне слово. І я, закінчивши читати «Плач Ярославни», перейшов до іншого вірша.

В саду зацвітала осіння калина,
І трави іржаві під ноги лягали.
Згадаємо, друзі, ті дні і години,
Коли ми свою сторону покидали.
Згадаємо, друзі, шляхи, і дороги,
І села сумні, і міста невеселі,
І осінь якусь по-військовому строгу,
Що з нами ходила у сірій шинелі.
Дівчата смагляві, баби й молодиці
Нас хлібом і сіллю повсюди стрічали,
Давали нам воду холодну з криниці,
Жовтавими грушами нас частували.
Не криюсь, що в кожного серце боліло,—
Прощались з усім, що з дитинства знайоме.
— Чекайте нас, прийдемо,— ми говорили,
У цьому клялись, присягалися в цьому.—
Вперед же, до бою! Настала година.
Нам сонце сіяє і зорі сіяють.
В саду зацвітає весняна калина,
І трави яелені під ноги лягають,—

все більше захоплювала мене й мою супутницю поезія мужнього солдатського серця. Та нараз пролунала команда «По машинах!» — і ми рушили далі на захід.

Знайдений аркуш, на якому були записані три вірші «Плач Ярославни», «Все до болю рідне і знайоме» та «В саду дозрівала осіння калина», сховав у кишені гімнастерики. Часто потім читав їх фронтовим товаришам.

Я не сумнівався, що автор цих творів був молодим талановитим поетом-воїном, який пережив усе й тому зміг так щиро й хвилююче висловити почуття, що хвилювали серця радянських воїнів. Але хто він?

У сповнених громадянської пристрасі й ліризму віршах відчувався чималий вплив поезії Володимира Сосюри і Андрія Малишка. Довгий час я вважав, що це вірші когось з відомих поетів. Тому й не публікував їх.

Та минали роки... Я пильно переглядав книжки багатьох відомих поетів-фронтовиків, але нічого подібного ні в кого з них не знаходив і все більше переконався, що вони дійсно належать тому загиблому бійцю...

У 1964 році я опублікував їх в одному з номерів «Літературної України» як поезії невідомого автора. Розповівши, як, де й коли знайдено ці вірші, я висловив думку, що, можливо, після цього знайдеться їх автор. А можливо, він загинув, і тільки оці поезії, переходячи з рук у руки бійців, лишилися по ньому добрим пам'ятником.

Після опублікування до редакції і особисто до мене надійшло чимало цікавих листів. У багатьох із них з неприхованим почуттям смутку й жалю писалося, що талановитий автор тих чудових патріотичних віршів-пісень, напевно, поліг смертю героя на полі бою і що його ім'я тепер так і залишиться невідомим. Володимир Сосюра присвятив тоді цьому поєтові ось такого вірша:

НЕВІДОМОМУ СОЛДАТОВІ

Прочитавши в минулому номері
«Літературної України» вірші воїна,
загиблого на фронті

Впав у траву, під рсгіт стали
На смерть поранений юнак.
Над ним поникнув у печалі,
Як кров його, багрянний мак...

Умер юнак, а в узголов'ю
Тремтіли квіти голубі,
Та на листках, залитих кров'ю,
Лишив він пісню по собі

В ній Ярославни плач лунає,
Немов прощаючись із ним...
Ніхто ім'я його не знає,
А пісня та відома всім.

У інших листах кілька адресатів сповіщали, що вони особисто знали цього молодого поета, тут же наводили два-три вірші, які нібито колись залишив їм поет на пам'ять,

і пропонували опублікувати його ім'я в газеті. Звичайно, кожен з цих авторів по-своєму змальовував образ поета — його зовнішність і біографію. У кожного з них поет мав своє довоєнне місце проживання й ім'я. Та й вірші різнилися.

Пам'ятаю, одна вчителька з Кіровоградщини надіслала величезного листа і аж два товсті зошити віршів. Ім'я їх автора, за її словами, теж було невідоме, і вона намагалася довести, що автор надісланих нею віршів справді є тим військом-юнаком, чиї поезії раніше опублікувала «Літературна Україна».

Але подвиги завжди творяться конкретними людьми, імена їх рано чи пізно стають відомими. І ось нарешті з редакції мені передали стриманого і скромного листа. Прочитавши його, я одразу якось інтуїтивно відчув: ниточку, за допомогою якої можна буде розплутати загадковий клубочок, знайдено, хоча серце ще краяли й деякі сумніви. Ця ниточка привела мене в невеликий чепурний будиночок учителя української мови і літератури Козинської восьмирічної школи на Київщині Івана Леонтійовича Ткаченка, автора рядків, що були знайдені на грудях забитого воїна.

...Чисто прибрана затишна кімната. Велика шафа з книгами. Книги і зошити акуратно лежать на столі, на підвіконні.

Завзятий садівник і рибалка, Іван Леонтійович Ткаченко, раз по раз поправляючи чорне волосся, що неслухняно спадає на очі, неквапливо розповідає про юність, про поезію.

...Навчаючись до війни, він захоплювався поезією Сосяри, Єсеніна. Під їх впливом почав і сам писати. Деякі з його юнацьких віршів були надруковані в періодичній пресі. Пізніше, вже працюючи у школі, підготував збірку поезій, мріяв видати їх окремою книжкою, але почалася Велика Вітчизняна війна. Ткаченко рядовим бійцем пішов на фронт. На гірких шляхах відступу, в буремні дні й ночі героїчної оборони на Волзі, в радісні часи звиятного наступу наших військ він виливав усе побачене, пережите в пісні і вірші, часто читав їх своїм друзям-фронтовикам. Вони переписували їх у свої блокноти, на клаптиках паперу, вивчали напам'ять, нерідко посилали в листах коханим і знайомим додому, підбирали мелодії і співали їх як пісні.

— Ось вони, мої фронтові діти... — ніяково і якось винувато посміхаючись, Іван Леонтійович дістає з шафи фрон-

товий блокнот, що пройшов разом з ним тисячі кілометрів
огнених доріг — від Дніпра до Волги, а потім від Волги
аж до Берліна.

З хвилюючим почуттям відкриваю потерту в боях і по-
ходах обкладинку. «Пісні солдатського серця» — чітко ви-
ведено олівцем на першому аркуші. А далі на пожовклих
від часу сторінках — вірші, окремі строфи, віршовані ряд-
ки, а то й просто незакінчені фрази. Записи в цьому своє-
рідному поетичному щоденнику робились похапцем: на ко-
ліні, на бруствері окопу, а то й просто на ходу. Деякі з них
важко розібрати, а чимало рядків так стерлись, що їх уже,
здається, зовсім неможливо відновити. Та завдяки Івану
Леонтійовичу, який знає весь свій блокнот напам'ять, мені
стає ясним і зрозумілим зміст усіх його віршів. Під кожним
з них стоїть дата, а також назва населеного пункту, де був
написаний той чи інший твір.

Уважно перечитую вірш за віршем, і в моїй уяві, як
живі, постають важкі героїчні картини фронтових буднів,
захоплюючі образи сміливих і незламних захисників Віт-
чизни, в усій своїй величі і красі розкриваються їх ніжні
і мужні серця.

За весною пролетіло літо
І в траншеї впало на поля.
Де шуміло урожайне жито,
Стугонить і тріскає земля.
Знову наступ, фюрер біснுவатий
Кида «тигри» і «пантери» в бій.
Б'ють і б'ють потвори-«фердинанди»,
І піхота пре за роем рій.
Самольоти з чорними хрестами,
Ніби тучі, сонце облягли.
Але ми, зарившись в рідну землю,
Стоїмо несхитно, як граніт,—

так відтворює поет початок історичної битви на Курській
дузі.

Вірші Ткаченка здебільшого писалися експромтом. Не-
вибагливі за формою і частіше подібні до народних пісень,
багаті змістом, емоційно насліджені, сповнені дії і високої
напруги почуттів, вони хвилювали, запалювали до боротьби.

За Дніпром, де гордо над водою
Височіють кручі навісні,

Ми йдемо з «катиюшами» до бою,
Посилаєм ворогам «пісні»,
Що, установивши батарею
На Чернечій, проливають кров.
Роздирають серце Прометею,
А воно, оживши, б'ється знов,—

так шевченківський образ Прометея переростає в образ нескореного народу. Нездоланне серце Прометея-Кобзаря — незламного борця за щастя трудящих, нездоланний народ, що встав на бій за свободу і незалежність своєї Батьківщини, — такий лейтмотив усіх поезій, основна думка, стверджувана автором.

Поет-воїн брав участь у форсуванні Дніпра, визволенні Києва, вибивав фашистських зайд із карпатських верховин, визволителем пройшов Польщу і Чехословаччину і закінчив свій похід у Берліні. Про все це проникливо й схвильовано розповів Іван Ткаченко у віршах...

Його поезії — це біографія їх автора, біографія того молодого покоління радянських людей, яке в запеклій боротьбі відстояло завоювання Жовтня і врятувало людство від коричневої чуми.

Серед цих поезій перечитуую записані в блокноті в кількох варіантах і вірші «Плач Ярославни», «Все до болю рідне і знайоме», «В саду дозрівала осіння калина», які ми з медсестрою знайшли колись у полеглого під Самбором бійця.

Та щоб упевнити мене в цьому остаточно, Іван Леонтіївич побожно передає мені густо списані пожовклі аркуші — фронтові листи від свого старшого брата Антона, який теж провоював усю війну на фронті і повернувся додому без ноги.

В листі, датованому 18 жовтня 1943 року, Антон сповіщав:

«...Щодо твоїх поезій, котрі ти мені надіслав, то я цілком задоволений ними. В них, по-моєму, звучить бойовий пафос, що кличе на подвиг, за кінцеву перемогу над кривавим ворогом. Особливо мені сподобались вірші «Плач Ярославни», а також рядки: «Йде весна, а значить, будуть грози, будуть грози — грізні і страшні» (з вірша «Все до болю рідне і знайоме»). Я радий за тебе, Ваню, що ти пером, наче автоматом, прямо цілиш у груди ворогові».

Так, його вірші цілили у груди ворогові. Написані по-

лум'ям душі і кров'ю гарячого солдатського серця тут же, в розбурханому вирі подій, вони були потрібні радянським воїнам, як набої, як гримучі гранати. І їх співали, з ними йшли на бій до перемоги.

Мені не забути багряні дороги
І роки буремних звитяг,—

пише зараз учитель Ткаченко, який виховує молоде підрастаюче покоління будівників комунізму таким, як були його фронтові друзі-побратими, що підняли прапор перемоги над повергнутим Берліном. Цього справді ніколи не забути. Про ті багряні дороги і роки буремних звитяг, як живі свідки пам'ятних часів, нам постійно нагадують фронтові поезії Івана Ткаченка. Вони і зараз кличуть пильно берегти мир, завойований такою дорогою ціною.

Лишь в пылающем горниле
Закаляется металл.

Дмитрий Фурманов

ЗАМІСТЬ ПЕРЕДМОВИ

22 червня 1941 року місто Чернівці — центр Радянської Буковини — несподівано розбудили вибухи бомб, що скинули німецькі фашисти, які по-розбійницькому напали на нашу Батьківщину. А через півмісяця буковинську землю захопили німецько-румунські війська. Це була одна з перших областей Радянського Союзу, яка відчула на собі гніт фашистської окупації.

Захоплену територію Північної Буковини німецько-фашистські загарбники, згідно обіцянкам Гітлера, віддали своєму васалу по розбою — королівській Румунії. 18 липня 1941 року «Маніфестом», підписаним фашистським диктатором Антонеску, на території Чернівецької області було створено так звану «Провінцію Буковина». Генерал-губернатором цієї провінції призначили румунського сатрапа Корнеліу Колотеску.

Слідом за армією в окуповані міста і села ринулись, як ненаситна сарана, новоспечені, різних чинів і рангів, королівські правителі: префекти і примарі, коменданти і начальники поліції, комерсанти і господарники. Кожний з них намагався першим притягнути ласий шматок, захопити тепленьке місце. Випереджаючи один одного, намагаючись вислужитись перед начальством, вони безкарно грабували, убивали, закривали школи і бібліотеки, знищували пам'ятники культури, топтали людську гідність місцевих жителів, щоб назавжди зломити їх волю до опору.

Стіни будинків, паркани, телеграфні стовпи в містах і селах густо рясніли численними наказами і розпорядженнями. Їх писали різні організації і різні чиновники, але всі вони в один голос попереджували, забороняли, погрожували й обов'язково закінчували словом «розстріл».

Ось деякі з них:

Генерал Марінеску — заступник губернатора:

«...Я заспокоюсь лише тоді, коли знатиму, що в Чернівцях залишилися одні румуни і німці. Для людей інших національностей тут місця немає».

Генерал Василе Йонеску — комендант Буковини:

«Будуть розстріляні на місці ті, хто порушить порядок або ж не підкориться військовій владі».

Полковник Вергілій Попович — префект Хотинського повіту:

«Установи, в яких будуть співати українських та російських пісень, закривати, а на їх власників та винних складати акти і передавати до суду військового трибуналу».

Примар села Берківці Хотинського повіту:

«Ми інформовані, що громадяни нашого краю розмовляють українською мовою за всіх обставин. Такий виклик нашої нації повинен бути припинений. У всіх громадських місцях розмовляти тільки румунською мовою».

Але погрози і військові суди, концтабори і масові розстріли — вся окупаційна машина фашистських катів виявилась безсилою перед стійкістю і мужністю радянських людей. Про це свідчать документи, які загарбники вже не розклеювали на стовпах і парканах, а в папках з грифами «Цілком таємно» ховали далі від людей в залізні сейфи.

21 серпня 1941 року поліція Хотинського повіту доповідала в Чернівці:

«...Жителі вороже ставляться до румунів і плачуть надію на добре ведення війни для Сопітів. Житель Г. Ч. сказав перед людьми: «Добрі люди, не дивіться на те, що руські відійшли, головну роль відіграє кінець».

Але люди не тільки говорили. Вони з першого ж дня приходу окупантів розпочали боротьбу.

«Комунізм в Хотинському повіті є проблемою, яка завжди стояла перед органами поліції і сигуранци» (охоранки.— О. П.),— повинна була признатися та ж хотинська поліція 17 вересня 1941 року.

А ось виписки з протоколу допиту заарештованих хотинських комсомольців від 22 серпня 1942 року:

«Кузьма Галкін — за походженням росіянин. Колишній комсомолец, сирота. При Радянській владі був кращим учнем вечірньої школи. Він підтримував розповсюдження комуністичних тривожних чуток, сіяв віру в повернення руських. Разом з Манченком складав різноманітні проекти комуністичних маніфестів (так румунські окупанти називали

листівки.— О. П.), розклеював їх і компанію свою вчив співати «Клятву радянського солдата». Під час обшуку в нього була знайдена військова амуніція.

Володимир Манченко — українець, швець і помічник механіка. Він завжди сприяв пропаганді і розповсюдженню тривожних чуток, говорячи на користь радянській, комуністичній справі, збирав і ховав зброю і амуніцію. Він писав і друкував комуністичні маніфести, готувався убити агента поліції Леонтія Ткачука.

Олександр Непомнящий — російського походження... Вічно незадоволений і засмучений перемогами над радянськими військами. Він розхвалював комуністичний режим, доводив про неминучість перемоги комуністів у цій війні. Він обговорював з Манченком і Галкіним різні комуністичні маніфести, перерізував телефонні дроти на вулиці Токе Йонеску в присутності свого приятеля Салтанчука Миколи.

Микола Салтанчук — українець, швець, одна з довірених осіб Галкіна і Манченка. Він сприяв розповсюдженню комуністичної пропаганди, був присутнім під час складання планів і проєктів замахів, задуманих цими двома бандитами Манченком і Галкіним.

Дмитро Семенчук — українець, чорнороб. Він, як і інші, був керівником комуністичної організації в Атаках. Мовчазний і обережний у своїх відповідях. Сприяв розповсюдженню і пропаганді тривожних чуток, шкодував, що його приятелям не вдалося придбати друкарську машинку для випуску і розповсюдження комуністичних афіш. У нього ж на квартирі був знайдений переносний радіоприймач...»¹.

Примітка автора до останнього документу:

1. Даючи характеристики арештованим юним патріотам, взагалі старанний і точний у висловах секретар поліції Смарандеу допустив грубу помилку: назвав Галкіна і Манченка бандитами. Нам здається, що в даному випадку він наслідував своїх гітлерівських хазяїв, які за наказом обер-бандита рейхсфюрера СС Гімлера в своїх документах називали радянських партизанів і підпільників «бандитами».

2. Звинувачуючи Семенчука у співчутті своїм товаришам по боротьбі, Смарандеу і подумати не міг, що його хитро обвів круг пальця і разом зі всією поліцією пошив у

¹ Всі наведені документи взяті з Чернівецького обласного державного архіву. Фонд «Губернаторство Буковина».

дурні юний підпільник. Насправді комсомольці мали друкарську машинку, на якій друкували листівки. Щоб зберегти її і надалі, Семенчук своїм «щирим співчуттям» зміг переконати фашистських катів, що машинки у підпільників не було.

3. Характеристики Смарандеу дають неповне (що ж поробиш, якщо так погано працювали поліція, жандармерія і сигуранца окупантів!), частіше зовсім суб'єктивне уявлення про діяльність хотинського підпілля.

З вичерпною повнотою і незаперечною правдивістю розповідають про це матеріали наших партійних і державних архівів, музейні експонати і документи, живі учасники підпілля, їх родичі і люди, які допомагали юним патріотам.

ЯК ЦЕ ПОЧИНАЛОСЯ

Неподалік від Хотина гриміла канонада. Радянські війська відходили на схід. Пробираючись городами й зарослями верболозу, Кузьма Галкін вийшов на берег Дністра. І тут його надія піти зі своїми зовсім згасла: переправа через ріку розбита. Юнак сумно дивився на схід, вслід останньому загоні радянських бійців, і перед його затуменним сльозами поглядом, як на кінострічці, пропливало минуле.

...У злиднях і нужді жила сім'я Галкіних, як тисячі інших бідняцьких сімей у часи панування румунських бояр. Допитливий і працелюбний, Кузьма з дитячих літ любив книжки, добре вчився в школі. Але, закінчивши чотири класи, пішов учнем до шевця в майстерню.

З ранку й до пізнього вечора постукував Кузьма молотком у майстерні, не розгинаючи спини. Разом з ним з малих літ трудилися на господарів його ровесники і друзі Володи́я Манченко, Коля Салтанчук, Сашко Непомнящий.

А поруч, за Дністром, звабливу синь якого було видно з майстерні, лежала радянська земля. Для таких, як Кузьма і його товарищі, там були середні школи й університети, відкриті дороги у велике життя. Кузьма часто з заздрістю і надією дивився на Схід, питаючи в батька:

— Коли ж нас звільнять, тату?

— Скоро, синку, скоро, — впевнено відповідав Іван Сидорович Галкін. — Бо тільки зі сходу повинне зійти для нас сонце свободи. За неї, синку, за возз'єднання з Радян-

ською Україною наші хотинці взимку 1919 року таку пожежу роздмухали, що аж небу було жарко. Повстанці під керівництвом підпільного Ревкому на чолі з комуністами І. Волошенком-Мардер'євим та Л. Токаном захопили Хотин, мости через Дністер і протягом трьох днів визволили весь Хотинський повіт. Але недостатньо було в нас тоді сили, та й молода Радянська Республіка, оточена вогненним кільцем фронтів, не могла подати допомогу. А тепер за Дністром — сила! Тому не втрачай надії, синку. Під королем ми тимчасово...

Іван Сидорович так і не дочекався жаданої свободи, про яку говорив синові і мріяв усе життя. Він помер, залишивши трьох дітей, старшому з яких — Кузьмі — йшов тільки шістнадцятий рік. Все збулося, коли 28 червня 1940 року з-за Дністра прийшла Червона Армія. Трудящі стали господарями своєї землі, одержали роботу, право на працю, освіту, відпочинок...

У Хотині, як і по всій Україні, відкрились школи, клуби, бібліотеки. Для дітей бідняків, які раніше могли тільки мріяти про вищу освіту, широко розчинились двері Чернівецького університету і медичного інституту.

Продовжуючи працювати в майстерні, Кузьма пішов у вечірню школу, вступив у комсомол. Вчився, захоплювався громадською роботою. Товариші обрали його членом комітету комсомолу.

А другим його величезним захопленням були книжки, художня література. Особливо любив Кузьма поезію, пробував сам писати вірші. «Кобзар» Тараса Шевченка і «Як гартувалася сталь» Островського стали його постійними супутниками.

«Закінчу десятирічку, обов'язково вступлю до військового училища, — не раз ділився Кузьма своєю мрією з друзями. — Буду лейтенантом Червоної Армії».

Так би воно й сталося, бо тепер перед Кузьмою й сотнями тисяч таких, як він, були відкриті всі дороги, але раптом розпочалася війна...

Піти добровольцем у Червону Армію — таким з перших днів війни було бажання Кузьми Галкіна і його товаришів. Вони кілька разів приходили у військкомат, писали заяви, просили, але завжди відповідь була одна: підлітків не приймаємо. Тоді хлопці самі відправились до військових частин, що обороняли Буковину. Вони підносили бійцям ящики з патронами, протирали снаряди, чистили зброю... Кузьма

влаштувався помічником до зв'язківців. Тягаючи за собою важкі «кігті», він швидко вилазив на телеграфні стовпи, зв'язуючи обірвані дроти.

Вчора підвечір він забіг додому, щоб переодягнутися, попроситися з рідними — і загубив своїх зв'язківців.

«...Ех, і навіщо я залишився ночувати вдома? — важко зігхнув Кузьма, переводячи погляд від річки до руїн старовинної фортеці, що височіла на крутому березі. Манченко і Салтанчук, мабуть, пішли з армією, стануть справжніми червоноармійцями, а потім — командирами. Що мені робити? Знов день і ніч гнути спину на хазяїна, бояр і короля, знову мовчки терпіти знущання і на кожному кроці чути остогидле: «Вербин нумай руманешті» — Говори тільки по-румунському». Ні, не той час. І я не той! Я тепер комсомолец, я боротимуся, як Павка Корчагін, як наші хотинці в січні 1919 року!..»

* * *

Затихло, ніби вимерло, невелике зелене містечко над Дністром. На його порожніх вулицях у гарячій густій тиші чувся лише тупіт кованих солдатських чобіг і гул машин, що тягнулись до переправи.

«Знівечили життя, стоптали все світле й дороге», — йдучи в парк, щоб там хоч трохи розвіятись від важких дум, лаяв окупантів Кузьма Галкін. — Але зачекайте, гади...

— Кузя, ти куди? — повертаючи на алею парку, почув знайомий голос Володі Манченка.

Той був не один — із-за куща виглядав і його нерозлучний друг Коля Салтанчук.

— От добре, що зустрілись! — зрадів Галкін. — А я гадав, що ви з армією пішли.

— Де там, — сумним голосом озвався Салтанчук. — Не взяли...

— Нічого, хлопці, не горюйте, і тут діло знайдеться, — усміхнувся Манченко і пошепки повідав друзям таємницю. Він познайомився з руським старшим лейтенантом, який був тяжко поранений, залишився на цьому березі Дністра і тепер переховується у надійних людей. Дядечко Андрій — так звали радянського командира — цікавився, чи багато в місті комсомольців, щоб організувати підпільну групу...

Ця звістка схвилювала Галкіна. Він задумався і, ніби прийнявши якесь рішення, спитав:

— А не знаєте, хто з наших хлопців є в місті?

— Чому? Знаємо! Учора ввечері зустрічав Сашка Непомнящого, Митю Семенчука бачив якось.

— Це хлопці надійні! — заблищали очі в Кузьми. — Такі нам потрібні. Ну, а взагалі, друзі, я вважаю, що роботу в майстерні кидати нам не слід, хоча й доведеться шити чоботи румунським офіцерам. Про все говорити тут не місце. Наступної неділі — якесь релігійне свято, от і зберемось у мене. Мати піде до церкви, а Марійку вартувати за ворітьми приставимо. Згода?

Довго не засиджувались. А розходячись, міцно потиснули один одному руки.

— Тільки не забудьте попередити Семенчука і Непомнящого, щоб узяли з собою комсомольські квитки, — сказав на прощання Кузьма.

А за кілька днів у Хотині сталася подія, яка потрясла всіх жителів. Вночі на прибережних пагорбах Старого міста фашисти по-звірячому розстріляли євреїв.

Рано-вранці до Галкіна прибіг блідий від хвилювання Володя Манченко.

— Ось! — тремтячою рукою дістав аркуш паперу, вивраний з учнівського зошита.

— Що це? — запитав Галкін.

— Листівка... Глянь, може, підправити щось треба.

Кузьма прочитав текст, узяв олівець. Викреслив окремі слова, речення, написав нові. Потім удвох прочитали ще раз.

— Як підпишемо? — запитав Володя. — Без підпису якось не годиться.

— Звичайно, — погодився Кузьма. — Це ж листівка. І, трохи подумавши, запропонував: — Давай підпишемо ШПО. І вражаюче, і агенти сигуранци з їх шефом Сміду не збагнуть.

— А що це таке?

— Штаб підпільної організації! — гордо, виділяючи кожне слово, мовив Галкін.

— Здорово! — радісно глянув на нього Володя. — Давай скоріш переписувати, а ввечері розкидаємо по всьому місту.

«Громадяни! Ми переживаємо важкий момент, коли нашу землю окупували прокляті фашисти, — простими, ясними

словами починалась листівка. — Але не забувайте заповітів нашої партії, яка робить усе, щоб в недалекому майбутньому визволити нас від ненависного ворога. Тому наш обов'язок полягає в тому, щоб стати на захист рідної Радянської країни. Різними методами намагайтесь шкодити ворогу, не давайте йому можливості користуватися нашим хлібом і худобою. Зривайте фабричне виробництво, а особливо — військове. Знищуйте всіх фашистських поплічників, тайних агентів поліції та інших зрадників, які запродали себе окупантам! ШПО»

Це був полум'яний заклик підпільників до священної і нещадної боротьби проти німецько-фашистських загарбників.

* * *

— Листівка? Більшовицька зараза! Тільки цього мені ще тут не вистачало! — лютував шеф сигуранци Сміду.

Одну з листівок охорона підбрала вранці біля входу в сигуранцу, другу ледь відірвали від дверей поліції, ще кілька знайшли патрулі на вулицях і центральній площі міста. А на парканах, поряд з наказами і розпорядженнями окупаційних властей, ці аркуші з шкільних зошитів були так наклеєні, що довелося здирати ножем.

— Я знав, що в цьому комуністичному гнізді — Хотині — не буде ні вночі ні вдень спокою, а ви разом з поліцією і жандармерією куди дивитесь? — Сміду переніс свою злість на підлеглих, що збіглись до його кабінету. — Та я вас на фронт, під Одесу, відправляю, якщо завтра ж не дізнається, звідки з'явилися ці листівки і найголовніше, що це таке ШПО.

А в цей час у тихому будиночку Галкіних проходили перші організаційні збори хотинських підпільників. Їх було поки що п'ятеро сміливців, які кинули виклик сильному й жорстокому ворогові.

Як з'ясувалося в розмові, кожен з присутніх встиг на ділі довести, що він може боротися з німецько-румунськими загарбниками. Кузьма Галкін і Володимир Манченко написали і розповсюдили першу листівку. Микола Салтанчук і Сашко Непомнящий знайшли кілька гвинтівок і гранат. Дмитро Семенчук, ідучи з Атак на Хотин, перервав телефонний зв'язок. І коли на зборах за пропозицією Кузьми Галкіна було обрано штаб підпільної організації, всі п'ять

комсомольців стали його членами. Секретарем комсомольської організації і керівником підпілля хлопці одногolosно обрали стійкого і принципового сімнадцятирічного юнака Кузьму Галкіна. Його помічником і начальником штабу — Володю Манченка.

Тут же, враховуючи поради дядечка Андрія, намітили план роботи, розподілили обов'язки між членами штабу.

— Наш план, товариші, це дії, — ніби підводячи підсумки зборів, підвівся з-за столу Галкін. — Підпільна боротьба настільки складна, що наперед усього не передбачити. Тому від кожного з нас вимагається якнайактивніша особиста ініціатива, сміливість. Нам треба ширше розгортати пропаганду серед населення і більше залучати в нашу організацію вірних людей. І не забувайте про обережність.

— Вірно! Ми ж комсомольці! — підтримали свого ватажка товариші.

— Тексту урочистої обіцянки або клятви я не писав, — поправивши чорне хвилясте волосся, продовжував Галкін. — Її нам замінить початок пісні «Клятва советского бойца». Заспіваймо, хлопці!

Весельчак і гармоніст Володя Манченко взяв на підвіконні гармошку, широко розтягнув міхи.

Я Родины славный защитник и воин,
Я сын трудового отца,—

не дуже голосно, але дружно підхопили хлопці хвилюючу мелодію.

Клянусь и ручаюсь, что буду достоин
Высокого званья бойца.
...Клянусь я народу и милой Отчизне,
Что выполняю клятву свою,
Щадить я не буду ни крови, ни жизни,
С врагами сражаясь в бою.

Вивчена комсомольцями кілька місяців тому до першотравневого концерту, ця бойова пісня звучала тепер, як гімн нескорених, як непорушна клятва бійців невидимого фронту, що створювався в тилу ворога.

— Добре, Кузю, що ми з перших днів почали збирати зброю і вже щось маємо, — розповідав Галкіну Володя Манченко. — Тепер з цим важче буде. Румунські солдати і поліцаї не тільки винюхують кожний яроч і кущик над Дністром, а й вивісили наказ про здачу населенням всього військового майна і зброї. Ось глянь, — подав Галкіну шматок паперу. — Тільки-но біля пожежної зірвав.

— Та-а-ак, — прочитавши наказ, задумливо мовив Кузьма. — Окупанти нахабніють з кожним днем. Гвинтівки, гранати й патрони ховайте окремо і в різних місцях. Основний склад зробимо в мене на городі. Так буде надійніше. Я там уже сховав кілька гранат і кулемет. Правда, стріляти з нього поки що не можна, та не біда...

— А я три автомати витяг з Дністра і по два повні диски до кожного, — не без гордості сказав Непомнящий. — Маю і пістолет. В одного п'яного офіцера забрав...

— Молодець, Сашко, — похвалив Кузьма. — Але будь обережним. Ризикувати не треба.

— Тепер усе життя таке, — виправдовувався Непомнящий.

— Воно-то так, — сказав Галкін. — Та все ж таки обережність і конспірація не завадять. Зібрана зброя дочекається свого часу. А поки що наше завдання — антифашистська агітація, викриття брехливої пропаганди окупантів. Нам постійно і всіма способами слід розпалювати серед людей ненависть до загарбників, переходити до диверсій.

— Правильно, — знову обізвався Непомнящий. — У першу чергу треба пробратися за місто і підпалити скирти хліба, поки його не обмолотили й не вивезли окупанти.

Коли були вирішені організаційні питання, Галкін дістав зі столу зошит.

На білому клаптику хлопці побачили цікавий малюнок: за румунськими солдатами, взутими в постоли, гнався в добрих кованих чоботях радянський партизан. Під карикатурою було написано:

У Хотині дощ іде,
А в Чернівцях — слизько.
Утікайте, постоли,
Бо чоботи близько.

— Оце листівочка! — вигукнув Непомнящий і першим кинувся перемальовувати.

Ця листівка мала великий успіх серед населення і викликала злість у Сміду і його спідручних. А коли шеф сигуранци вивісив наказ, у якому обіцяв тому, хто назве імена «крамольників» і «бандитів», 20 тисяч лей і хорошу роботу, підпільники вночі зірвали цю об'яву. Замість неї наклеїли листівки такого змісту: «Товариші, вірте в перемогу Червоної Армії! Не підкоряйтесь німецько-румунським загарбникам! Радянська влада повернеться!»

Неподалік від Хотина, на крутому березі Дністра, з давніх часів височать руїни старовинної фортеці.

Ось тут Галкін і вирішив зібрати всіх підпільників, число яких протягом місяця виросло вдвоє. Сюди, крім членів штабу, прийшли Олекса Бондарчук, Олександр Герасимов, Володимир Звенигородський, Микола Тамполар, Олександр Голіць, Антон Осипов, Іван Трофа. Всі вони — комсомольці, разом учились з Галкіним, і на них можна було покластися.

Після того, як новачки дали клятву на вірність, Галкін розповів про дуже відповідальне завдання, яке стоїть перед ними.

— Румунська влада, — сказав Кузьма, — вирішила провести в Хотині святкову демонстрацію на честь взяття Одеси. На цьому «торжестві» вручатиметься хліб-сіль окупантам.

— Брешуть, подавляться, гади, нашим хлібом! — не витримав Непомнящий.

— Вірно, Олександрє, — підтримав його Кузьма. — Ось наше завдання і полягає в тому, щоб зірвати все це.

Тут же був складений і погоджений текст листівки. Кожний з присутніх на зборах одержав завдання переписати її не менше ніж по десять примірників і негайно розповсюдити на вказаному штабом об'єкті. Листівками треба було охопити все місто і ближні села.

— Не забувайте, хлопці, при переписуванні листівок змінювати почерк, — попередив Галкін. — Найкраще переписуйте друкованими літерами.

Збори кінчилися співом «Інтернаціонала». А назавтра хотинці і селяни з рук у руки передавали полум'яний заклик підпільників: «Товариші! Зараз, коли на фронтах річками ллється кров, у тилу кривавий кат Антонеску хоче зігнати нас на так звану «святкову маніфестацію», щоб довести, що його політика братовбивчої війни знаходить підтримку народу. Брехня! Ні один чесний румун, молдаванин

чи українець не вийде на таке позорище! Одеса — не перемога Румунії, а чорне клеймо на її совісті. Румунським трудящим не потрібні чужі землі, міста. Тисячі румунських солдат даремно умирають за інтереси ненависних авантюристів — наймитів світового капіталу Гітлера і Антонеску».

Листівки такого змісту були наклеєні на всіх видних місцях у центрі міста. Вони доходили до сердець людей. Як не намагалася поліція зігнати народ, маніфестація не відбулася.

Це була велика перемога підпільників. Вона надала сили й упевненості комсомольцям, окрилила їх на нові звершення. Через деякий час підпільники доклали чимало зусиль, щоб зірвати ще один не менш важливий захід окупаційних властей — набір українських і молдавських юнаків до румунської армії.

Особливо постарались комсомольці в ніч на 7 листопада 1941 року.

...Нікому з хотинців не було відомо, де молодь Липованської вулиці, на якій жили Галкіни, взяла червоне знамено. Можливо, воно, як дорога пам'ять, роками зберігалось у якійсь сім'ї ще від славних днів Хотинського повстання, а можливо, хтось з місцевих комуністів-підпільників приготував його перед великим історичним звершенням. У довгожданий день визволення 28 липня 1940 року воно високо піднялось над колоною, що йшла по Липованській вулиці назустріч радянським військам. Прапороносцем був Кузьма. З того дня знамено так і залишилося в сім'ї Галкіних.

Коли в Хотин прийшли німецько-румунські окупанти, Кузьма разом з улюбленими книжками закопав червоне полотнище на городі під яблунею. Через два місяці осіннім вечором він прийшов на це місце і дістав дорогий цінний пакунок. Сховав прапор на грудях під сорочкою, приніс до хати, розстелив на столі й обережно розгладив складки.

— Марійко! — покликав з сусідньої кімнати сестру, яка з перших днів підпілля допомагала йому. — Наближається велике свято — 24 річниця Великої Жовтневої соціалістичної революції, і ми його повинні відзначити по-комсомольськи. У тебе є нитки золотого кольору?

— Аякже, цілий клубок! — вгадуючи думки Кузьми, відповіла Марія, і її чорні очі засвітилися радістю.

— Вгорі в правому куточку, — мовив Кузьма, показуючи очима на знамено, — вигантуй золоту зірку, а трохи нижче — серп і молот.

— Добре, Кузю. До ранку зроблю. Ночі зараз довгі.

А вранці 7 листопада цей прапор замайорів на телеграфному стовпі у центрі міста. Радісно вражені були хотинці і тоді, коли біля входу в міський парк побачили лозунги: «Сьогодні — роковини Жовтня», «Хай живе Червона Армія!», «Смерть фашизму, свобода — народам!»

На кожному кутку збирались люди, читали наклеєні на видних місцях листівки, знаходили їх біля своїх будинків на вулицях і обережно передавали один одному. Внизу на кожній листівці, як і раніше, стояли три великі загадкові літери ШПО.

...Зростав загін підпільників, юнаки вивчали прийоми конспірації, підривному справу. А відзначивши Жовтневі свята, вони розпочали діяти активніше. Коли шеф сигуранци Сміду захотів доповісти в Чернівці про нові ексцеси в Хотині і зняв трубку, телефон не працював. Виявилось, що того дня зв'язку не було не лише з Чернівцями, але між Хотином і Атаками, з містом і прикордонним пунктом. Це попрацювали Володимир Манченко, Іван Чоботар та Олександр Непомнящий.

Поки пан Сміду від злості «розносив» жандармерію і поліцію, Кузьма Галкін і Володя Манченко піднесли йому новий «сюрприз». Ця диверсія готувалась по зарані продуманому плану. Дізнавшись, що Сміду повертається додому пізно вночі, комсомольці підклали під хвіртку в його оселі гранату-лимонку. Відчиняючи її, Сміду повинен був загинути. Але він працював цілу ніч і не приходив додому. А вранці його служниця помітила гранату і зчинила тривогу.

Скоро розпочала діяти і диверсійна група, яку за дорученням штабу очолив Олександр Непомнящий. Підпільники досить швидко розгадували наміри окупантів. Так сміливому Непомнящому не треба було довго придивлятися до будинку на вулиці короля Фердинанда, щоб здогадатись, що в цьому приміщенні військовий склад.

— Хіба можна допустити це? — сказав Олександр у штабі.

— А казарма есесівців? — підтримав його Манченко. — Викурити їх звідти!

Не відкладаючи, розробили план операції, намітили виконавців, визначили строки. Не минуло й тижня, як ясного грудневого дня притихле місто сколихнулося від величезного вибуху. Запалала й до тла згоріла казарма. В цій операції добре зарекомендували себе молоді ще підпільники

Олександр Голіць і Микола Герасимов. Ще не встигла тривога від пожежі, як був тяжко поранений капітан Балаш, який намагався відновити вербування юнаків у румунську армію.

Наприкінці грудня Дмитро Семенчук, заготовляючи у лісі дрова, випадково натрапив на покинуту під час бою німецьку радіостанцію. І хоча вона була пошкоджена, учитель Короткий із Атак допоміг Дмитру відремонтувати її. Підпільники зраділи. У першій же прийнятій ними передачі розповідалось про розгром гітлерівців під Москвою. Розуміючи велику важливість цього повідомлення, комсомольці виготовили шість листівок, по 100 примірників кожна, й розповсюдили.

Тепер вісті з Москви приймали щодня. Збулась мрія Галкіна: підпільники систематично інформували населення про справи на фронті.

Взагалі Семенчукові дуже щастило. Якось, розмовляючи з Галкіним, він похвалився, що в сусідньому з Атаками селі Чепоноси у нього є надійний товариш Михайло Фостій, який влаштувався писарем у примарію і що він готовий виконати будь-яке доручення підпільників.

— Це добре, Дмитре. Ми, звичайно, після перевірки приймемо його в організацію. А спробуй поговорити з ним ось про що: чи він зможе надрукувати нам листівки. Там же друкарська машинка є.

— Аякже! — сказав Семенчук. — Я забув тобі сказати: Фостій хвалився, що у нього є друкарська машинка «Ундервуд». Ще літом підібрав на дорозі...

З того дня разом з листівками, виготовленими від руки, почали з'являтися і надруковані на машинці. Кількість їх набагато збільшилась.

Через деякий час по рекомендації Семенчука штаб прийняв у комсомольську організацію Михайла Фостія і його товариша Юхима Решетняка. Обидва вони виявились добрими підпільниками, опорою хотинських патріотів на селі.

Виявивши друковані листівки, Сміду буквально загнав поліцію і жандармерію, але результатів не було. Коли лютовим морозним вечором поліцаї мотались по місту в надії «розкопати зародки більшовицького руху», а шпики сигуранти підозріло придивлялись до кожного перехожого, з балкона міського кінотеатру під час сеансу в переповнений зал посипались листівки. Їх розкидав Микола Салтанчук.

У залі піднявся шум. Люди на льоту хапали невеличкі папірці, ховали їх подалі. По тривозі на ноги була поставлена вся поліція. Але сміливця не знайшли.

Особливо активізувались підпільники весною і літом 1942 року, коли організація вже мала чималий досвід підпільної роботи.

В день 1 Травня комсомольці, як і на Жовтневі свята, прикрасили рідне місто червоним прапором і бойовими лозунгами.

Хотинські комсомольці з допомогою дядечка Андрія, який влаштувався трактористом на хуторі Кам'яний Яр, встановили зв'язок з підпільним центром у Чернівцях, намітили організацію окремих комсомольських груп у селах і почали готуватися до рішучого виступу.

Активність підпільників наводила страх на окупантів. Місцеві управителі вважали, що в Хотині діє група комуністів-парашутистів, на слід яких ніяк не можуть натрапити поліцаї і жандармерія. Тоді на допомогу румунській сигуранці фашисти послали гестапівського розвідника. У місті з'явилися таємні агенти, досвідчені провокатори. Посилились арешти, переслідування людей. Тому, хто виявить підпілля, обіцяли гроші, землю і вигідну службу.

«Чи витримають хлопці випробування, чи не підведуть?» — весь час думав Кузьма Галкін.

Однак серед підпільників виявився зрадник...

— Я І ТЕПЕР КОМСОМОЛЕЦЬ!

Дмитро Семенчук повертався від Кузьми. Йдучи вулицею, роздумував над тим, якої шкоди принесе окупантам операція, план якої тільки-но розробили у Галкіних. Раптом із-за рогу будинку вискочили троє, обшукали юнака й повели в сигуранцу. Одного з них в цивільному Семенчук впізнав. Це був таємний агент поліції Леонтій Ткачук, за яким давно полювали підпільники.

Назавтра заарештували Кузьму Галкіна і Володю Манченка. А згодом забрали ще 13 чоловік.

Слідство велося в управі хотинської поліції. Більше двох тижнів фашистські кати жорстоко знущались над патріотами, по-звірячому били, обливали холодною водою і знову били. Але вони тримались мужньо. Коли під час чергового допиту секретар поліції Смарандеу запитав у Семенчука:

«Нащо вам було потрібно стільки зброї?» (її чотири вози знайшли у підпільників), Дмитро, відпльовуючись кров'ю, гордо відповів: «Щоб вас і фашистських гадів бити».

А підпільників мучило питання, як могло трапитись, що їх заарештували всіх відразу? І все з'ясувалося, коли після кількох викликів на допит було звільнено Михайла Білецького, який недавно вступив до групи. Комсомольці здогадались, чия чорна зрада буде коштувати їм багатих мук, можливо, навіть життя.

Начальник бюро сигуранци скоро після арешту юнаків доповів обласному інспектору поліції про викриття в Хотині підпільної організації, а той передав донесення в Бухарест. Про справу хотинських комсомольців, яких до цього часу перевели в чернівецьку тюрму, стало відомо фашистському правителю Румунії Антонеску.

З виявлених після війни документів, які зараз зберігаються в Чернівецькому обласному державному архіві, стало відомо, що обер-кат Антонеску особисто настояв, щоб учасникам підпілля винесли найвищий вирок. У секретному розпорядженні генеральної дирекції сигуранци чернівецькому обласному інспектору поліції від 28 серпня 1942 року записано:

«Маємо честь вас повідомити, що пан маршал Антонеску постановив, щоб українці-комуністи Галкін, Манченко та інші, арештовані в Хотині, були присуджені через 10 днів до найвищої міри покарання».

Чернівецька сигуранца і жандармерія робили все, щоб виконати це розпорядження. Підпільників спішно, по-зłodійськи судив чернівецький трибунал. Першим у списках засуджених був Галкін.

— Ви звинувачуетесь у тому, що, будучи комсомольцем... — байдужим казенним голосом почав прокурор...

— Чому «будучи?» — встаючи, голосно запитав Галкін. — Я й тепер комсомолец!

Всі підпільники рівнялись на свого керівника, вели себе на суді сміливо й гордо.

— Голова військового трибуналу, — розповідає колишній підпільник Микола Матвійович Тамполар, а нині директор Хотинського народно-революційного музею, — залякував нас розстрілом, намагався ще раз виявити нових учасників підпілля. Він викликав до суду підставних свідків і всіма засобами домагався нашого зізнання. Але хлопці твердо заперечували свою вину і розкривали лже-

свідків. Під час виступів прокурора та судді вони перемовлялись між собою, глузували і усміхались, кидали колючі репліки.

— Ви смієтесь над нами? Добре! Суд зробить все, аби засудити вас на смерть і не дати можливості на помилування! — кричав голова трибуналу.

...11 вересня підсудним, не давши слова, прочитали заздалегідь приготовлений вирок. Він був таким, як і обіцяли. П'ять раз згадувалось у ньому слово «смерть». Кузьма Галкін, Володимир Манченко, Микола Салтанчук, Олександр Непомнящий, Дмитро Семенчук були засуджені до розстрілу; Олександр Бондарчук, Олександр Герасимов, Олександр Голіць, Володимир Звенигородський, Микола Тамполар, Іван Чоботар і Михайло Фастій — на вічну каторгу; Юхим Решетняк, Іван Трофа і Антон Осипов — до різних термінів тюремного ув'язнення.

Іуди Білецького на суді не було. Як виявилось пізніше, він продав підпільну організацію за 20 тисяч лей і посаду поліцає в Бельцях.

Але суворий вирок не залякав комсомольців. Після суду, закутих у кайдани, хлопців прив'язали один до одного за руки і під посиленою охороною повели у в'язницю. Попереду з високо піднятою головою ішов Кузьма Галкін.

Вставай, страна огромная,
Вставай на смертный бой,—

раптом пролунав його бадьорий і дзвінкий голос.

С фашистской силой темною,
С проклятою ордой!—

дружно підхопили бойові побратими.

— Мовчати! — закричали конвоїри і накинулися на хлопців, б'ючи їх прикладами. Але пісня, як дзвін на сполох, продовжувала звучати ще голосніше, закликаючи народ на смертний бій з фашизмом.

Підпільники, які залишилися в живих, розповідають про тюремні муки. Чекаючи смертного вироку, Галкін і тут тримався мужньо. Він підбадьорював товаришів, радив їм не думати про смерть, не занепадати духом.

«У тюрмі мені довелося сидіти разом із заарештованими секретарем Чернівецького підпільного обкому партії О. П. Боярком і його найближчим помічником по підпіллю З. Д. Глібом, — розповідає учасник підпільної боротьби на

Буковині А. К. Машин. — Вони й тут, у тюремній камері, підбавдьорювали ув'язнених, розробляли план їхнього визволення. Особливо великі надії покладали на хотинських підпільників і партизанський загін.

Одного весняного дня 1942 року Боярка і Гліба ізолювали і закували в кайдани. «Нас розстріляють, — сказав нам на прощання Олексій Павлович Боярко. — Але ви тримайтеся міцно, продовжуйте боротьбу».

Захар Демидович Гліб просив передати рідним, що він загинув за Батьківщину.

Невдовзі їх розстріляли. На страту поїхали представники сигуранці і група наглядців разом з комендантом тюрми Сорочану.

Повернулися тюремщики дуже незадоволені. Сорочану, кинувши рукавички на стіл, витріщився на чергового по тюрмі й закричав: «Скажи, чому комуністи навіть з простреленими грудьми встають і кричать: «Вмираю за Батьківщину!», а наші солдати тікають з фронту?»

Хотинських підпільників перевели в ту камеру, де були Боярко і Гліб.

— Ось із кого треба брати приклад, товариші! — почувши про це, сказав своїм друзям Галкін. — Комуністи Боярко і Гліб — це справжні патріоти нашої Батьківщини. Тож будемо, як вони, мужніми і стійкими до кінця! І юнаки намагалися бути такими, як їхні старші брати по боротьбі. Незважаючи ні на що, Кузьма Галкін до останнього подиху залишився керівником організації. Він і в тюремній камері продовжував боротися. Йому і Володі Манченку вдалося передати рідним кілька листів.

«Дорога мамо, брати й сестри: Серьожа, Оля, Женья і Рая, цілую вас востаннє! — писав у передсмертному листі Манченко. — Не сумуйте... Сонце свободи сяятиме над нашою землею».

«Не соромтеся, що я в тюрмі, — щиро звертався до рідних Кузьма Галкін. — Я не злочинець, а потрапив злочинцям до рук. Хоч мене й уб'ють, ви не плачте, а пишайтеся своїм сином... Мені не страшно вмерти за свій народ, за свого любиму Батьківщину».

І вони вмерли як безстрашні герої. 24 жовтня 1942 року п'ятьох юних патріотів привели на кладовище, туди, де були розстріляні О. П. Боярко і З. Д. Гліб, поставили над свіжовикопаними ямами. Навпроти шеренгою вишикувалися вбивці з націленими автоматами в руках.

— Покайтеся, раби божі, — і на тому світі буде легше, — наблизився до комсомольців піп, тикаючи у їхні обличчя хрест і молитовник.

— Геть звідси! — промовив Галкін. — Ми не раби і відмовляємося від хреста, на якому сліди невинної людської крові!

А коли піп як ужалений відскочив убік і загриміли постріли, Галкін вигукнув:

— Хай живе Радянська Вітчизна! Смерть фашистським загарбникам!

— Слава Червоній Армії, яка помститься за нас!

— Хай живе комсомол!

— Люди, вставайте на бій... — кризь автоматні черги лунали голоси друзів Кузьми Галкіна.

...Передсмертні заклики юних підпільників дійшли до сердець їхніх земляків, — і на місце полеглих вставали, вливалися до лав бійців нові борці народного опору.

Після жорстокої розправи окупантів з хотинськими комсомольцями підпільна і партизанська боротьба на Буковині не ослабла, на що сподівалися загарбники, а, навпаки, ще більше посилилася й тривала аж до приходу Радянської Армії.

«Мені часто доводиться зустрічатися з молоддю, що приїжджає в Хотин, щоб докладніше ознайомитися з діяльністю нашої підпільної організації, — розповідає визволений радянськими військами з румунської каторги учасник хотинського підпілля Микола Матвійович Тамполар. — Захоплюючись подвигами хотинських комсомольців, вони запитують, де ми, юнаки, які лише рік прожили за Радянської влади, взяли сили, снаги й мужності, щоб так сміливо й організовано стати на бій з фашистами? Що нас надихало на боротьбу? Відповідь тут проста. Всім відомо, що трудящі Буковини, перебуваючи під гнітом австрійських, а потім румунських окупантів, увесь час вели боротьбу за визволення і возз'єднання буковинської землі з матір'ю Україною.

У 1919 році багато тисяч жителів Хотинського району зі зброєю в руках виступили за встановлення Радянської влади на Буковині. У числі цих борців були наші діди, батьки і старші брати. Тому, коли на Буковину прийшли фашистські загарбники, ми вважали своїм синівським обов'язком прийняти бойову естафету наших батьків і відстояти свою рідну, завойовану у вогні багаторічної боротьби і революції нашими батьками соціалістичну державу.

Усім нам дуже хотілося жити, і ми боролися за своє право на щасливе життя. У всіх наших справах ми наслідували і брали приклад з героїв громадянської війни — Чапаєва, Щорса, Котовського. А найбільше нас надихала на боротьбу безмежна любов до Батьківщини, почуття відповідальності за її долю».

Так, вони дуже любили життя і дуже хотіли жити — ці вісімнадцятирічні юнаки з чистими полум'яними серцями. Тому й не скорилися, не відступили навіть перед смертю.

...8 травня 1965 року, в дні святкування двадцятиріччя нашої перемоги над фашистською Німеччиною, Указом Президії Верховної Ради СРСР відважному керівникові хотинського комсомольського підпілля Галкіну Кузьмі Івановичу разом з керівниками інших підпільних організацій, що діяли на Україні, — Батюком, Бугайченком, Убийвовк було посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Напередодні 50-річчя Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України, 15 червня 1960 року, в Хотині відкрито пам'ятник комсомольцям-підпільникам. Величний монумент споруджено за проектом львівського скульптора Петра Фліта і чернівецького архітектора Олександра Єгорова.

...Зору постають мужні бронзові постаті п'яти членів штабу підпільної організації на чолі з Кузьмою Галкіним. На цоколі пам'ятника в граніті висічено:

Стій, нащадку!
Серцю бій притишити звели,
Пам'яті безсмертних поклонися,
Що життя за тебе віддали,
Вічно буде на землі буяти
З лап фашизму вирвана весна.
Вічно будуть люди пам'ятати
Подвиг комсомольців Хотина.

А нижче — підпис: «Героям хотинського підпілля від комсомольців і молоді Радянської Буковини».

На урочистому мітингу, присвяченому відкриттю пам'ятника, тисячі буковинських комсомольців прийняли й підписали лист-звернення до комсомольців 2069 року. Замурований в підніжжі монумента, цей лист через століття розповість наступним поколінням про подвиги й перемоги комсомольців і молоді під час боротьби проти німецько-фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни.

и зупинилися під Старою Гутою в залитому багрянцем лісі. Була тепла осінь. Повернувшись із рейду по степових районах, партизани-ковпаківці готувались до нового походу в глибокий тил ворога.

Одного вересневого дня мене послали з донесенням у штаб з'єднання.

— Скажіть, товариші, де можна побачити комісара? — під'їхавши до путівля, запитав я.

— Он біля трофейної машини розмовляє з якимось кореспондентом, — загадково посміхаючись, відповів невтомний жартівник Михайло Дьомін.

— Гадаєш, якщо в нього фотоапарат на грудях теліпється, то вже й кореспондент, — заперечив розвідникові син комісара Радій. — Навіщо б кореспондентові таку бороду відпускати? Піп якийсь, не інакше.

— Чув, що в з'єднання проситься. З таким навоюєш! — зневажливо цвіркнув крізь зуби третій, незнайомий мені хлопчина. — Бачите, як він автомата тримає? Хіба людина, яка нюхала порох, триматиме так зброю?

Справді, ні в поведінці, ні в зовнішності низькорослого бороданя, який тихим голосом, ніби навмисне розтягуючи слова, розмовляв неподалік з Рудневим, нічого не було військового.

...Навідавшись потім ще кілька разів, «бородань» майже перед самим рейдом прибув до нас назовсім, і вже не один, а з цілим відділенням хвацьких розвідників і низенькою тендітною радисткою, яку наші хлопці любовно прозвали Анею Маленькою.

— Вершигора, — знайомлячись з партизанами, подавав руку, раз по раз ховаючи її в кишеню.

Минали дні. І чим ближче ми знайомились із Петром

Вершигорою, тим більше поважали його. Як виявилось, цей вайлуватий непоказний чоловік, який на марші і в бою не розлучався із своїм ФЕДом — великий життєлюб, хоробрий воїн...

Пішовши на початку війни рядовим бійцем на фронт, кінорежисер Вершигора незабаром став командиром взводу, згодом — роти, батальйону. А потім виявив бажання добровільно піти у ворожий тил. Потрапивши в «академію діда Ковпака», як любив висловлюватись Петро Петрович, він почав з малого — з рядового бійця-партизана, і вже в першому бою під час рейду за Дніпро показав себе мужнім, винахідливим воїном.

Незабаром Ковпак і Руднев призначили Вершигору командиром роти розвідки, а потім — заступником командира з'єднання по розвідці, почали доручати йому виконання важливих операцій.

Тож недарма, коли після Карпатського рейду перед Сидором Артемовичем, який відлітав у радянський тил на лікування, постало питання, кому довірити партизанів, вибір випав на Вершигору. Саме під його командуванням ковпаківці зробили кілька великих походів по території братньої Польщі, до кордонів Східної Пруссії. За вміле керівництво дивізією і вдало проведені бойові операції в тилу ворога Петро Петрович Вершигора був відзначений багатьма високими нагородами та удостоєний високого звання Героя Радянського Союзу.

Але Петро Вершигора відомий і як письменник. «Ковпаківці — герої. А герої нічого не бояться, крім забуття», — ще на початку своєї літературної діяльності записав він до свого блокнота мудру крилату фразу, почуту з вуст комісара Руднева. І вже відтоді він почав вести літопис безприкладної боротьби ковпаківців.

Петро Петрович умів помічати й відбирати з побаченого і пережитого найістотніше і найцікавіше. Його похідні блокноти поступово заповнювалися записами важливих думок, інтересних подій, цікавих спостережень, самотніх характеристик, типових рис і образів, характерних влучних слів і виразів, почутих з вуст партизанів. Згодом все це лягло в основу чудесної книги «Люди з чистою совістю», на правдивих сторінках якої мов живі постали перед читачами легендарні образи Ковпака і Руднева, багатьох інших бійців і командирів, їх героїчні, гідні подиву звершення. Ця книга народилась у вирі грізної боротьби. Письменник

почав працювати над нею ще під час рейдів по тилах ворога і завершив у перші повоєнні роки.

Потім з-під пера Вершигори з'явилися мемуари «Рейд на Сан і Віслу», повість «Переправа», книга оповідань «Невигадані історії», роман «Рідний дім».

Останнє десятиріччя письменник працював над величезним тритомним дослідженням «Російська військова творчість народних мас». У цьому творі він поставив собі за мету показати народні військові рухи на території нашої країни, починаючи від найдавніших часів і кінчаючи Великою Вітчизняною війною. За життя автора встиг вийти друком лише перший том цієї фундаментальної праці, що являє собою значний вклад в нашу історико-військову літературу.

Книги Вершигори, особливо його остання праця, мають величезне пізнавальне й мобілізуюче значення. Ось що писали йому грецькі патріоти в листопаді 1949 року:

«Грецька делегація, яка прибула в Москву для участі в роботі Сесії Ради Міжнародної Демократичної Федерації жінок, вважає своєю честю надіслати Вам книгу «Люди з чистою совістю», перекладену грецькою мовою.

Ваша книга стала цінним посібником для кожного командира, політкомісара і кожного рядового бійця Демократичної армії Греції.

Наші партизани виконували найважчі завдання, їх надихали героїчні діла людей, змальованих у Вашій книзі. Вони, наші партизани, брали з собою Вашу книгу і тоді, коли йшли в глибокий ворожий тил. Вони читали її в бліндажі й окопі, біля вогника після бою.

Разом з книгою, яку посилаємо, ми передаємо вітання і подяку від усіх наших борців, для яких Ваша книга стала великим наставником і другом...»

У тісному колі товаришів по зброї і друзів-літераторів Петро Петрович часто говорив про те, що письменники — завжди бійці, а їхні книги — гостра нержавіюча зброя...

У 1963 році невблаганна смерть вирвала з наших рядів чудову людину, хороброго воїна й талановитого письменника Петра Вершигору. Але безсмертними залишились навічно його книги...

Зміст

Полум'яне серце Данко	3
Сердечна вам дяка, блідчани	49
Назавжди лишився молодим...	56
Партизанська донька	99
Віддав усе, що міг	105
Карпатська балада	122
Людина з легенди	127
Народження пісні	142
Нерозлучні друзі	147
Назустріч волі	151
Синьоока Марійка	162
«...Передайте моєму синові»	167
Незабутній Вакар	194
Естафета життя	198
Комісар шалигінців	210
Безсмертя визволителя	215
Наша Діна	220
Пісні, як набої	224
Таємничий ШПО	232
Літописець слави народної	252

Палажченко Алексей Евсеевич

Отцы завещали мужество

Художественные повествования

Издательство «Радянський письменник»

(На украинском языке)

Редактор В. Г. Пугач

Художник В. Г. Гурга

Художий редактор Г. С. Корпаненко

Технічний редактор Т. Я. Смолякова

Коректор В. П. Эуб

Завано на виробництво 7/III 1974 р. Підписано до друку 26/VI 1974 р. Формат 84×108¹/₃₂. Папір для глибокого друку. 8 фіз.-друк. арк., 13,44 ум.-друк. арк., 13,57 обл.-вид. арк. БФ 28668. Тираж 30 000. Зам. 1006. Ціна в справі 57 коп. «Радянський письменник», Київ, бульвар Лесі Українки, 20. Одеська книжкова фабрика республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Державного комітету Ради Міністрів УРСР у справах видавництва, поліграфії та книжкової торгівлі, вул. Дзержинського, 24.